

ХЪРБЪРТ УЕЛС

КРАТКА ИСТОРИЯ НА СВЕТА

ТОМ I

ВЕНЕРА
ИЗДАТЕЛСТВО

ХЪРБЪРТ УЕЛС
КРАТКА ИСТОРИЯ НА СВЕТА
ТОМ ПЪРВИ

Превод: Асен Радославов

chitanka.info

Този познат и непознат свят, в който е нашето начало, нашите сривове, нашият възход... Свят, в който мистичното се смесва с реалното и с пророчеството за бъдещето.

Бурната история на човечеството, от зараждането на Вселената до разцвета на цивилизацията, която може да бъде поднесена единствено от кого?

Разбира се, от неподражаемия Хърбърт Уелс!

Годините и събитията в тази „кратка история на света“ са представени така, както ги е описал световноизвестният писател фантаст Хърбърт Уелс.

В края на втория том е приложена хронологична таблица, в която историческите дати са актуализирани според последните научни изследвания.

Б. ред.

ЧАСТ ПЪРВА

ГЛАВА I

СВЕТЪТ В ПРОСТРАНСТВОТО

Раждането на нашия свят все още е забулено с много тайни. До преди двеста години хората познаваха историята само на един период, който обхваща малко повече от последните три хиляди години. Какво е било преди това време, оставаше в сферата на легендите и догадките, по-голямата част от цивилизования свят вярваше и учеше, че светът е създаден внезапно в 4004 година пр.н.е., при което авторитетите спореха само дали това е станало през пролетта или през есента на тази година. Това заблуждение бе основано върху буквалното тълкувание на еврейската Библия и на доста произволните предположения, свързани с нея. Тези идеи отдавна са изоставени от религиозните учители и сега се признава, че Вселената, в която живеем, е съществувала през един огромен период от време, а може би, безкрайно. Разбира се, допустимо е тези възгледи да са измамни, както може да има измама в една стая, която ще изглежда безкрайна, ако се сложат в нея едно срещу друго огледала на двата ѝ края. Но мисълта, че вселената, в която живеем, съществува само от шест или седем хиляди години, може да се смята за напълно опровергана.

Земята, както днес всеки знае представлява една сфера с диаметър близо 13 000 километра, леко сплескана като портокал. Нейната сферична форма е била позната, на ограничен брой интелигентни хора, живели преди 2 500 години, а преди това време се е предполагало, че тя е плоска и за нейните връзки с небето, със звездите и планетите се поддържали различни идеи, които днес изглеждат фантастични. Сега ние знаем, че тя се завърта около оста си, (която е с около 38 км. по-къса от нейния екваториален диаметър) всеки двацет и четири часа, и че обикаля за една година около Слънцето по един слабо изкривен и бавно променлив път. Разстоянието от нашата планета до Слънцето се колебае между 146 милиона и половина в най-близката точка и 151 милион и половина километра в най-далечната.

На разстояние от 382 000 километра около Земята обикаля една по-малка сфера — Луната. Но Земята и Луната не са единствените тела, които обикалят около Слънцето. Такива са също планетите Меркурий и Венера, на разстояния 57 и 107 милиона километра; а след Земята, като оставим настрана един пояс от многобройни по-малки тела — астероидите, са Марс, Юпитер, Сатурн, Уран и Нептун, респективно на разстояния средно 225, 773, 1 418, 2 851 и 4 469 милиона километра. Човешкият ум много трудно може да схване тези цифри от милиони километри. За да помогнем на читателя, ние ще сведем Слънцето и планетите до един, по-лесно разбираем, малък мащаб.

Ако си представим нашата Земя като малка топка с диаметър от два сантиметра, Слънцето ще бъде голям глобус с диаметър 3 метра, отдалечен на 320 метра, което представлява около една трета от километъра, т.е. три-четири минути вървеж. Луната ще бъде едно малко бобено зърно, търкулнато на осемдесет сантиметра от Земята. Между Земята и Слънцето ще се намират двете вътрешни планети Меркурий и Венера, на разстояния от Слънцето, съответно от сто двадесет и пет и двеста и петдесет метра. Навсякъде около тези тела ще бъде пусто, чак до Марс — 56 метра отгатак Земята, Юпитер — отдалечен на около километър, Сатурн — на два километра, Уран на шест километра и Нептун — на девет километра. А след това нищо друго, освен дребни частици и плуващи струйки разредени пари, в продължение на хиляди километри. Най-близката звезда до Земята ще бъде отдалечена на 64 000 километра.

Тези цифри ще послужат да се добие известна представа за безграничната празнота на пространството, в което се развива драмата на живота.

В цялата тази огромна пустош ние знаем с положителност за съществуването на живот само върху нашата планета. И този живот прониква навътре под повърхността на Земята едва на четири километра от 6000-те, които ни отделят от центъра на нашия глобус, и не достига повече от 8 километра над неговата повърхност. Изглежда, че извън това, цялата безграничност на пространството е празна и мъртва.

В океана човекът е успял да достигне не по-дълбоко от осем километра. Най-високият отбелязан полет на аероплан е малко повече

от шест километра. Хората са стигали и до десет километра с балони, но с цената на големи страдания. Никоя птица не може да лети на височина повече от осем километра. (Данните в този абзац се отнасят за времето до 1924 година, когато Х. Уелс пише книгата. Б.р.).

ГЛАВА II

СВЕТЪТ ВЪВ ВРЕМЕТО

През последните години се появиха твърде много остроумни и интересни догадки от страна на учените за възрастта и произхода на нашата Земя. Тук ние не можем дори накратко да изложим тези догадки, защото те засягат най-деликатни математически и физически съображения. Истината е, че и физичната, и астрономическата науки засега са все още твърде неразвити, за да могат да отговарят на този въпрос с нещо повече от пояснителни бележки. Общата тенденция в тях е да се изкарва възрастта на земното кълбо все по-голяма и по-голяма. Сега изглежда твърде вероятно Земята да съществува като отделно въртяща се планета през един период по-дълъг от 2 хиляди години, а нищо чудно много по-дълъг от него, но във всеки случай това е един срок от време, който абсолютно поражда въображението.

Преди този необятен период на отделно съществуване Слънцето, Земята и другите планети, които се движат около Слънцето, може да са представлявали един голям вихър от разрежена материя, който се е въртял в пространството. Телескопът открива в разни части на небето светли спирални облаци от материя — спирални мъглявини, които очевидно се въртят около един център. Мнозина астрономи предполагат, че Слънцето и неговите планети някога също представлявали такава спирала, и че тяхната материя се е съгъстила до сегашната си форма. Това съгъстяване е продължавало в течение на безкрайно много векове, докато най-после в онази огромна далечина на миналото, приблизителното число на годините, на която дадохме, Земята и нейният спътник Луната се отделили. Тогава те се въртели много по-бързо, отколкото сега, и се намирили на по-малко разстояние от Слънцето. Около него те се въртели много по-бързо и повърхността им е била навярно разтопена. Самото Слънце е блестяло като много по-голяма от днес огнена топка.

Ако бихме могли да се върнем назад в това безкрайно далечно минало и разгледаме Земята в онзи начален етап от нейното образуване, ние бихме съзерцавали една сцена, която повече прилича

на горяща пещ или на течаща лава, отколкото на каквото и да било друга съвременна сцена. Нямахше да намерим никаква вода, защото всичката вода там непрестанно би се изпарявала в една бурна атмосфера от серни и метални пари. Под тази атмосфера би врял и бушувал един океан от разтопена каменна материя. По небето, покрито с огнени облаци, в ослепителен блясък биха се мяркали като горящи огнени езици Слънцето и Луната.

Бавно и постепенно, със смяната на милиони години с други, това горящо море ставало все по-малко бурно и нажежено. Парите в небето завалели като дъжд; големи късове втвърдяващи се скали изплували върху повърхността на разтопеното море, а после потъвали надолу, измествани от други плуващи маси. Слънцето и Луната, се раздалечили и смалили. Сега се въртели с много по-малка скорост. Луната, поради по-малките си размери, изстинала много по-бързо и отразявала променливо слънчевата светлина в поредица от затъмнения и пълни месечини.

И така ужасяващо бавно през грамадни промеждутъци от време Земята започнала все повече и повече да изглежда такава, каквато я познаваме сега.

В продължение на безкрайни хилядолетия по-голямата част от земната вода все още се изпарявала в атмосферата, но все пак постепенно се образували горещи потоци, които се свличали по кристализиращите скали, както и рекички и езера, в които тези потоци отнасяли разрушените чистички и натрупвали утайки.

Ако можехме да посетим Земята в това време, ние бихме стъпвали върху големи маси скали, подобни на лава, без никаква следа от почва или сянка от жива растителност, под едно небе, раздирано от бури. Горещи и бесни ветрове, надминаващи и най-буйния днешен ураган, и поройни дъждове, каквито нашата земя днес не познава, биха ни връхлетявали. Водите на поройния дъжд биха се свличали край нас, кални, примесени с отломки от скалите, сбирайки се в бурни реки, които ровейки дълбоки корита и теснини ще бързат по своя път да наслоят скалните утайки в първите морета. Измежду облаците бихме видели голямото слънце, което видимо се движи по небето, а появяването и изчезването му, както и появяването и изчезването на Луната, всекидневно биха предизвиквали приливи и отливи на огненото море, които биха се изразявали в редица земетресения и

вулканични изригвания. А Луната, която в наши дни е обърната постоянно с едно и също лице към Земята, тогава би се въртяла доловимо за окото и би показвала и страната си, която сега крие тъй неумолимо.

Земята остарявала. Милион години изминали и денят се е удължавал; слънчевата топлина ставала по-малко рязка, а самото Слънце се отдалечавало от Земята; движението на Луната по небето се е забавяло, силата на дъжда и на бурите намалявала, и водата на първите морета се увеличавала и се сливала в океан, който оттогава покрива нашата планета.

Но все още върху Земята не е имало никакъв живот — моретата били безжизнени и скалите голи.

ГЛАВА III

НАЧАЛО НА ЖИВОТА

Както днес е известно, знанието за живота преди началото на човешката памет и предания, е извлечено от отпечатъците и следите във вкаменелостите, които се намират в наслоените скали. В шистите и плочниците, във варовика и пясъчника ние намираме запазени кости, черупки, тъкани, стъбла, плодове, стъпки, драскотини и други подобни, наред с бръчките, образувани от най-ранните приливи и дупчиците от първите дъждове. Чрез прилежното изучаване на тези записки в скалите е съставена миналата история на земния живот. Това днес почти всеки знае. Утаените скали не лежат правилно пласт върху пласт; те са смачкани, извити, разхвърляни наоколо, разкривени и размесени, подобно на листовете в една библиотека, която много пъти е била разграбвана и опожарявана и само в резултат от много предан труд записките са сложени в ред и разчетени. Целият период от време, представен в записките в скалите, сега се пресмята на 1 600 000 000 години.

Най-старите скали се наричат от геолозите азойски, защото не показват никакви следи на живот. Големи пространства от тези азойски скали лежат непокрити в Северна Америка; според дебелината им геолозите са изчислили, че те представляват един период от най-малко половината на единия милиард и шестстотинте милиона години, които те отреждат на цялата геологична история. Нека повтора този дълбоко знаменателен факт. В течение на половината от големия интервал от време, откакто сушата за пръв път се отделила от морето, не са оставени никакви следи на живот. Върху скалите от този период все още може да се намерят бръчки и дъждовни белези, но никакви белези или дири от каквото и да било растение или живо същество.

Но колкото по-нагоре отиваме при четенето на пластове със „записките“, толкова знаците на миналия живот се появяват и увеличават повече. Епохата от историята на Земята, в която за пръв път намираме тези следи на миналото, се нарича от геолозите стара палеозойска епоха. Първите признаци, които свидетелстват за

появяването на живота, са следите на сравнително прости и неразвити организми: черупките на моллюските, стъблата и цветоподобните глави на зоофити, водорасли, следите и останките от морски червеи. Твърде рано се появяват известни организми, наподобяващи листната въшка, които като нея можели да се свиват на топки — трилобитите. Няколко милиона години по-късно се появяват някои морски скорпиони, създания по-подвижни и по-силни от всички, които светът бил виждал по-рано.

Никое от тези създания не е било с големи размери. Между най-големите от тях били някои от морските скорпиони, които достигнали до три метра дължина. Но все още на сушата няма никакви признаци на живот, растителен или животински; няма никакви риби, нито каквито и да били гръбначни същества (vertebrated) в тази епоха. Почти всички растения и животни, които са оставили своите следи в този период от историята на земята, са плитководни и земноводни същества. Ако искаме да оприличим флората и фауната на старата палеозойска епоха с нещо от днешната флора и фауна, би трябвало, като оставим настрана въпроса за големината, просто да вземем една капка вода от някоя локва или канавка и да я разгледаме под микроскоп. Малките, дребни молюски, зоофитите и водораслите, които ще намерим там, ще имат поразителна прилика с онези тромави, големи първообрази, които някога са били върха на живота върху нашата планета.

Добре е, обаче, да имаме предвид, че старите палеозойски скали, не ни подсказват нищо съществено за първите зачатъци на живота върху нашата планета. Ако едно същество няма кости или други твърди части, ако то няма черупка, или не е достатъчно голямо и достатъчно тежко, за да остави характерни отпечатащи от стъпки и дири в калта, то едва ли ще остави някакви следи след себе си. Днес, в нашия свят има стотици хиляди видове малки мекотели същества, които е немислимо да оставят някога някакъв белег, който да открият бъдещите геолози. В миналото на света може да са живели, размножавали, разпространявали и изчезвали милиони и милиони видове такива същества, без да е останало от тях ни следа. Водите на топлите и плитки езера и морета на така наречената азойска епоха може да са гъмжали от едно безкрайно разнообразие неразвити, пихтиестоподобни, безкостни и безчерупни същества, а по зелените от

слънцето крайбрежни скали и брегове, нищо чудно да са расли множество зелени меки, подобни на тиня растения. Записките в скалите не дават по-пълна представа за живота в миналото, отколкото книгите на една банка за съществуването на всички лица, които са живели в съседство с нея. Само когато видът се сдобие с твърда кора, зърнеста обвивка, черупка, или твърдо стъбло и можел да ги остави „за черни дни“, той попадал в записките. Но в скалите на епохата преди онази, през която има оставени фосилни следи, понякога се намира графит — една форма на чист въглерод, и някои авторитети допускат, че той може да е отделен при жизнената дейност на неизвестни органични същества.

ГЛАВА IV

ВЕКЪТ НА РИБИТЕ

В дните, когато се предполагаше, че светът съществува само от няколко хиляди години, се мислеше, че различните видове растения и животни са неизменни и окончателни. Тогава се допускаше, че всички те били създадени точно такива, каквито са днес, всеки вид отделно за себе си. Но когато хората започнаха да откриват и изучават записките в скалите, тази вяра отстъпи място на подозрението, че много видове се променяли и развивали бавно в течение на векове, а това подозрение, от своя страна, се разшири до вяра в тъй начената еволюция на видовете — т.е. че всички видове на живота върху Земята, както животински, така и растителни, са произлезли чрез бавни непрекъснати процеси на промени от някоя много проста прародителска форма на живот, някаква почти безформената жива субстанция, съществувала отдавна, в тъй наречените азойски морета.

Въпросът за еволюцията на видовете, поради някакви тъмни причини, се смяташе за несъвместим със здравето християнско, еврейско и мохамеданско учение. Това време отмина и хората от най-чистата католическа, протестантска и мохамеданска вяра сега са свободни да приемат това по-ново и по-широко схващане за общия произход на всички живи същества. Никакъв живот не се е появил на Земята внезапно. Животът е расъл и продължава да расте. Век след век през безкрайната дължина на времето, пред която въображението се стъписва, той е расъл от едно просто движение из крайбрежната кал към свобода, сила и съзнание.

Животът се състои от организми. Те имат две характеристики, които никоя мъртва материя не притежава — могат да асимилират друга материя в себе си и да я преработват, могат и да се възпроизвеждат. Те могат да родят други себеподобни индивиди, както винаги са малко по-различни от тях. Съществува една специфична и фамилна прилика между един индивид и неговия потомък, но има и една индивидуална разлика между родител и наследник, и това е така при всеки вид и на всеки етап на живота.

Учените не са в състояние да ни обяснят нито защо потомъкът трябва да прилича, нито защо той трябва да се различава от своя родител. Но при факта, че потомците едновременно приличат и се различават от своя родител, по-скоро здравият смисъл, отколкото научното знание, ни обяснява защо видът трябва да претърпи известни промени, щом условията, при които живее, се променят. А то е, защото във всяко поколение на вида трябва да има известен брой индивиди, чиито индивидуални разлики да спомагат за пригаждането към новите условия, при които видът трябва да живее, и други, чиито индивидуални разлики ще правят живота им по-труден. При това представителите на първия вид ще живеят по-дълго и ще имат повече потомци, отколкото последния и тъй, поколение след поколение, средният тип на вида ще се променя в благоприятна посока. Този процес, който се нарича естествен подбор, не е толкова научна теория, колкото необходим извод от фактите свързани с възпроизвеждането и индивидуалните различия. Може да има много сили, които работят за изменението, унищожението и запазването на вида, за които науката не знае още нищо, но човекът, който отрече действието на естествения подбор върху живота от неговото начало, трябва или да не знае елементарните факти на живота, или да не може да разсъждава.

Мнозина учени са градили теории за началото на живота и техните догадки често пъти са твърде интересни, но още не съществува абсолютно никакво определено знание и никаква убедителна догадка за начина, по който е започнал животът. Въпреки това, почти всички авторитети са на мнение, че той навярно е започнал в калта или пясъка на топлата, огряна от слънцето плитка вода, и че от тук той се е разпрострял нагоре към бреговете, до линиите на прилива и навън към откритите води.

Този начален свят е бил свят на силни приливи и течения. Организмите непрекъснато били отвлечани навътре в морето и там потъвали на дъното, без да имат достъп до въздух и слънце. Началните условия благоприятствали развитието на всяка тенденция към вкореняване и прилепване, на всяка тенденция да се образува кожа и външна черупка, която да закриля неподвижния индивид от бързо изсушаване. Още много рано всяка тенденция за формиране на усета към вкуса е насочвала индивида в посока към храната, и всяка чувствителност към светлината му е помагала да се измъкне от мрака

на морските дълбочини и пещери, или да се оттегли от нетърпимия блясък на опасните плитчини.

Навярно черупките и другите защитни средства на живите същества са били закрила по-скоро от изсушаване, отколкото от живи неприятели. Но въпреки това зъбите и ноктите се появяват много рано в историята на организмовия свят.

Ние вече отбелязахме големината на първите водни скорпиони. Дълги векове такива създания са били върховните господари на живота. После в едно поделение на тези палеозойски скали, наречено селурско поделение, което много геолози сега предполагат, че е на петстотин милиона години, се явява нов тип същество, снабдено с очи, зъби и по-усъвършенствани плавателни способности. Това са били първите познати животни с гръбначен стълб — най-ранните риби.

Тези риби се увеличават твърде много в следващото поделение на скалите, известно като девонска система. Те така са господствали, че този период от записките в скалите е наречен век на рибите. Видове риби, вече изчезнали от Земята, и риби, родствени на днешните акули и есетри, порели водите, подскачали във въздуха, дремели сред морските треви, преследвали се и се хващали една друга, придавайки едно ново оживление на световните води. Нито една от тези риби не е била необикновено голяма, в сравнение със сегашните видове. Много малко от тях са били по-дълги от метър, но имало е и изключително големи видове, които са достигали дължина до шест метра.

Геологията не ни казва нищо за прадедите на тези риби. По всичко изглежда, че те не са родствени на никоя от формите, които са ги предшествовали. Зоолозите имат крайно интересни схващания за техните прадеди, но тези схващания се основават на изучаване развитието на яйцата на техните още живи роднини. Изглежда, че прадедите на гръбначните са били мекотели или може би, съвсем малки плуващи същества, на които в и около устата започнали да се развиват зъби. Зъбите на рибата скат (от рода *Raia*) покриват небцето и долната част на устата ѝ и минават на устната като плоски зъбовидни люспи, които обвиват по-голямата част от тялото ѝ. С развитието на тези зъби люспи у рибите те изплуват на светлина от скритите дълбочини на миналото като първи гръбначни животни, оставили следи в скалите.

ГЛАВА V

ВЕКЪТ НА ВЪГЛИЩНИТЕ БЛАТА

През века на рибите, на сушата очевидно е нямало никакъв живот. Долини и планини от голи скали се простирали, обгаряни от Слънцето, и оросявани от дъжда. Нямало е същинска почва, защото още не е имало никакви земни червеи, които да спомагат за образуването на почва; нямало е и никакви растения, които да раздробяват скалните частици на пръст; нямало никаква следа от мъхове и лишеи. Имало е живот само в морето.

Над този свят от голи скали се разигравали големи климатични промени. Причините за тях са твърде сложни и все още не са определени. Променящата се форма на земната орбита, постепенното изместване на полюсите на въртене, промените във формите на континентите, дори колебанията в топлината на Слънцето ту потапяли големи пространства от земната повърхност в дълги периоди на студ и лед, ту отново в продължение на милиони години разливали топлина или установявали умерен климат по нашата планета. В историята на планетата е имало фази на голяма вътрешна активност, когато натрупаните в продължение на няколко милиона години експлозивни скали, избухвали в поредици от вулканични изригвания и земетръси и променяли планинските и континентални очертания, като увеличавали дълбочината на моретата и височината на планините и засилвали крайностите на климата. А след това последвали дълги векове на сравнително спокойствие, когато студът, дъждът и реките разяждали планинските висини и отнасяли големи маси утайки, за да запълнят и повдигнат морските дъна и разширят моретата, които ставали все по-плитки и по-широки, и заемали все по-големи части от сушата. В историята на света е имало бурни и страшни векове, както и тихи и спокойни. Читателят трябва да отстрани от ума си всяка мисъл, че повърхността на Земята е започнала да изстива постепенно, след като нейната кора се втвърдила. Когато се стигнало до известно застудяване, вътрешната температура престанала да влияе върху

условията на повърхността. Има следи от периоди на изобилни ледове и снегове, т.е. на „ледникови периоди“ дори и в азойската епоха.

Към края на века на рибите, в един период на извънредно плитски морета и лагуни, животът се разпрострял значително върху сушата. Несъмнено, по-първите видове, които тогава започват да се явяват в голямо изобилие, вече се развивали по някакви различни пътища в продължение на стотици милиони години. Но сега се проявили напълно. Растенията са предшествовали животинските форми в това нашествие върху сушата, но животните са последвали много скоро растителното преселение. Първият проблем, който растението е имало да разреши, е бил снабдяването с някаква трайна твърда опора, която да издига неговите листа към слънчевата светлина, когато немирната вода се отдръпва; вторият проблем е бил в трудността да се добие вода за тъканите на растението от блатиста почва отдолу, когато то вече не е във водата. Двата проблема са били разрешени с развитието на дървесна тъкан, която е подпирала растението и действала като проводник на водата до листата. Записките в скалите са внезапно изпълнени с богата разновидност от дървесни блатни растения, много от които с големи размери — огромни дървовидни мъхове, дървовидни папрати, гигантски хвощове и други подобни. А заедно с тях, век след век, от водата се измъквало едно голямо многообразие от животински видове. Това били стоножки и многоножки, примитивни насекоми и създаванията, родствени на древните исполински раци и морски скорпиони, които се превърнали в паяци и сухоземни скорпиони. Скоро след това се появили и гръбначните животни.

Някои от първите насекоми били много големи. В този период имало водни кончета, чиито разперени крила достигали до 72 см. Тези нови видове и родове се приспособявали по разни начини към дишането. Досега всички водни животни дишали въздуха, разтворен във водата, и всъщност всички водни животни дишат все още така. Но сега животинското царство е придобило по различни начини способността да си доставя влагата, която му е нужна. Днес един човек със съвсем сухи дробове би се задушил. Нагаждането към дишането, във всички случаи, се състои или в развитието на една покривна тъкан върху старите хриле, за да се спре изпарението, или в развитието на нови дихателни органи в тялото. Старите хриле, с които е дишала рибата — прародителка на гръбначното потомство — не били

пригодни за дишане на сушата и в това деление на животинското царство плавателният мехур на рибата става един нов, поместен дълбоко в тялото дихателен орган — дроба. Видът животни, известни като земноводни — днешните жаби и тритони — започват своя живот във водата и дишат с хриле. После дробът, който се развива по същия начин, както се развива плавателният мехур на много риби — като един торбест израстък от гърлото, поема функцията на дишането, животното излиза на сушата, хрилете се смаляват и хрилните цепки изчезват (всички, с изключение на един остатък на една хрилна цепка, която става ушно каналче и ушно тъпанче). Животното сега може да живее само във въздуха, но то все още трябва да се върне във водата, за да снесе яйцата си и възпроизведе своя род.

Всички дишащи въздух гръбначни и растения от века на блатата са принадлежали към класа на амфибиите. Те действително са били сухоземни животни, но е трябвало да живеят във влажните и блатни места или близо до тях. По своята същност всички големи дървета от този период също били растения — амфибии. Нито един вид от тях не бил развил още плодове и семена, които да паднат на земята и да се развият с помощта само на онази влага, която дават росата и дъждът. Те трябвало да пръскат своите спори във водата, за да се развият.

Задача на прекрасната наука сравнителна анатомия е да проследи развитието на сложните и удивителни приспособления за съществуването във въздуха на живите същества. А всички — както растения, така и животни — били първоначално водни организми. Например, всички гръбначни животни, по-висши от рибите, до човека включително, минават през един етап от своето развитие, в който имат хрилни цепки, които се заличават преди раждането. Голото, измивано от водата, око на рибата, се запазва от изсушаване при по-висшите видове чрез очни клепачи и жлези, които отделят влага, по-слабите звукови трептения на въздушната среда правят необходимо ушното тъпанче. В почти всеки орган може да се открият подобни изменения и приспособления за посрещане на новите условия на живот.

През този век животът се съсредоточавал в блатата, лагуните и по-ниските крайбрежия на водите. Хълмовете и високите земи все още били съвсем голи и безжизнени. Животът се научил да диша въздух, но неговите корени останали в родната му вода — той все още трябвало да се връща към водата, за да възпроизведе своя вид.

ГЛАВА VI

ВЕКЪТ НА ВЛЕЧУГИТЕ

Каменовъгленият век е наследен от един обширен период на сухи и люти векове. Те са оставили следи от дебели наноси на пясъчници в записките на скалите. Температурата на планетата се колебаела много и наставали дълги периоди на студове и ледове. В големи участъци предишното необикновено изобилие на блатна растителност секнало, и затрупана от по-новите пластове, тази растителност започнала процес на пресоване и вкаменяване, който дал на света повечето от днешните каменовъглени пластове.

Но тъкмо през периодите на тези обрати животът претърпява своите най-бързи видоизменения и научава най-ценните си уроци. С промяната на условията към топлина и влага, намираме установена нова поредица животински и растителни форми. Ние откриваме скалните отпечатъци на гръбначни животни, които не се излюпвали като поповите лъжички, на които се налагало да живеят известно време във водата. Тези животински видове преди излюпването си докарвали своето развитие до степен, при която така приличали на възрастната форма, че можели да живеят на въздух от първия момент на самостоятелното си съществуване. Хрилете отпаднали съвсем, а хрилните цепки се явявали само в ембрионалната фаза.

Такива нови създания, които не преминавали преходната фаза на поповата лъжичка, били влечугите. Едновременно с тях се развивали семедайни растения, които можели да разпръскват своите семена, независимо дали наблизко има блато или езеро. Появили се палмовидни цикади, множество тропически иглолистни видове. Все още нямало цъфтящи растения и треви. Съществувало е по-голямо разнообразие от насекоми и особено бръмбари. Пчелите и пеперудите предстояло да се появят. Но всички основни видове на една нова същинска сухоземна фауна и флора са се образували по време на тези сурови векове. Новият сухоземен живот се нуждаел само от настъпването на благоприятни условия, за да разцъфти и добие господство.

Бавно, век след век и с чести колебания, това смекчаване на условията настъпило. Все още честите движения на земната кора, промените в земната орбита, увеличаването и намаляването на наклона на оста на планетата действали заедно, и довели Земята до дълъг период от равномерно топли условия. Предполага се, че този период е продължил повече от двеста милиона години. Той се нарича мезозойски период, за разлика от много по-дългите палеозойски и азойски периоди, които взети заедно са траели един милиард и четиристотин години, и които са го предшествовали. Наричат го и век на влечугите, поради удивителното господство и разнообразие на тези видове. Този период завършил преди повече от осемдесет милиона години.

В днешния свят родът на влечугите е сравнително малък и неговото разпространение е твърде ограничено. Но все пак представителите на този род са доста по-разнообразни от оцелелите членове на рода на амфибиите, които някога, във времето на въглищните блатата владеели света. На Земята все още живеят костенурки, алигатори, крокодили и гущери. Всички те, без изключение, са същества, на които е нужна топлина през цялата година. Те не могат да издържат на студ и всички влечуги от мезозойския период били такива. Фауната на този период е била фауна на топлото, която е живяла сред една флора на топлото. Тя не е понасяла никакви студове. Но така поне светът достигнал до една същинска сухоземна фауна и флора, за разлика от тези, съществували в калта и блатата, през по-първите буйни дни на живота върху земята.

Всички видове влечуги, които познаваме сега, били в много по-голямо многообразие по онова време — големи костенурки, едри крокодили и много гущери и змии, но освен тях имало голям брой чудовищни създания, които сега напълно са изчезнали от лицето на Земята. Съществувало е голямо разнообразие на същества, наречени динозаври. Растителността тогава се разпростирала из по-низките места — тръстики, папрати и други подобни. Във връзка с това се появили много тревопасни влечуги, които се хранели с тази разкошна растителност, и които увеличавали размера си заедно с развитието на мезозойския период. Някои от тези животни надминавали по големина

всички сухоземни животни, които са живели някога; те били големи колкото китове. *Diplodocus Carnegii* например, е достигал дължина до двадесет и пет метра, измерен от устата до опашката. Гигантозавъра бил още по-голям — той достигал до тридесет и пет метра. Сред тези чудовища са живеели множество месоядни динозаври. Един от тях, тиранозавърът, се представя и описва в много книги като връх на ужаса сред влечугите — чудовища.

Докато тези големи създания пасли и се преследвали сред вечно зелените мезозойски джунгли, други, сега изчезнали видове влечуги с прилепоподобни израстъци на предните крайници, преследвали насекомите, като първоначално скачали от едно дърво на друго и се спускали надолу като парашути, а после хвърчали между папратите и клоните на дърветата. Това били птеродактилите. Те са първите летящи създания с гръбначен стълб и тяхното появяване отбелязва ново постижение в растящите сили на гръбначните животни.

Освен това някои от влечугите се върнали към морските води. Три вида големи плуващи същества пренаселили морето, от което произлезли техните прадеди: мезозаврите, плезиозаврите и ихтиозаврите. Някои от тях достигали размерите на сегашните китове. Ихтиозаврите били типични морски животни, но плезиозаврите представляват вид, който днес няма родствена форма. Те били дебели и големи, с перки на краката, пригодени както за плуване, така и за пълзене из блатата или по дъното на плитките води. Сравнително малката им глава била закрепена на дълга като змия шия. Плезиозавърът или плувал и търсел храната си над водата и се хранел така както се хранят лебедите, или се гмуркал под водата и хващал плуващите риби и животни.

Такива били преобладаващите сухоземни животни през мезозойската ера. Те били по-големи по размери, сила и активност, „по-жизнени“ от всичко, което светът бил виждал до тогава. В моретата не е отбелязан такъв напредък, но затова пък там съществувало многообразие от нови видове животни, които приличали на сепии с черупки. В плитките морета се появили амонитите. Техни предшественици имало и в палеозойските морета, но сега те достигнали разцвета си. В наше време видът им е напълно изчезнал. Най-близък техен родственик е бисерният наutilus — един обитател на сегашните тропически води, нов и по-плодовит тип риба с по-леки,

по-хубави люспи от плочестите и зъбовидни израстъци дотогава. Той останал и до днес преобладаващ вид в моретата и реките.

ГЛАВА VII

ПЪРВИТЕ ПТИЦИ И МЛЕКОПИТАЕЩИ

В предишната глава нарисовахме една картина с богатата и сочна растителност, гъмжаща от влечугите на това първо голямо лято на живота — мезозойската ера. Но докато динозаврите царували в топлите води и полета, а птеродактилите хвърчали из храсталаците и пълнели въздуха с писъци и гракане, докато преследвали бръмчащите насекоми из, все още лишени от листа, храсти и дървета, някои по-малко видни и по-малочислени видове на този буен живот придобивали известни способности и учили първите уроци по издръжливост. По-късно, когато райската щедрост на Слънцето и Земята започнала да намалява, тези уроци се оказали от значение за тяхното оцеляване.

Една група породи и видове от скачащи влечуги — малки създания от типа на динозавъра, била тласната от конкуренцията и неприятелските преследвания към алтернативата или да изчезне, или да се пригоди към по-студените условия на високите хълмове и крайбрежието на морето. Тези заплашени породи развили нов тип люспи, които постепенно се удължили във формата на пера и се разклонили в грубо подобие на перушина. Тези пероподобни люспи лежали една върху друга и образували покривка, която задържала топлината много по-добре. Тя позволила навлизането в по-студените области, които иначе не били населени. Едновременно с тези промени у животните се появила по-голяма загриженост за техните яйца. Повечето от влечугите проявявали пълно безгрижие по отношение на яйцата си, които оставяли да се излюпят под въздействието на Слънцето и времето. Но някои от разновидностите, на този нов клон от дървото на живота, добили навик да пазят яйцата си и да ги поддържат топли, като използват топлината на своите тела.

Успоредно с приспособяването към студа се извършвали и други вътрешни изменения, които направили първобитните птици топлокръвни и независими от припичането на слънце. Най-първите птици изглежда са били морски птици, които се хранели с риба, и

техните предни крайници били не крила, а по-скоро приличали на гребла, подобни на тези, които имат пингвините. Новозеландската безкрила киви, тази особена първобитна птица, има пера от много прост вид и нито хвърка, нито пък изглежда да е произлязла от хвърчащи прадеди. При развитието на птиците, перата се появили преди крилата. Но щом веднъж се развили перата, възможността те да се разтворят довела неизбежно до крилото. Ние знаем за фосилни останки поне на една птица, която е имала зъби и дълга опашка на влечуги, но също и крила на същинска птица, и която несъмнено е хвърчала и не е отстъпвала на птеродактилите от мезозойското време. И въпреки това, птиците не били многообразни и многобройни в онези времена. Ако човек би могъл да се върне назад в една типична мезозойска страна, той би вървял цели дни, без да види или чуе нито една птица, макар че сред перестите листа и тръстики обилно ще пърхат птеродактили и насекоми.

Освен това той няма да забележи какъвто и да е признак на млекопитаещо. Първите млекопитаещи, подобно на първите птици, били създания, тласнати от конкуренцията и преследването в един живот от лишения и нагаждане към студа. При тях от люспите също се развила задържаща топлинна покривка и те претърпели изменения като подобните на тях птици, макар и различни в подробности, за да станат топлокръвни и независими от греенето на слънцето. Вместо перушина, при тях се развили косми и вместо да пазят и мътят яйцата си, те ги държали топли и в безопасност в телата си, докато узреят. Повечето започнали да раждат малките си живи и да поддържат връзка с тях, докато ги хранели и закриляли. И днес още живеят две млекопитаещи, които снасят яйца, но които нямат същински цицки, макар да хранят своите малки с хранителен сок отделян от вътрешните жлези; това са птицеклюнът с човка на гъска и ехидната. Ехидната снася яйца с кожена обвивка, слага ги в една торба под корема си и така ги носи на топло и в безопасност докато се излюпят.

Но посетителят на мезозойския свят, както би бродил с дни и седмици да намери птица, също така би търсил напразно, освен ако знае точно къде да отиде и да гледа, някакви следи от млекопитаещи. Както птиците, така и млекопитаещите трябва да са изглеждали много ексцентрични, второстепенни и не важни създания в мезозойските времена.

Векът на влечугите е траел, както се установява сега, осемдесет милиона години. Колко неизменни и вечни трябва да са изглеждали слънчевият блясък и растителното изобилие, колко сигурно би изглеждало благополучието на динозаврите и летящите гущери, ако някой квазичовешки интелект би наблюдавал света през този невъобразимо дълъг период от време! Но тайнствената ритмичност и натрупващите се сили на вселената започнали да се обръщат срещу тази привидна вечна трайност. Периодът от щастливи шансове за живота започнал да достига своя край. Век след век, милиони години след милиони години, условията за живот на Земята се променяли, ставали големи изменения на земната повърхност и големи размествания на планините и моретата. В скалните отпечатъци от упадъка на дългата мезозойска епоха на благополучие намираме нещо, което е много знаменателно за непрекъснатата промяна на условията. Това са отпечатъците, които доказват силното колебание на съществуващите форми и появата на нови и странни видове. Под растящата опасност от изчезване по-старите видове и родове проявяват до крайност своите способности за изменение и приспособяване. Амонитите, например, в тези последни страници на мезозойската глава, представят множество фантастични форми. Улегналите условия на живот не насърчават появата на нови форми. Тогава видовете не се развиват, а всяка новост бързо се унищожават. Но когато имаме нови, променящи се условия тогава страда обикновеният тип, а новият вид или видоизменение има повече шансове да оцелее и да се наложи.

Това небивало многообразие било последвано от необяснимо прекъсване на скални отпечатъци в продължение на няколко милиона години. Дори общите очертания в историята на живота през този период са съвсем забулени в мъгла. Когато тя се вдига отново, векът на влечугите клони към своя залез. Динозаврите, плезиозаврите и ихтиозаврите, птеродактилите, безбройните родове и видове на амонитите са изчезнали напълно. Въпреки изумителната си многобройност и множеството разновидности, те са измрели до един и не са оставили никакви потомци. Едно от предполагаемите обяснения за тяхното изчезване е, че студът ги е убил. Всички изменения, които станали с тях били недостатъчни, за да се нагодят те към промяната в условията на живот. Станало едно бавно и пълно измиране на мезозойския живот. Една нова и по-силна флора, една нова и по-силна

фауна обсебили света. Сцената, с която започва този нов том от книгата на живота, е още мрачна и бедна. Тропическите иглолистни растения отстъпили до голяма степен място на дървета, чиито листа окапват, и на цъфтящи растения и храсти. А там, където по-рано изобилствало от влечуги, сега се появило растящо многообразие от птици и млекопитаещи.

ГЛАВА VIII

ВЕКЪТ НА МЛЕКОПИТАЕЩИТЕ

Началото на следващия голям период в живота на Земята — кайнозойският, е наситено със силна вулканична дейност. Тогава са изхвъркнали нагоре големите маси на Алпите, Хималаите и планинският гръбначен стълб на Андите, и се появили грубите очертания на сегашните океани и континенти. Картата на света започнала да показва първата бегла прилика с днешните атласи. Смята се, че от началото на кайнозойския период до наши дни, са изтекли между четиридесет и осемдесет милиона години. В началото на кайнозойската ера климатът е бил остър. Постепенно той ставал все по-топъл, докато се стигнало до нова фаза на голямо изобилие, след което условията за живот отново станали тежки и Земята минала през една поредица извънредно студени ледникови периоди.

Ние все още не познаваме достатъчно добре причините за климатичната промяна, за да предскажем убедително възможните колебания в климатичните условия, които тепърва предстоят. Възможно е да вървим към неизбежно затопляне или да приближаваме друг ледников период. Вулканичната дейност и вълнението на планинските маси се увеличава или може би намалява — ние не знаем, само можем да правим догадки.

В началото на този период се появяват тревите — за първи път в света има пасища, а с пълното развитие, на невзрачния досега млекопитаещ тип, се явяват множество интересни тревопасни животни, както и месоядни типове, които се хранят с тях.

Първоначално ни се струва, че тези млекопитаещи се отличават съвсем малко от тревопасните и месоядни влечуги, изобилствали в по-ранните векове и после изчезнали от лицето на земята. Невнимателният наблюдател би предположил, че в тази втора дълга епоха на топлина и изобилие, която сега започвала, природата просто е повторила първата. Но това сравнение би било съвсем повърхностно. Разнообразието на Вселената е безкрайно. Тя прогресира вечно. Историята никога не се повтаря и никакви паралели не могат да бъдат

точни. Различията между живота в мезозойския и кайнозойския период са много по-дълбоки от приликите. Основната разлика лежи в наченките на духовен живот през втория период. Той се поражда главно от продължителния контакт между родител и рожба, с което животът на млекопитаещите, и в по-малка степен на птиците, се отличава от живота на влечугите. С малки изключения, влечугите оставят яйцата си да се излюпват сами. Малкото влечуго не знае нищо за своя родител: духовният му живот, доколкото го има, започва и завършва с неговите собствени преживявания. То може да търпи съществуването на неговите себеподобни, но не влиза в никакви взаимоотношения с тях. То никога не им подражава, никога не се учи от тях, не е способно да съгласува действията си с техните. С две думи, влечугите са водели уединен начин на живот. Но с утвърждаването на кърменето и пазенето на малкото, като най-съществена отлика на новите млекопитаещи и хвърчащи поколения от старите, се пораждала възможност за учене чрез подражание, за проявяване на различни отношения, за предупредителни писъци и други съгласувани действия, за взаимен контрол и наставления. В света се появили същества, които се поддавали вече на обучение.

Най-рано появилите се млекопитаещи от кайнозойския период, според размера на мозъка си, се явяват малко по-висши от по-активните месоядни динозаври, но с приближаването на скалните отпечатъци към съвременната епоха, във всяка порода и раса на млекопитаещите животни намираме общо увеличаване на мозъчната вместимост. Забелязваме например че в една сравнително ранна епоха се появява подобното на носорог животно титанотериум. То вероятно е приличало много на съвременния носорог по своите навици и нужди. Но неговият мозъчен обем не е бил дори една десета от този на сегашния му наследник.

Предполага се, че първите млекопитаещи се разделяли със своите рожби след приключване на кърменето. Но след като веднъж се породила способността за взаимно разбиране, естествено е да се оценят и големите предимства от продължаването на съвместния живот. И ние много скоро намираме доказателства за началото на истински обществен живот, при който много млекопитаещи видове започват да се събират на глутници и стада. Те дълго са наблюдават едно друго, подражават си взаимно, предупреждават се с викове и

знаци. Това е нещо, което светът не бил виждал по-рано сред гръбначните животни. Наистина, влечуги и риби можело да се намерят събрани на големи множества. Те се излюпвали в големи количества и еднаквите условия ги държали заедно, но при социалните животни — онези, които живеели на глутници и стада, сдружеността се пораждала не просто от общността на външните условия, а се поддържала от един вътрешен импулс. Те не само си приличат едно с друго и поради това се намират на едни и същи места, ведно и също време, но те се обичат и затова се държат заедно.

Разликата между света на влечугите и нашата човешка душевност, е разлика, която нашите чувства не са в състояние да отминат. Ние не можем да осъзнаем за себе си неизбежността на инстинктивните мотиви на влечугото, неговите апетити, страхове, ненавист. Ние не сме в състояние да ги разберем в цялата им простота, защото нашите мотиви са сложни; те не представляват само една проста потребност, а са явления, които са резултат от размишления и оценки.

Необикновеният ръст на мозъка, който е централният факт на кайнозойските времена, отбелязва едно ново общуване и взаимна зависимост между индивидите. Той предвещава развитието на човешките общества, за които скоро ще стане дума.

С напредването на кайнозойския период приликата на неговата флора и фауна с растенията и животните, които днес населяват света, се увеличава. До наши дни са достигнали последователите на много видове млекопитаещи от онова време — сегашните жирафи, камили, коне, слонове, елени, кучета, лъвовете, тигри и много други. Еволюцията на коня е особено четлива в записките на скалите. Разполагаме и с редица от различните форми в развитието на един малък тапироподобен прародител от ранния кайнозойски период. Друга линия на развитие, която вече е очертана с известна категорична точност, е тази на ламите и камилите.

ГЛАВА IX

МАЙМУНИ И ЧОВЕКОПОДОБНИ

Естествениците разделят класа млекопитаещи *Mammalia* на известен брой разреди. Начело на тези разреди е разредът *Primates*, който включва лемуриите, маймуните, антропопитеците и човека. Тяхната класификация е основана първоначално върху анатомични прилики, като не се е обръщало никакво внимание на каквито и да било духовни качества.

Сега е много трудно да се разчете миналата история на приматите в геологичните вкаменелости. В по-голямата си част това са животни, които обитават горите, като лемуриите и маймуните, или голите скалисти места, като бабуините. Те рядко се давят и покриват с утайка, а и повечето от тях не били твърде многочислени видове, и поради това не се срещат между фосилите толкова много, колкото прадедите на конете, камилите и прочее. Но ние знаем, че първобитните маймуни и лемуroidни създания се появили много по-рано в кайнозойския период, т.е. преди четиридесет милиона години, и то по-бедни откъм мозък и не така развити, както техните по-късни наследници.

Голямото световно лято на средния каменозойски период най-после приближило края си. То трябвало да последва онези две големи лета в историята на живота — лятото на каменовъгления век и дългото лято на века на влечугите. Земята още веднъж се завърнала към ледената епоха. Светът изстинал, станал по-топъл и отново изстинал. През топлия период хипопотамите се търкаляли в пищната субтропична растителност, а един страшен тигър, със зъби като саби, гонел плячката си там, където днес журналистите на Флийт Стрийт се разхождат. После се заредили все по-студени и по-студени векове. Започнало голямо унищожаване на видовете. Един космат носорог, пригоден към студен климат и огромният братовчед на слоновете — мамутът, арктическият мускусен бик и полярният елен преминали през сцената. Век след век арктическата ледена покривка — сковаващата смърт на голямата ледникова епоха — пълзяла на юг. В Англия тя

достигнала почти до Темза, в Америка — до Охайо. За няколко хиляди години настъпвали и по-топли периоди, а след тях повраги към по-остър студ.

Геолозите наричат тези студени фази първа, втора, трета и четвърта ледникови епохи, а времето между тях — междуледникови периоди. Днес ние живеем в един свят, който е все още изтощен и осакатен от тази ужасна зима. Първата ледникова епоха е настъпила преди шестстотин хиляди; четвъртата ледникова епоха е достигнала върха си някъде преди петдесет хиляди години. Сред снеговете на тази дълга всеобща зима се появили първите човекоподобни същества.

Към средата на кайнозойския период вече се разхождали разни антропоиди с много квазичовешки атрибути на челюстите и на костите на краката, но само с приближаването на ледниковите епохи ние намираме следи от създания, за които може да се говори, като за „почти човешки“. Това вече не са кости, а сечива. В Европа, в пластовете от този период, ние откриваме кремъци и камъни, които очевидно са били счупени нарочно от някакво сръчно създание, което е искало да удря, да стърже или да се бие със заострения край. Тези сечива са наречени „еолити“ (камъни от зората на живота). В Европа не са намерени нито кости нито други останки от създанието, което е изработило тези предмети. Останали са само предметите. Това може да не е било човешко същество, а интелигентна маймуна. Но в Ява, в пластовете от тази епоха са намерени част от череп, зъби и кости на един вид човекоподобно същество с мозъчна кухина, по-голяма от тази, на който и да е от живите антропоиди, и което изглежда е вървяло изправено. Това създание сега се нарича *Pithecanthropus erectus* („ходещ маймуночовек“), и малката табличка с неговите кости е едничката помощ, на която досега се опира нашето въображение, когато се опитваме да си представим тази персона.

Едва когато достигнем до пясъците, които се датират почти от четвърт милион години, ние намираме още една част от човекоподобно същество. Тук има множество оръдия и с нашия прочит на вкаменелостите те постоянно подобряват качеството си. Това вече не са груби еолити; а оформени сечива, изработени със значителна похватност. Прави впечатление, че те са много по-големи от сечивата, изработвани по-късно от истинските човеци. В една пясъчна кариера при Хайделберг, се открива квазичовешка челюстна кост — груба

челюстна кост без всякаква брада, много по-тежка и по-тясна от истинската човешка челюст, така че е невероятно езикът на създанието да е можел да се движи и да способства за издаване на членоразделна реч. Въз основа на тази кост учените предполагат, че това създание е било тежко, почти човешко чудовище, по всяка вероятност с грамадни крака и ръце, с дебел пласт косми и те го наричат хайделбергски човек. Струва ми се, че тази челюстна кост е един от предметите в света, които измъчват най-много човешкото любопитство. Да я видиш, това е все едно да надзърнеш в миналото през повредено стъкло. Да хвърлиш, като в мъгла, само един мъчително кратък поглед върху това същество, трмаво, тътрещо се из горите. И преди да успееш да разгледаш внимателно чудовището, то изчезва. За щастие почвата е осеяна с неразрушимите сечива, които то е отчупвало за своя употреба.

Още по-увлекателно загадъчни са останките на едно създание намерени при Пилтдаун в Съсекс, в един пласт, който сочи епоха от преди сто, сто и петдесет хиляди години, макар някои авторитети да считат, че тези останки са по-стари от хайделбергската челюстна кост. Това са останките на един дебел, праčovешки череп, много по-голям от черепа, на който и да било съществуващ антропоид, и една челюстна кост, подобна на тази на шимпанзето и може би принадлежаща на черепа. Заедно с тях е открито и едно парче слонова кост във формата на грижливо изработена тояга, на която е пробита дупка. Намерена е и бедрена кост на елен с нанесени резки по нея. Това е всичко. Какъв ли вид животно е било създанието, което е седяло и пробивало дупки в костите? Учените са го нарекли *Eoanthripus*. Той стои отделно от своите родственици и се различава както от хайделбергското създание, така и от който да било жив антропоид. Не е известна никаква друга следа, подобна на него. Но пясъците и пластовете отпреди сто хиляди години и насам стават все по-богати с оръдия от кремък и подобни камъни. И тези оръдия не са вече груби „еолити“. Археолозите са в състояние да разпознаят в тях стъргала, свредели, ножове, копия, камъни за хвърляне, секири.

Вече стигаме твърде близко до човека. В следващата глава ще опишем най-странните от всички предшественици на човечеството — неандерталците — хората, които били почти, но не съвсем истински хора. Тук трябва съвсем ясно да кажем, че нито хайделбергския човек,

нито *Eoanthropus* се приемат от учените като преки прадеди на днешните хора. В най-добрия случай те са негови родствени форми.

ГЛАВА X

НЕАНДЕРТАЛЕЦЪТ И РОДЕЗИЙСКИЯТ ЧОВЕК

Петдесет-шестдесет хиляди години преди апогея на четвъртата ледникова епоха, на Земята живяло едно създание, толкова прилично на човека, че допреди няколко години неговите останки се смятаха за напълно човешки. Намерени са много негови черепи, кости и една голяма сбирка от оръдия, които е правило, и с които си е служило. То е палило огньовете, подслонявало се е в пещерите и умеело да обработва грубо кожата на зверовете. Това същество е било десноръко като хората.

Сега етнолозите твърдят, че тези създания не са истински хора, а, различен от човешкия род, вид. Те имали големи издадени челюсти, твърде ниски чела и изпъкнали вежди. Палците им не можели да се срещнат с другите пръсти, а шиите им били устроени така, че не можели да извържат главите си назад или да поглеждат нагоре към небето. Те навярно се тътрели по земята напред и с провиснала надолу глава. Техните челюсти, лишени от брада, приличат на хайделбергската челюстна кост и очевидно не съвпадат с човешките челюстни кости. Между техните зъби и човешките откриваме големи разлики. Устройството на кътните им зъби било по-сложно от нашето — тези квазичовеци нямали развитите резци на едно обикновено човешко същество. Вместимостта на техните черепи е напълно човешка, но мозъкът е по-голям отзад и разположен по-надолу, в сравнение с човешкия мозък. Интелектуалните им способности били ограничени. Може категорично да се каже, че това не са прадеди на човешката линия. Духовно и физически те се развивали по път, различен от човешкия.

Черепи и кости от този изчезнал представител на приматите са намерени и в долината Неандертал, чието име носят тези странни проточовеци. Неандерталците трябва да са живели на територията на Европа стотици или дори хиляди години.

По онова време климатът и географията на нашия свят били твърде различни от сегашните. Европа била покрита с лед, достигащ

до Темза, Централна Германия и Русия; каналът Ламанш, който отделя Англия от Франция не съществувал; Средиземно и Червено море представлявали големи долини, по всяка вероятност с верига езера в най-дълбоките си части, а от сегашното Черно море, през Южна Русия, далеч навътре в Централна Азия се простирало голямо вътрешно море. Испания и другите, непокрити с лед, части на Европа се състояли от безжизнени високи земи с много остър климат и едва в Северна Африка можело да се намери умерен климат. Из студените степи на Южна Русия бродели такива корави създания като косматия мамонт и косматият носорог, както и големи бикове и елени, които следвали растителността на север през пролетта и на юг през есента.

Такава била сцената, из която скитал неандерталецът. Той бил предимно вегетарианец, за което свидетелстват равните му, гладки зъби, и засищал глада си с плодове, ягоди, клонки и корени. Но в обитаваните от него пещери откриваме и дълги кости от големи животни, разчупени, за да се извади мозъка. Неговите оръжия не му носели голяма полза в откритата борба с големите зверове и се предполага, че той ги е нападал със секира при трудните речни бродове и дори им е устройвал капани. Възможно е да е вървял след стадата и да е използвал труповете, на убитите в борбите животни. При жестоките лишения на ледниковите епохи, след дълги векове на вегетарианско съществуване, това създание било принудено да започне да напада животните. Ние не можем да си представим как е изглеждал неандерталският човек. Той може да е бил много космат и с нечовешки вид. Съмнително е дали въобще е ходил изправен. Възможно е да е използвал предните си крайници, за да се крепи. Предполага се, че е скитал сам или на малки семейни групи. От устройството на неговата челюст се стига до заключение, че е бил неспособен да възпроизведе членоразделна реч.

В продължение на хиляди години тези неандерталци били най-висшите животните по европейската земя. А след около тридесет и пет хиляди години, когато климатът започнал да става все по-топъл, една раса от родствени същества, по-интелигентни, знаещи повече, говорещи и общуващи, помежду си започнала да навлиза в света на неандерталците откъм юг. Те изместили неандерталците от техните

пещери и скривалища, и тъй като търсели същата храна, по всяка вероятност започнали война със своите чудовищни предшественици и ги унищожили. Тези новодошли от юг или от изток — защото засега не знаем мястото на техния произход — били първите истински хора. Техните черепни кухини, големи пръсти, шии и зъби са анатомично същите, каквито са нашите. В една пещера в областта Кроманьон са намерени няколко техни скелета — най-ранните истински човешки останки, известни досега.

И така, нашата раса се появява в скалните вкаменелости и историята на човечеството започва.

В онези дни светът заприличвал все повече на нашия, макар климатът да оставал все така остър. Ледниците от ледниковия период започнали да изчезват от Европа. Северният елен от Франция и Испания скоро отстъпил място на големи орди коне, а с увеличаване на тревата по степите, и мамонтът ставал все по-рядък в Южна Европа докато най-после се отдръпнал на север...

Ние не знаем къде най-напред се появили истинските хора. Но през лятото на 1921 година при Брокен Хил в Южна Африка е намерен един извънредно интересен череп заедно с части от скелет, който изглежда е останка от един трети вид човек, междинен по своите характеристики, между неандерталеца и човешкото същество. Черепната кухина на този скелет сочи мозък, по-голям отпред и по-малък отзад, в сравнение с този на неандерталеца, и указва, че черепът е стоял право върху гръбначния стълб, както у човека. Зъбите и костите са напълно човешки. Но лицето трябва да е било като на антропоид с грамадни вежди и изпъкналост по средата на черепа. Създанието било, така да се каже, истински човек, но с неандерталско лице. Този родезийски човек е очевидно още по-близък до същинските хора, отколкото неандерталския човек.

Родезийският череп е само вторият елемент от онова, което в крайна сметка, може да се окаже един дълъг списък от находки на дочовешките видове, които са живели на Земята в обширния интервал от време между началото на ледниковата епоха и появата на техния общ наследник и вероятен унищожител — истинският човек. Самият родезийски череп може да не е твърде старинен. До публикуването на тази книга нямаше никакво точно определение на неговата вероятна

възраст. Възможно е това до човешко създание да е оцеляло в Южна Африка до неотдавнашни времена.

ГЛАВА XI

ПЪРВИТЕ ИСТИНСКИ ХОРА

Най-ранните, известни на науката, признаци и следи за хора, родствени на нас, са намерени в Западна Европа и най-вече във Франция и Испания. В тези две страни са открити кости, оръжия, драсканици върху кокали и скали, дълбани парчета от кости и стенни рисунки в пещерите, които датират отпреди тридесет и шест хиляди години. Испания за сега е най-богатата на тези първи останки от нашите човешки прадеди страна в света.

Сегашните наши сбирки от тях са просто начало на колекциите, които се надяваме да имаме в бъдеще, когато достатъчно учени ще са в състояние да изследват напълно всички възможни източници, и когато, сега недостъпните за археолозите страни в света, бъдат изучени подробно. Големи части от Африка и Азия никога досега не са преброждани от подготвени наблюдатели, които се интересуват от тези въпроси, и които да пристъпят към разкопки. Ето защо трябва да внимаваме да не правим прибързани заключения, че първите същински хора най-напред се появи в Западна Европа.

В Азия и Африка, или в потъналите днес в морето суши може да има хранилища с останки от същинския човек, много по-стари и по-богати от всичко онова, което е известно досега. Не споменавам Африка, защото, с изключение на един зъб, не са намерени никакви находки, от които и да било представители на по-висшите примати — било от големите антропоиди, било от неандерталците, или от първите същински хора. Тези същества изглежда се развивали изключително само в Стария свят, и за пръв път човешките същества проникнали на Американския континент през сухоземната връзка, сега прорязана от Беринговия проток, едва в края на каменния век.

Тези първи същински човешки същества, които знаем, че населявали Европа, са принадлежали най-малко към две, твърде различни една от друга, раси. Едната от тях била представена от висок антропоиден тип, едър и с голям мозък. Намерен е череп на жена, който надминава по вместимост черепа на обикновения съвременен

човек. Открит е и скелет на мъж с височина над два метра. Тези хора са наречени кроманьонци по името на пещерата, в която са намерени първите скелети. Втората раса, идентифицирана по останките в пещерата Грималди, била явно негроидна по своите характеристики. Нейните най-близки живи днес родственици са бушмените и хотентотите в Южна Африка. Известно е, че в началото на своята история човечеството било расово разделено най-малко на две основни разновидности, и човек се изкушава да прави произволни догадки, че първата раса била светло кафява и дошла от изток или север, а втората била черна и дошла от екваториалния юг.

Тези диваци, отпреди петдесет хиляди години, се чувствали толкова човеци, че пробивали черупки, за да си правят огърлици, шарели се с бои, дълбали образи по кости и камъни, драскали фигури по скалите и костите, и рисували много верни скици на животни върху гладките стени на пещерите и върху подходящи скали. Те изработвали най-разнообразни сечива, много по-малки по размер и по-добри като качество от онези на неандерталския човек. Сега притежаваме в музеите големи количества от техните сечива, статуетки, скални рисунки и прочее.

Най-ранните представители на праисторическите хора били ловци. Те преследвали главно дребното брадато конче от онова време, дори когато то сменяло пасището си. Преследвали също и бизона. Познавали мамонта и са ни оставили удивително верни изображения на това животно. Ако се съди по една доста двусмислена рисунка, те му поставяли примки и го убивали.

Те са убивали дивеча с копия и камъни. Изглежда не са имали лъкове и е под съмнение дали са опитомявали животни. Нямали са кучета. Намерена е глава на кон, както и няколко рисунки, които наподобяват кон с юзда. Малките коне от тази епоха и област не са могли да носят човек, и ако конят е бил опитомен, то той е бил използван само като товарно животно. Малко вероятно е да са употребявали животинското мляко като храна. Те не са градили никакви колиби, а правели палатки от кожи. Макар че са изработвали глинени фигури, не развили грънчарството. Тъй като не са открити никакви домакински съдове се счита, че готварството е било развито в малка степен, или въобще да не е съществувало.

Тези люде не разбирали нищо от земеделие, нито от някакъв занаят. Това били голи, татуирани диваци, небрежно наметнати с някаква кожа.

Първи най-ранни хора ходели на лов из откритите степи на Европа в продължение на сто века, а после бавно започнали да усядат на едно място и да се приспособяват към промените в климатичните условия. Век след век климатът на Европа ставал все по-мек и влажен. Еленът се оттеглил на север и изток, последван от бизона и коня. Степите отстъпвали мястото си на горите. Променил се и характерът на сечивата във връзка с тяхното предназначение. Ловенето на риба в реките и езерата придобило голяма важност за хората и изработените от кост оръдия, се увеличили. „Костните игли на тази епоха — казва де Мордиле — са много по-годни от онези, изработени през по-късните векове. Римляните например никога не са имали игли, подобни на иглите от тази епоха.“

Някъде преди петнадесет-двадесет хиляди години, в южната част на Испания навлезли нови хора и оставили много забележителни рисунки за себе си върху намиращите се там скални повърхности. Това са азилианците, наречени така по името на пещерата Мас Д'Азил. Те имали лъкове и носили украшения от пера на главите си. Умеели са да рисуват изразително. Една рисунка показва как двама души опушват гнездо на пчели. Но заедно със сцените от натура, в тези рисунки присъства и известен символизъм — човекът, например, бивал представян чрез вертикална черта, пресечена от две или три хоризонтални линии, което навежда на мисълта, че тогава се е зародила идеята за писане. Срещу ловджийските скици често се срещат издълбани резки.

Това са най-последните от представителите на палеолита (старокаменна епоха). Преди десет-двадесет хиляди години в Европа изгоряла зората на нов живот — хората се научили не само да отчупват, но да оглаждат и остъргват каменните оръдия. По този начин се поставило началото на цивилизацията. Започвала неолитната епоха (новокаменна епоха).

Интересно е да се отбележи, че до преди по-малко от един век, в една част, изолирана от света, поради настъпилите географски промени — Тасмания, оцеляла една раса човешки същества, на по-долно стъпало във физическо и интелектуално развитие от тези първи

раси на човечеството. Така те се разминали с усъвършенстването си и по-скоро се изродили. Когато били открити от европейските изследователи, те живеели крайно примитивно и се хранили с миди и дребни животни. Нямали никакви жилища, а само временни лагери. Това били същински хора от нашия тип, но не притежавали нито ловкостта на ръцете, нито артистичните способности на първите истински хора.

ГЛАВА XII

ПЪРВОБИТНАТА МИСЪЛ

А сега нека се задълбочим в едно много интересно обсъждане: как се е чувствал човек в тези първи дни от живота на човечеството? Как са мислили хората в онези далечни дни на ловуване и скитане, четиристотин века преди да се е родило земеделието? Това са времена, много преди появата на първите писмени записки на каквито и да било човешки впечатления и затова сме принудени да се облягаме единствено на странични изводи и догадки при отговорите на тези въпроси.

Методите, до които учените прибегнали в своите опити да пресъздадат този първобитен духовен строй, са много различни. В последно време психоаналитичната наука, която изследва начина, по който егоистичните импулси и страстите на детето се сдържат, унищожават, изменят или скриват, за да се нагодят в крайна сметка към нуждите на обществения живот, е хвърлила значителна светлина върху историята на първобитното общество. Друг един плодовит източник на догадки е проучването на идеите и обичаите на оцелелите до нашето съвремие диваци. При това, има и един вид духовни „вкамелости“, които намираме във фолклора. Те дълбоко са залегнали в суеверията и предразсъдъците, които още битуват сред днешните цивилизовани хора. Освен това, с приближаването към нашите времена, откриваме в многобройните картини, статуи, гравюри, символи и пр., все по-ясни означения на онова, което човекът е намирал като интересно и достойно за отбелязване или представяне.

Първобитният човек е мислил до голяма степен така, както мисли днес детето, т.е. чрез редица картини на въображението. Той сам подбуждал тези образи, или образите сами изплували в ума му и той действувал според емоциите, които те предизвиквали у него. Така постъпват днес детето и необразованият човек. Систематичното мислене сравнително късно се е развило в човешкия опит. То не е играло някаква голяма роля в човешкия живот до последните три хиляди години. И дори днес онези, които действително управляват и

владяят мислите си, са само едно слабо малцинство от човешкия род. По-голямата част от хората все още живеят под въздействието на въображението и страстта.

Най-ранните човешки същества живели на малки семейни групи, в началните етапи на истинската човешка история. Най-първите племена се образували, също както стадата на най-ранните млекопитаещи произлезли от семействата, които останали събрани заедно. Но преди да стане възможно това, е било необходимо да се ограничат първобитните егоистични чувства на индивида. Страхът от бащата и почитта към майката трябвало да останат и в зрялата възраст. От друга страна, майката започнала да се налага като естествен съветник и закрилник на малкото. Човешкият социален живот израсъл от борбата между първобитните инстинкти на децата, достигайки известна зрелост, на свой ред да се чифтосват, от една страна, и опасностите и неудобствата на отделянето от семейството, от друга. Един много даровит антрополог, Аткинсон, в своето съчинение *Primal Law* („Първобитното право“), е показал колко много от обичайното право на диваците — известното Жабу, което е толкова забележителен факт в племенния живот, може да се отдаде на такова духовно нагаждане на нуждите на първобитния човек към развиващия се социален живот, а последните трудове на психоаналитиците са направили много, за да потвърдят неговото тълкувание на тези възможности.

Някои автори смятат, че почитанието и страхът от по-стария мъж и емоционалното отношение на първобитния дивак към по-старите жени — покровителки, преувеличени в сънищата и обогатени чрез фантастичната игра на въображението, са изиграли голяма роля в началото на първобитната религия и в създаването на представите за богове и богини. С тази почит към силните или добрите личности е бил свързан един страх от такива лица сред тяхната смърт, тъй като те се появявали в сънищата. Лесно било да се вярва, че те не са същински мъртви, а само фантастично превърнати в по-далечна, но по-голяма сила.

Сънищата, въображенията и страховете на детето са много по-ярки и реални, отколкото тези на съвременния възрастен човек, а първобитният човек винаги е бил повече дете. Той стоял и по-близо до животните и можел да си ги представя с мотиви и постъпки като

своите. Дивакът приемал, че съществуват животни — помагачи, животни — неприятели и животни — богове. Читателят сам трябва да е бил дете със силно въображение, за да разбере колко важни, значителни, зловещи или приятелски може да са изглеждали на хората от старата каменна епоха скалите със странна форма, черните гъсталаци, необикновените дървета и пр. и как сънят и фантазията са създавали приказки и легенди за такива неща, които ставали толкова по-вероятни, колкото повече се разказвало за тях. Някои от тези разкази се оказали достатъчно сполучливи и предизвиквали желание да се преразказват. И днес повечето от децата с развито въображение измислят дълги истории, в които фигурира като герой любимата кукла, някое животно или фантастично получовешко същество. Първобитният човек навярно е правил същото — и доста е вярвал, че неговият герой е реален. Защото най-първите същински хора, които са ни известни били доста приказливи и общителни същества. В това отношение те имали предимство пред неандерталците и се различавали от тях. Неандерталецът е бил нямо животно. Разбира се първобитната човешка реч представлявала отначало един много оскъден сбор от имена и се допълвала с жестикулации и знаци.

Едва ли е съществувал дивак, толкова низко развит, който да нямал понятие за връзката между причината и следствието. Но първобитният човек не бил твърде критичен и при своите асоциации за тази връзка, той много лесно свързвал едно следствие с нещо съвсем погрешно като негова причина. „Ти правиш това и това — казвал той — и става това и това“. „Даваш на детето един отровен плод и то умира“. „Изяждаш сърцето на един храбър неприятел и ставаш силен“. Тук имаме два примера на асоциации за причина и следствие, едната правилна, другата погрешна. Ние наричаме системата на причина и следствие в ума на дивака фетиш; но фетишът е чисто и просто дивашката наука. Тя се различава от съвременната наука по това, че е несистематична и затова често погрешна.

В много случаи не е трудно да се свърже причината със следствието; в други погрешните идеи скоро били поправяни от опита. Но имало една дълга редица въпроси от много голямо значение за първобитния човек, с които той настойчиво търсил причините и намирал обяснения, които били погрешни, но не чак толкова явно погрешни, че да бъдат изведнъж разбрани. За него, например, било от

много важно дивечът или рибата да са в изобилие, и лесно да се ловят, и той е употребявал с твърда вяра хиляди талисмани, заклинания и магии, за да достигне тези желани резултати. Болестта и смъртта също били негови големи грижи. От време навреме зарази полазвали по земята и хората умирали от тях. Друг път те хващали някоя болест и отслабвали или умирали без всякаква видима причина. Това също трябва да е създавало на припрения, емоционален ум на първобитния човек много трескаво напрежение. Сънищата и фантастичните догадки го карали да обвинява този, или да вика за помощ онзи човек, животно или предмет. Той бил склонен към страх и паника, също като детето.

Много рано в малкото човешко племе по-старите, по-последователни умове, споделящи общите страхове, и вярващи във фантазиите на другите хора, започнали да се налагат, да съветват, да предписват. Едно нещо те обявявали за неблагоприятно, друго — за задължително, това — за добър признак, онова — за лош. Вещият във фетиша човек на лекарството е бил първият жрец. Той правил заклинанията, тълкувал сънищата, предупреждавал, изпълнявал сложни фокуси, които докарвали щастие или предотвратявали нещастията. Първобитната религия не била толкова онова, което сега наричаме религия, колкото спазване на практически обичаи и обреди. Първите жреци налагали своята първобитна, практическа наука.

ГЛАВА XIII

НАЧАЛОТО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО

Ние знаем все още много малко за началото на земеделието, макар че през последните години на този въпрос са посветени много изследвания и научни трудове. Всичко онова, което засега можем да твърдим с някаква положителност, е, че около 15 000 и 12 000 година пр.н.е., докато азилианският народ населявал Южна Испания и докато племената, които се препитавали с лов отстъпвали на север и изток, някъде в Северна Африка, Западна Азия, или в онази голяма Средиземна долина, сега потопена под водите на Средиземно море, живеели хора, които в течение на векове усвоили две жизненоважни неща — обработването на земята и опитомяването на животните.

Те започнали да правят оръдия от огладен камък. Открили плетенето на кошници и тъкането на груби тъкани от растителни нишки и се опитвали да моделират гърнчарски предмети.

Започвала нова фаза на човешката култура, неолитната фаза (новокаменна епоха), различна от палеолитната (старокаменна) фаза на кроманьонците, грималдските народи, азилианците и пр. Тези неолитни хора се разселвали бавно из по-топлите части на света. Изкуствата, които те открили, се разпространили, чрез подражание и заучаване, много широко.

Около 10 000 г. пр.н.е. по-голямата част от човешкия род се намирала на неолитното стъпало в своето развитие.

Днес, за един съвременен ум, орането на земята, посяването на семената, жътвата, вършеенето и пр. може да изглеждат напълно в естествена последователност, също както му се струва банална мисълта, че Земята е кръгла. Но за първобитния човек, отпреди двадесет хиляди години, системите на действие и мислене, които днес ни изглеждат толкова несъмнени и естествени, не били очевидни. Той е напипвал пътя към най-верните похвати чрез множество опити и заблуди, които провокирали грешни тълкувания. Някъде в Средиземноморската област се намирала пшеница в диво състояние, и

човекът се научил да я жъне, да я груха и после да смила нейните семена за храна, много преди да се научи да сее.

Забележителен е фактът, че навсякъде по света, там, където се извършват сеитба и жътва, все още може да се проследят следите на една силна първобитна асоциация на идеята за сеене с идеята за кръвна жертва, главно на човешко същество. Изучаването на първоначалното преплитане на тези две действия е крайно увлекателно за любознателния ум. Този въпрос е развит много пълно в монументалния труд на Фрейзър „Златната клонка“. Не трябва да забравяме, че тази връзка е възникнала в детинския мечтателен, раждащ приказки, първобитен ум на дивака, и никакво логическо разсъждение не може да я обясни. В онзи свят отпреди 12 000 до 20 000 години, имало обичай всеки път, когато за неолитните хора е идвало време за посев, да се принася една човешка жертва. И то не жертвата на някой долен и презрян човек. Обикновено умъртвявали отбран младеж или мома, по-често младеж, който до момента на принасянето му в жертва, се радвал на дълбока почит и уважение. Той се явявал един вид жертвен бог цар и подробностите на неговото умъртвяване се превърнали в обред, ръководен от старите, мъдри хора, и осветен от натрупаните през вековете обичаи.

Отначало първобитните хора срещали големи трудности при определянето на благоприятния момент за сеитбата и жертвоприношението. Има известно основание да се предполага, че е съществувала една ранна фаза в човешкия опит, когато хората не са имали никаква представа за календарната година и годишните времена. Първата хронология се измервала в лунни месеци. Предполага се, че „годините“ на библейските патриарси са всъщност месеци. Вавилонският календар показва явни следи от един опит да се пресмята посевното време, като се отброят тринадесет лунни месеци — един след друг. Това лунно влияние върху календара достига и до нашите дни. Ако употребата му не бе притъпила нашия усет за странност, ние бихме сметнали за нещо много забележително факта, че християнската църква не празнува разпятието и възкресението на Христос на съответните годишнини, а на дати, които се менят всяка година с фазите на Луната.

Не е сигурно дали първите земеделци са правили някакви наблюдения на звездите, по-вероятно е, звездите най-напред да са

наблюдавани от чергарските скотовъдци, които са разчитали в тях удобно указване на посоката. Но щом започнали да се използват при определянето на годишните времена, тяхното значение за земеделието станало много голямо. Жертвоприношението се правило във връзка с изместването на север или на юг на някоя видна звезда. Създаването на мит и обожаването на тази звезда било почти неизбежно за първобитния човек.

Лесно е да се разбере каква важна роля започнал да играе човекът на знанието и опита, човекът, който познавал обряда на жертвоприношението и положението на звездите в този ранен неопитен свят.

Страхът от омърсяването и познаването на начините за очистване, също били използвани като източник на сила от знаещите мъже и жени. Ранният жрец всъщност не се явява толкова човек на религията, колкото човек на приложната наука. Неговата наука била емпирична и често лъжлива. Той я пазел много ревниво в тайна от обикновените хора, но това не променяло факта, че неговата първоначална функция била добиването на знания, и че първоначалната му работа имала чисто практическа насоченост.

Преди дванадесет-петнадесет хиляди години във всички топли, и с благоприятен климат места на стария свят, започнали да се пораждат такива неолитни общества с обработваеми полета, открити села и малки оградени градове. В течение на вековете тези общества са заимствали и разменяли идеи помежду си. Елиът Смит и Ривърс употребяват термина „хелиолитна култура“ за цивилизацията на тези първи земеделски народи. Думата „хелиолитна“ (слънце и камък) не е може би най-добрата дума за означаването на тази култура, но докато учените не ни предложат по-добра, ще трябва да употребяваме нея. Породена някъде в Средиземноморските Западноазиатски земи, тя се разпространявала в течение на вековете на изток, и от остров на остров през Тихи океан е стигнала вероятно до Америка. Тази култура се смесила с по-първобитните начини на живот на монголоидните преселници, дошли от север.

Където и да отивали мургавите хора, носители на хелиолитната култура, те разнасяли със себе си всичките, или по-голямата част, от своите особени идеи и традиции. Някои от тези идеи са толкова странни, че се нуждаят от обяснението на психолозите.

Хелиолитните хора изграждали пирамиди и големи могили, и нареждали големи кръгове от едри камъни, по всяка вероятност, за да улеснят астрономическите наблюдения на жреците. Те правили мумии на някои или на всички свои мъртъвци; татуирали се и се обрязвали; спазвали стария обичай, известен под името *Siyvede* — когато се роди дете, да поставят бащата на леглото на родилката, за да представи раждането и смятали така наречената „Свастика“ за амулет, който носи щастие.

Ако направим една карта на света, на която да обозначим с точки местата, където са оставили следи тези обичаи, ще запълним с тях един пояс край умерените и субтропичните ширини, от Стоунхендж (Англия) и Испания до Мексико и Перу. Върху Южна Африка, която се намира под екватора, Северна и Централна Европа и Северна Азия няма да сложим такива точки — там живеели раси, които се развивали по почти самостоятелни пътища.

ГЛАВА XIV

ПЪРВОБИТНИТЕ НЕОЛИТНИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Около 10 000 пр.н.е. географията на света в основни линии много приличала на днешната. По това време голямата преграда при теснините на Гибралтар, която до тогава преграждала пътя на океанските води към Средиземната долина, била преодоляна и Средиземно море очертало почти днешната си крайбрежна линия. Каспийско море било доста по-обширно, отколкото е сега, и може да се е съединявало с Черно море на север от Кавказките планини. Земите около това голямо централно азиатско море, които днес са степи и пустини, тогава били плодородни и удобни за живеене. Изобщо тогава преобладавал по-влажен и по-плодороден климат. В Европейска Русия изобилствали блата и езера. Сухоземната връзка между Азия и Америка при Беринговия поток може би още е съществувала.

По това време вече било възможно различаването на основното расово деление на човечеството, което съществува и днес. Из топлите и умерените области, както и по крайбрежията на този горист свят, бродели мургавите хора на хелиолитната култура — прадедите на днешната основна маса обитатели на Средиземноморския свят, на берберите, египтяните, дравидийци и много от жителите на Южна и Източна Азия. Тази голяма раса има много разновидности — берийската, средиземноморската, бялата раса на Атлантическото и Средиземноморското крайбрежие, египтяните, по-тъмните хора на Индия; множество източноиндийски племена, много полинезийци и маори. Западните разновидности на тази раса са побели от източните.

В горите на Централна и Северна Европа пък от главната маса на мургавите хора се отличава една разновидност със сини очи и руса коса, споменавана днес, като нордическа раса. В по-откритите области на Североизточна Азия се отделило друго разклонение — един тип с наклонени очи, изпъкнали скули, жълтеникава кожа и много права черна коса — монголските народи. В Южна Африка, Австралия и в много тропически острови на юг от Азия са открити останки от ранните негроидни хора. Централните части на Африка се оформили

като област на расова смесица. Почти всички днешни черни народи в Африка изглежда са се получили при смесването на мургавите народи с един негроиден основен слой.

Трябва да имаме предвид, че човешките раси могат да се кръстосват свободно, и че те се разделят, смесват и съединяват като облаците, не се разклоняват като дърветата, с клони, които не се събират никога наново. Хората понякога употребяват думата „раса“ при най-неуместни обобщения. Те говорят за „британска“ раса. Но почти всичките европейски народи представляват забъркана смесица от мургави, бели и монголски елементи.

В неолитния стадий на човешкото развитие хората от монголската раса за пръв път проникнали в Америка. Очевидно те дошли тук през Беринговия проток и се разпространили на юг. Те намерили на север американския елен и големи стада бизони на юг. Когато стигнали до Южна Америка, там все още живеел един гигантски броненосец и чудовищен, недодялан ленивец, голям колкото слона. Монголоидите навярно са изтребили и последното от тези животни, които били толкова безпомощни, колкото и големи.

По-голямата част от американските племена продължили да водят скитнически неолитен живот. Те не открили ползата от желязото и основното им метално богатство били туземното злато и медта. Но в Мексико, Юкатан и Перу съществували благоприятни условия за уседнало земеделие и тук около 1000 г. пр.н.е. или някъде по това време, възникнали много интересни цивилизации, от паралелен на цивилизацията на стария свят тип, но същевременно различен от нея. Подобно на по-ранните, първобитни цивилизации, в тези общества се забелязва широко разпространение на обичая да се принасят човешки жертви във връзка със сеитбата и жътвата. Но докато в стария свят тези първични нрави, по-късно били смекчени и заместени с други, в Америка те се развили и достигнали висока степен на напрежение. Тези цивилизовани американски страни били преди всичко теократични страни, управлявани от жреци; техните военни началници и управници били строго подчинени и обвързани с предзнаменованията.

Жреците им развили астрономическата наука до голяма точност. Те познавали астрономическата година по-добре, отколкото вавилонците, за които скоро ще разкажем. В Юкатан те грижливо разработили един вид много интересно писмо — писмото на Маите. Доколкото сме успели да го дешифрираме става ясно, че то било употребявано главно за записване на точните и сложни календари, в които жреците влагали своите знания. Изкуството на цивилизацията на маите достигнало върха си около 700 или 800 г. пр.н.е. Скулптурните произведения на тези хора смайват съвременния наблюдател със своята пластичност, а нерядко и красота, но го затрудняват с една условност извън кръга на неговите възприятия. В стария свят не съществувало нищо подобно на тези произведения. Най-голяма прилика, и то далечна, откриваме в архаичните индийски гравюри. Навсякъде в тези рисунки срещаме птичи пера и кълба змии, които се сплитат или разплитат. Надписите на маите приличат повече на сложни драсканици, направени от пациентите на днешните лудници, отколкото на всяко друго произведение, рожба на стария свят. Налага се изводът, че духът на хората от цивилизацията на маите се развивал по посока, различна от духа на стария свят. Техните идеи се различавали поразително от неговите образци.

Свързването на тези, отклонени от традиционния път на развитие, американски цивилизации с идеята за едно общо духовно отклонение, намира подкрепа в тяхната необикновена склонност към проливане на човешка кръв. Мексиканската цивилизация била особено жестока в това отношение: тя правела хиляди жертвоприношения всяка година. Разпарянето на живите жертви и изтръгването на още туптящите им сърца, било акт, който господствал в нравите на тези странни жречески общини. Общественият живот, националните празненства и всичко останало се въртели около този ужасен обред.

Животът на обикновените хора в тези общества иначе бил подобен на всекидневието на всички останали варвари земеделци. Грънчарството, тъкането и боядисването било много добре развито при тях. Писмото на маите не се дълбаело в камък, а се рисувало върху кожи и други подобни материали. Европейските и американските музеи съдържат много загадъчни ръкописи на маите, от които освен датите, засега е дешифрирана много малка част. В Перу имало зачатъци на подобно писмо, но те били изместени от един особен

начин за помнене чрез връзване възли на връв. Този начин на запомняне е бил използван и в Китай преди хиляди години.

През 4–5000 г. пр.н.е. имало първобитни цивилизации, които приличали на тези американски цивилизации — цивилизации, съсредоточени около храма, с много жреци, които усърдно се занимавали с астрономия. В стария свят първобитните цивилизации си въздействали една върху друга и така се приспособили към условията на нашия свят. В Америка първобитните цивилизации не напреднали много след този начален етап. Всяка от тях представлявала един малък свят, сам за себе си. В Мексико се е знаело много малко, или почти нищо за Перу до идването на европейците в Америка. Картофите, които се явявали основна храна в Перу, били непознати в Мексико.

Век след век тези народи са живели, прекланяли се на своите богове, принасяли са своите жертви и са измирили. Хората се любели и водили войни. Сушата и плодородието, болестите и благополучието следвали едни след други. Изкуството на древните май постигнало висока степен на декоративна красота. Жреците разработвали календара и своя жертвен обред в течение на дълги векове, но малко напредвали в други области.

ГЛАВА XV

ШУМЕР, РАННИЯТ ЕГИПЕТ И ПИСМОТО

Около 6–7000 г. пр.н.е. в плодородните области на Азия и в Нилската долина се появили квазицивилизовани общества, които стояли почти на нивото на перуанската култура. По това време земите на Северна Персия, Западен Туркестан и Южна Арабия били по-плодородни, отколкото сега, и затова не е чудно, че в тези области са намерени следи от много ранни общества. Но единствено в долна Месопотамия и в Египет се появили градове с организирано напояване и свидетелства за една обществена организация, издигната над нивото на простото варварско селище. В онези дни реките Ефрат и Тигър се изливали с отделни устия в Персийския залив и в именно поречието между тях шумерите построили първите си градове. По същото това време започнала великата история на Египет.

Шумерите били мургани и се отличавали с големи носове. Тяхното писмо днес е дешифрирано и езикът им ни е известен. Те започнали да употребяват бронз и строили големи храмове от изпечени на слънцето тухли. Глината, която намирали, била с много добри качества. Те я използвали да пишат върху нея и поради това техните надписи се запазили до днес. Шумерите отглеждали добитък, овце, кози и магарета, но не и коне. Те водели битки в плътен строй, като използвали копия и щитове от кожа. Носели облекло от вълна и бръснели главите си.

Всеки един от шумерските градове се явявал независима държава със свой бог и жреци. Но понякога един от тези градове държави добивал господство над другите и събирал данък от тяхното население. Един много стар надпис в Нипур отбелязва владичеството на шумерския град Урук — първият известен ни опит да се налага власт. Властта на неговите бог и княз жрец се простираше от Персийския залив до Черно море.

В началото писмото било начин на записване чрез образи. Още преди неолитните времена хората започнали да пишат. Азилианските скални картини, за които вече споменахме, показват началото на този

процес. Много от тях представят ловджийски сцени и експедиции, и в повечето от сцените човешките фигури са отчетливо нарисувани. Но в някои от рисунките художникът не си е направил труда да се занимава с главата и подробностите на тялото и само означавал хората с една вертикална и няколко напречни черти. Преходът от това означаване към едно условно, образно писмо, е бил само една крачка. В Шумер, където се писало с пръчица върху глина, очертанятията на фигурките скоро станали неузнаваемо различни от нещата, които те представлявали, но в Египет, където хората рисували по стените или на ивици тръстиков папирус (първата хартия), приликата с уподобяваните предмети оставала. Поради това, че дървените писалки, които се употребявали в Шумер, оставяли клинообразни следи, шумерското писмо се нарича клинопис.

Важна стъпка към развитието на писмеността била направена, когато шумерите започнали да използват образите, за да означат не това, което те представляват, а нещо подобно на него. В ребусите, които децата така много обичат, това се прави и днес. Когато нарисуваме един лагер с палатки и един звънец, детето с радост се сеща, че с това е означено шотландското име Кампбел (от „камп“ — лагер и „бел“ — звънец Б.р.) Шумерският език е характерен със струпване на слокове и наподобява някои съвременни американско-индийски език. За този силабичен (сричков Б.р.) начин на писане думи, изразяващи идеи, които не могат да се предадат направо с образи, шумерският език бил много удобен.

Египетското писмо претърпяло паралелно развитие. По-късно, когато на чужди народи, речта, на които не била съставена от така ясно разчленени срички, им се наложило да научат и употребяват образното писмо, те направили такива изменения и опростявания, които го развили в азбучното и египетското йероглифно писмо. По-късно в Китай се развива един друг вид образно писмо, но там то не достига етапа на азбуката.

Откриването на писмеността било от голяма важност за развитието на човешките общества. То дало възможност да се записват спогодбите, законите и заповедите, които се издавали по това време и е направило възможно съществуването на непрекъснатото историческо съзнание и памет. Заповедта на жреца или царя можели да достигнат далечни краища на държавата и да преживеят смъртта му. Интересно е

да се отбележи, че в Шумер печатите били много често използвани. Царете, благородниците или търговците искали да имат артистично гравирани печати, които поставяли върху всеки подписан от тях глинени документи. Така още преди шест хиляди години цивилизацията се приближила до идеята за печатането. По-късно глината се изсушавала, за да се втвърди и да стане по-трайна. Читателят трябва да помни, че в Месопотамия, в продължение на хиляди години, писмата, договорите, сметките и изобщо всичко било изписвано на нерушимите плочки. На този факт ние дължим голямото богатство от събраното знание.

Бронзът, медта, златото, среброто и, като скъпоценна рядкост, метеоритното желязо били известни много отрано, както в Шумер, така и в Египет.

Всекидневният живот в Египет и Шумер — тези първи държави на стария свят, бил много еднакъв и, ако не се смятат магаретата и рогатият добитък из улиците, той приличал на живота в градовете на майките в Америка, възникнали три-четири хиляди години по-късно. В мирно време повечето от хората били заети с напояването и обработването на земята — с изключение на дните с религиозни празненства. Те нямали пари, нито път нужда от тях. Уреждали своята търговия чрез размяна. Единствено князете и владетелите, които имали повече, отколкото им трябвало, употребявали златни и сребърни плочки и скъпоценни камъни за някой случаен търговски акт. Храмът господствал над живота. В Шумер той наподобявал кула, от чийто покрив се наблюдавали звездите, а в Египет представлявал масивна постройка, само на един етаж. В Шумер жрецьт бил най-великият и най-тачаният от всички. В Египет обаче, имало една личност, която се издигала над жреците и се явявала въплъщение на главния бог на страната — фараонът, богът цар. В онези дни в света ставали малко промени. Дните протичали мирно, озарени от слънце, и изпълнени с труд, според установения ред. В страната идвали малко чужденци. Жреците ръководили живота според стародавните закони, наблюдавали звездите, за да определят времето за посев, отбелязвали предзнаменованията, принасяли жертвите и тълкували щастливо, забравили дивашкото минало на своя род, и безгрижни за неговото бъдеще.

Понякога обаче владетелят бил доста амбициозен и набирал много войници сред местното население, които изпращал на война

срещу съседните градове държави или ги карал да работят при строежа на големи постройки. Такива били фараоните Хеопс, Хефрен и Микерин, които построили обширни погребални грамади — пирамидите при Гиза. Най-голямата от тях е висока 146,5 метра, а тежестта на камъните, които е изградена, е 4 883 000 тона. Всичката тази огромна маса била превозена по Нил с лодки, и довлечена до мястото на строежа главно със силата на човешките мускули. Изграждането на пирамидите трябва да е изтощило Египет повече, отколкото би го изтощила една голяма война.

ГЛАВА XVI

ПЪРВОБИТНИТЕ ЧЕРГАРСКИ НАРОДИ

Не само в Месопотамия, но и в Нилската долина хората започнали да водят уседнал земеделски живот и между 6000 и 3000 г. пр.н.е. създали първите градове държави. Навсякъде, където имало възможност за напояване и набавяне на хранителни припаси за цялата година, те заменяли лова и скитането със сигурността на уседналия живот. По горното течение на Тигър асирийците основали свои градове. В долините на Мала Азия и по Средиземноморските брегове и острови също имало малки общини, които създали своя култура. Може би, паралелно развитие на човешкия живот е съществувало и в благоприятните области на Индия и Китай. В различни части на Европа, където имало езера с много риба, се появили и първите наколни жилища.

Освен с риболов, жителите им се занимавали и със земеделие. Но в много части на стария свят такъв уседнал живот бил невъзможен. Условията били много сурови: земята покрита с гъсти гори, или неплодна, а климатът непостоянен, за да могат хората, снабдени само с първобитни оръдия и своя недостатъчен опит, да пуснат корени на едно място.

За да водят уседнал живот те се нуждаели от постоянни водни запаси, топлина и слънце. Където тези неща липсвали човек можел да живее само като приходящ, като ловец, дебнеш своя дивеч, или като пастир, който се мести от място на място в търсене на пасища, но не и като земеделец. Преходът от ловджийски към пастирски начин на живот бил твърде бавен. Преследвайки стадата на дивия рогат добитък, хората стигнали до идеята за собственост върху тях. Научили се да ги ограждат в долините и да ги защитават от вълците, дивите кучета и другите хищни зверове.

Така, главно в големите речни долини се развивало първобитното земеделие. Паралелно се налагал и един друг начин на живот — чергарския — свързан с постоянно движение от зимните към летните пасища. Чергарските народи били по-неиздръжливи, отколкото

земеделските. Те били по-малко плодови и по-малобройни, нямали постоянни храмове, разполагали с по-малко сечива. Вождът имал по-голямо значение, отколкото човекът на магията и лекарствата. Но това не означава, че техният живот е бил по-слабо развит. В някои отношения той е имал своите предимства. Личността била по-самостоятелна, по-свободна и независима.

В своето непрекъснато движение номадът добивал по-широк поглед за света. Така достигал до границите на една или друга земеделска страна. Срещал нови, непознати хора, и други съпернически племена, с които трябвало да уговаря границите на пасищата. Той познавал минералите и металите по-добре, отколкото хората от орните земи, защото минавал през планински проходи и скалисти места. Вероятно обработването на бронза и желязото е откритие на номадите. Доказателство за това са намерените в Централна Европа оръдия от желязо датирани отпреди развитието на ранните цивилизации.

От своя страна, земеделските общности произвеждали тъкани, грънчарски изделия и много други ценни неща. С течение на времето между земеделските и чергарските народи започнала да се развива търговията. Особено в Шумер, заобиколена с пустини и степи, било нещо обикновено да се видят чергарски лагери близо до обработваемите земи, които да търгуват, но и да крадат, така както правят циганите днес (само дете не могли да крадат кокошки, защото домашната птица — по произход от индийските джунгли, още не била опитомена от човека). Чергарите донасяли скъпоценни камъни и предмети от метал и кожа, а в замяна вземали грънчарски изделия, мъниста и стъкло, облекла и други необходими стоки.

По времето на първите цивилизации в Шумер и ранния Египет, в света имало три главни групи скитнически племена. В гористите местности на Европа живеели русите нордически народи — една ниско развита раса от ловци и пастири. Първобитните цивилизации знаели много малко за тях до 1500 г. пр.н.е. В степите на Източна Азия монголските племена и хунските народи опитомили коня и осъществявали с него своите сезонни преходи между летните и зимните си лагери. Нордическите и хунските народи още били разделени едни от други от блатата на Русия. В пустините на Сирия и Арабия, които ставали все по-безводни, семитските племена, местили

своите стада от овце, кози и магарета от пасище на пасище. Семитските пастири, заедно с един негроиден народ от Южна Персия, еламитите, били първите номади, които установили контакт с ранните цивилизации. Те идвали като търговци, но с течение на времето между тях се издигнали вождове с по-смело въображение и се превърнали в завоеватели.

Около 2750 г. пр.н.е. семитският вожд Саргон, завоювал цяла Шумер и станал господар на земите от Персийския залив до Средиземно море. Той бил неграмотен варварин, но неговият народ, акадите, усвоили шумерското писмо и шумерския език като език на учените и чиновниците. Държавата, която Саргон основал, упаднала два века по-късно, след нашествието на еламитите. Друг семитски народ, аморитите, постепенно установил своята власт над Шумер. Те направили своя столица едни малък град по горното течение на река Вавилон и образували Първото Вавилонско царство. По-късно то било разширено от Хамурапи (около 2100 г. пр.н.е.), който създал най-ранния сборник от закони, известен досега в историята.

Тясната долина на Нил била по-неудобна за номадските набези, отколкото Месопотамия, но въпреки това по времето на Хамурапи едно семитско нашествие в Египет завършило успешно, след което трона завзела династията на хиксосите или „пастирските“ царе, която управлявала няколко века. Новите завоеватели не били приети от египтяните, които гледали на тях с вражда, като на чужденци и варвари, и около 1600 г. пр.н.е. ги прогонили с народно въстание.

Но в Шумер семитите се установили стабилно, асимилирали местното население и Вавилонското царство станало семитско по характер и език.

ГЛАВА XVII

ПЪРВИТЕ МОРЕПЛАВАТЕЛСКИ НАРОДИ

Първите лодки и кораби трябва да са влезли в употреба вероятно преди 25–30 000 години. Човекът навярно се е опитвал да плува по водата с някой пън или надута кожа, като помощни средства, не по-късно от началото на неолита. Според първите наши сведения за тези страни, в Египет и Шумер се използвала плетена лодка, покрита с кожа и с измазани цепнатини. Такива лодки още се употребяват там. Те се срещат днес в Ирландия и Уелс, а в Аляска Беринговият проток все още се преминава с лодки от тюленова кожа. По-късно, с усъвършенстването на сечивата, започва изработката на дървени лодки и кораби.

Може би легендата за Ноевия ковчег пази спомена за нечий ранен подвиг в корабостроенето, също така, както разказът за потопа, широко разпространен в света, е може би отзвук от заливането на Средиземноморския басейн.

По Черно море плавали кораби много преди построяването на пирамидите, а по Средиземно море и в Персийския залив около 7000 г. пр.н.е. Повечето от тях били кораби на рибари, но съществували вече търговски и пиратски кораби. От сведенията, с които разполагаме, можем да предположим, че първите моряци са грабили, където са могли, и търгували, където били принудени да правят това.

Моретата, по които са плавали първите кораби, били вътрешни морета, в които вятърът е духал на пориви и те повечето време били спокойни, така че плаването с платна се развило само като спомагателно средство. Едва през последните четиристотин години се появява добре построеният океански кораб с платна. Корабите на стария свят били главно с гребла. С построяването на галерите се породила нуждата от военнопленници като галерии роби гребци.

Ние вече отбелязахме появата на семитския народ като номади в областите на Сирия и Арабия, завоюването на Шумер и създаването на Акадската, а след това и на първата Вавилонска държава. На запад същите тези семитски народи се заселили край морето. Те основали

редица пристанищни градове край източното крайбрежие на Средиземно море, главните, от които били Тир и Сидон, и по времето на Хамурапи във Вавилон се изявили като търговци, пътешественици и колонизатори на целия Средиземноморски басейн. Тези морски семити били наречени финикийци. Те се заселили на много места в Испания, като изтиквали към вътрешността старото иберийско население (баските) и изпращайки крайбрежни експедиции през теснините на Гибралтар, основали колонии и по северното крайбрежие на Африка. За Картаген, един от тези финикийски градове, по-късно ще говорим подробно.

Но финикийците не били първият народ, който е имал галери в Средиземноморските води. Съществували вече редица селища и градове между островите и крайбрежията на това море, които принадлежали към една раса (или раси), очевидно свързани по кръв и език с баските на запад и берберите и египтяните на юг — егейските народи.

Тези народи не трябва да се смесват с гърците, за които ще разкажем по-късно. Това били елините, които имали градове в Гърция и в Мала Азия, например Микена и Троя, а също едно голямо и богато селище — Кносос в Крит.

Едва през последния половин век на археолозите се отдаде да изяснят границите, до които се е простирала цивилизацията на егейските народи. Кносос е изследван най-грижливо. За щастие, той не бил наследен от друг, по-голям град, който да унищожи неговите останки, и така може да послужи като главен източник на сведения за тази някога почти забравена цивилизация.

Историята на Кносос е толкова стара колкото на Египет. Към 4000 г. пр.н.е. двете страни оживено търгували по море. Около 2500 г. пр.н.е., т.е. между царуването на Саргон I и Хамурапи, критската цивилизация била на своя връх.

Кносос не бил толкова град, колкото огромен палат за критския монарх и неговите придворни. Той нямал дори укрепления. Укрепен бил по-късно, когато финикийците станали силни и когато в морето се появили от север нови, по-силни и страшни пирати — гърците.

Егейският монарх бил наричан минос, както египетския монарх бил наричан фараон, и живеел във великолепия си палат, снабден с водопроводи, с бани и други удобства, които не се срещат в нито едно

здание от древността. Там той устройвал разкошни празненства, зрелища и борби с бикове, които удивително напомнят борбата с бикове, която и днес се среща в Испания. Имало е прилика дори в костюмите на бикоборците. Организирали се и гимнастически зрелища. Облеклата на жените били забележително модерни по стил; те носили корсети и рокли с шевици. Грънчарството, текстилните изделия, скулптурата, живописата, мозайката, златарството, изделията от метали и слонова кост, и инкрустациите на критяните били удивително красиви. Те са имали своя система на писане, която още не е дешифрирана.

Този щастлив, слънчев и цивилизован живот продължил няколко десетки века. Около 2000 г. пр.н.е. в Кносос и Вавилон живеели богати и изтънчени хора, които навярно водели много приятен живот. Те организирали зрелища и религиозни празненства, имали домашни роби, които се грижели за тях, и роби работници. Египет по това време бил под властта на полуварварските пастирски царе, и се считал за западаща страна. Ако някой се интересува от политиката, той вероятно е забелязал как семитските народи преуспявали навсякъде; управлявали Египет и далечния Вавилон, построили Ниневия по горното течение на Тигър, плавали западно от Херкулесовите стълбове (Гибралтарския проток) и основавали своите колонии по тези далечни брегове.

Трябва да е имало активни и любопитни умове в Кносос, защото гърците разказвали легенди за някой си критски откривател Дедал, който се опитал да направи летателно устройство, което се развалило и паднало в морето.

Интересно е да се отбележат някои от различията и приликите между живота в Кносос и нашия живот. За един критски благородник от 2500 г. пр.н.е. желязото е било рядък метал, който пада от небето, и е било по-скоро интересно, отколкото полезно — защото единствено метеоритното желязо е било познато; хората още не умеели да го добиват от неговите руди. Сравнете това със съвременното състояние на нещата, когато желязото е проникнало навсякъде. Конят за нашия критянин също би бил съвсем легендарно създание, един вид необикновено развито магаре, което живее в неприветливите северни страни, далеч зад Черно море. Цивилизацията за критяните съществувала главно в Егейска Гърция и Мала Азия, където живеели

лидийците, карийците и троянците, които говорили езици, подобни на техния. Наистина, в Испания и Северна Африка имало още селища на финикийците, но това били твърде отдалечени области. Италия все още била пуста страна, покрита с непроходими гори; мургавите етруски още не се били преселили от Мала Азия там. Нека си представим как един ден критски благородник е слязъл долу, на пристанището, и видял един пленник, който привлякъл вниманието му с това, че бил много рус и имал сини очи. Може би нашият критянин се е опитал да го заговори и в отговор е чул някакво неразбираемо мърморене. Това създание, дошло оттатък Черно море, му се е сторило съвсем наивен дивак. А всъщност това бил представител на арийското племе, за чийто живот и култура скоро ще говорим по-подробно. Странното наречие, на което той се е обяснявал, по-късно се е разчленило и дало основа на санскритски, персийски, гръцки, латински, германски, английски и още много други езици.

Това е представлявал Кносос в своя зенит — интелигентен, предприемчив, блестящ и щастлив. Но около 1400 г. пр.н.е. върху неговото благополучие внезапно се стоварило огромно бедствие. Палатът на Минос бил разрушен и до днес останките му стоят порутени и безлюдни. Ние не знаем със сигурност каква е била тази катастрофа, но при своите разкопки археолозите са открили белези от грабителство и пожар, както и следи от разрушително земетресение. Може би природата сама е унищожила Кносос, а гърците само са довършили онова, което земетресението е започнало.

ГЛАВА XVIII ЕГИПЕТ, АСИРИЯ И ВАВИЛОН

Египтяните не се подчинили на семитските пастирски царе и около 1600 г. пр.н.е. едно силно патриотично движение прогонило чужденците. Последвала нова фаза на разцвет на Египет — период, известен на египтолозите с името „Ново царство“. Египет, който не бил единен преди нашествието на хиксите, сега представлявал една обединена страна, но успешното въстание го оставило с висок боен дух. Египетските фараони въоръжени с бойни коне и колесници, които хиксите им донесли, се превърнали в агресивни завоеватели. При Тутмос III и Аменхотеп III Египет разпрострял своята власт от Ефрат до Азия.

Вече навлизаме в хилядолетие на войни между цивилизациите на Месопотамия и Нил. Първоначално надмощие имал Египет. Седемнадесетата, велика династия, която включвала Тутмос III и Аменхотеп III и IV и царица Хатасу, и деветнадесетата велика династия, през която царувал шестдесет и седем години Рамзес II (считан от някои за Фараона от времето на Мойсей) превърнали Египет в благоденстваща държава. Но през тази епоха имало и фази на упадък за страната, като напр. завоюването ѝ от сирийците, а по-късно и от етиопците. В Месопотамия господствал Вавилон, а след това хитите и сирийците от Дамаск. За известно време сирийците завладели и Египет. Щастие то се усмихвало, то изневерявало на асирийците от Ниневия. Понякога градът им бил превзет, друг път те пък завладявали Вавилон и нападали Египет. Няма да ни стигне времето, ако трябва да разкажем подробно за военните походи на египтяните и другите семитски народи в Мала Азия, Сирия и Месопотамия. Това вече били истински армии, въоръжени с множество военни колесници.

В онова далечно и обвито в мъгла време се явяват и изчезват велики завоеватели — Тушрет, цар на митаните, превзел Ниневия, а асириецът Тиглат Паласар I завоювал Вавилон и Асирия станала най-голямата военна държава на времето. Тиглат Паласар III превзел Вавилон в 745 г. пр.н.е. и основал така нареченото от историците

Новоасирийско царство. Желязото, което проникнало от север, сега намерило широко приложение. Предшествениците на арменците, хитите се сдобили с него първи и го предали на асирийците. Асирийският узурпатор Саргон II въоръжил войските си с него. Асирия станала първата държава, която наложила в света доктрината на кръв и желязо. Синът на Саргон, Синахериб, повел армията си към границите на Египет, но бил победен не толкова от военна сила, колкото от върлуващата чума. Внукът на Синахериб, Ашурбанипал, (който е известен в историята и с гръцкото си име Сарданапал.) го превзел през 670 г. пр.н.е., когато той вече бил под властта на етиопската династия. Сарданапал просто сменил един завоевател с друг.

Ако сравним политическите карти от този дълъг исторически период, който продължил десет века, ще видим как Египет се разширява и се свива като амеба под микроскоп; ще видим семитските държави на вавилонците, асирийците, хитите и сирийците да изчезват и да се появяват, да се унищожават взаимно и отново да се възстановяват. На запад в Мала Азия ще видим малки египетски държави като Кирия и Лидия, чиято столица била Сард. По-късно, около 1200 г. пр.н.е. на картата се появяват нови имена от североизток и северозапад. Това били варварски племена, въоръжени с железни оръжия и конски колесници, които скоро станали истинска напасть за егейските и семитските държави по северните граници. Всички те говорили на наречия, които някога вероятно са представлявали един и същ език — асирийският.

От североизток, от земите отвъд Черно и Каспийско море, идвали мидийците и персийците, а според разказите от онова време с тях били скитите и сарматите. От североизток или северозапад дошли арменците. Откъм морския водораздел, през Балканския полуостров, дошли килерийците, фригийците и елинските племена, които днес наричаме гърци. Както източните, така и западните арийци, които били родствени пастирски народи, сега се превърнали в завоеватели. На изток те били само погранични скитници и нападатели, но на запад завземали градовете и прогонвали от тях егейското население, което потърсило спасение в земите извън досега на арийците. Някои

намерили убежище в делтата на Нил, но били прогонени от египтяните. Други като етруските отплавали от Мала Азия и основали държава в гористата пустош на Средна Италия. Трети си построили градове по югоизточните брегове на Средиземно море и по-късно се оформили в народ, известен под името филистимляни.

За арийците, които изпъкват ярко на историческата сцена, ще разкажем по-подробно в една от следващите глави. Тук само отбелязваме огромното вълнение и преселение в земите на старите цивилизации, което е било наложено от постоянното настъпление на арийските варвари от северните гори между 1600 и 600 г. пр.н.е.

По-нататък ще разкажем и за един малък семитски народ — евреите, чиято роля в историята започнала към края на този период. Те създали значителна по обем литература и оставили богата сбирка от истории, поеми, книги на мъдростта и пророчески произведения — еврейската библия.

В Месопотамия и Египет идването на арийците не причинило големи промени до 600 г. пр.н.е. Династиите се въздигали и падали, но животът продължавал. Египетските пирамиди били вече на три хиляди години и се превърнали в зрелище, каквото са и днес. Те били допълнени с нови и бляскави постройки, особено във времето на седемнадесетата и деветнадесетата династия. Големите храмове при Карнак и Луксор датират от това време. Всички главни паметници на Ниневия, големите храмове, крилатите бикове с човешки глави, релефите на царе, колесници и ловджийски сцени били създадени между 1600 и 600 г. пр.н.е. Същото може да се каже и за Вавилон.

Както от Месопотамия, така и от Египет са се запазили много официални документи, сметки, разкази, поезия и лична кореспонденция. От тях разбираме, че животът на богатите и влиятелни хора в градове като Вавилон и Тива бил почти така изтънчен и луксозен, какъвто е този на днешната аристокрация. Тези хора водели спокоен живот в красиво мебелирани къщи, носели богато украсени облекла и изящни скъпоценности; организирали празненства и увеселения, забавлявали се с музика и танци, били прислужвани от добре обучени слуги, а за здравето им се грижили лекари и зъболекари. Те не пътували често и надалече, но екскурзиите с лодки по Нил и Ефрат били обичайно лятно удоволствие. Товарно животно било магарето, а конят се използвал само в бойните колесници и в парадни

случаи. Камилата, макар да била позната в Месопотамия, още не била пренесена в Египет. Медта и бронзът си оставали господстващи метали. Рядко се изработвали съдове и оръдия от желязо. Използвали се хубави бели покривки, както и памучни и вълнени платове, но коприна още нямало. Стъклото било известно и било красиво оцветявано, но стъклените предмети били малко. Оптичeskото стъкло било непознато. Хората имали златни пломби, но не носили очила.

Най-съществената разлика между живота в старата Тива и Вавилон и съвременния живот е липсата на пари. По-голяма част от търговията се извършвала чрез размяна. Финансово Вавилон бил много по-развит от Египет. Златото и среброто били използвани за размяна и се съхранявали в слитъци. Но преди появата на парите съществували особен вид банкери, които отпечатвали имената си и теглото на слитъците върху парчета от благороден метал. Търговците или пътниците използвали за заплащане скъпоценни камъни. Повечето от слугите и работниците били роби, чийто труд не се възнаграждавал с пари, а с предмети. С появата на парите, робството започнало да запада.

Ако един съвременен жител посети на тези царствени градове няма да намерил две много важни неща — кокошките и яйцата. Те били пренесени от изток по времето на последното асирийско царство. Френският готвач би намерил малко радости във Вавилон.

Религията, подобно на всичко останало, претърпяла значителни промени. Човешките жертви били заменени от животни или хлебни фигурки. Но заселилите се в Африка финикийци и особено гражданите на Картаген продължили пренасянето на хора в жертва. При смъртта на някой голям вожд съществувал обичай да се принасят в жертва неговите жени и роби и да се оставя в гроба му копие и лък, за да не остане на онзи свят невъоръжен и без прислуга. От тази мрачна традиция в Египет е оцелял обичаят да се погребват заедно с мъртвия малки образи на къщата, работилницата, слугите и добитъка, образи, които днес ни дават най-вярна представа за живота и нравите на египтяните преди повече от три хиляди години.

Такъв бил старият свят преди идването на арийците от северните гори и полета. В Индия и Китай се наблюдава паралелно развитие. В големите долини на тези две страни възниквали градовете и държавите на мургавите народи, но в Индия те не са развивали или обеднявали

бързо като държавите градове на Месопотамия или Египет. Тяхното ниво било по-близко до това на старите шумери или на цивилизацията на маите в Америка. Има още много неща, които учените трябва да уточнят за китайската история. Навярно Китай по това време е бил по-напреднал от Индия. По времето на седемнадесетата египетска династия в Китай управлявала династията Шан, която се състояла от жреци императори, царуващи над една слабо свързана империя от подчинени царе. Тяхното главно задължение било да изпълняват сезонните жертвоприношения. От времето на династията Шан са запазени красиви бронзови съдове, чиято красота и изработка ни кара да признаем, че тяхното производство е резултат на многовековен опит.

ГЛАВА ХІХ

ПЪРВОБИТНИТЕ АРИЙЦИ

Преди четири хиляди години, т.е. около 2000 год. пр.н.е. Централна и Югоизточна Европа и Централна Азия са били навярно по-топли, влажни и гористи, отколкото днес. В тези области се скитали племена, главно от русата и синеока северна раса, толкова близки и родствени помежду си, че езикът им от Рейн до Каспийско море може да се счита за общ език, съставен от отделни наречия. По онова време тези групи не били многобройни. Вавилонците, на които Хамурапи дал първите закони, и египтяните, които за пръв път вкусили горчивината на поражението, дори не подозирали за тяхното съществуване.

Тези северни хора играли много важна роля в историята на света. Те били народ, който идвал от тревистите полета и горските поляни. Отначало нямали коне, но имали добитък и когато се придвижвали, натоварвали палатките и другото си имущество на груби волски коли. След като се установявали някъде на лагер, изграждали хижи от плет и кал. Те изгаряли мъртвците си, вместо да ги погребват тържествено, както правили мургавите народи. Пепелта на по-видните си вождове поставяли в урни и после издигали голяма кръгла могила около тях. Това са „кръглите могили“, които се срещат навсякъде из Северна Европа, докато „дългите могили“, са останали от мургавите хора, които не изгаряли своите мъртви, а ги погребвали в седнало положение.

Арийците сеели жито, като орали с волове, но не се застоявали край своите посеви. След като пожънели, се премествали на друго място. Познавали бронза и около 1500 г. пр.н.е. открили желязото и вероятно са били първите, които започнали да се занимават с металургия. В същото време те започнали да използват коня като товарно животно. Техният обществен живот не се съсредоточавал в един храм подобно живота на по-уседналите народи в Средиземноморието и за тях вождовете били по-важни, отколкото жреците. Те имали по-скоро аристократично, отколкото теократично и

монархично обществено устройство, и много отрано започнали да се обособяват семейства на вождове и благородници.

Арийците били много жизнени хора. Своите скитания разнообразявали с празненства, на които много се пиело, а бардовете пеели и разказвали в мерена реч. Преди да влязат в контакт с цивилизацията и да се сдобият с писмо, само в паметта на тези бардове се съхранявала жива арийската литература. По-късно употребата на мерената реч като забавление се превърнала в силно и красиво средство за изразяване. Несъмнено на това се дължи по-късното господство на езиците, произлезли от арийския. Легендарната история на всеки арийски народ се запазила в разказите на бардовете, епосите, сагите и ведите.

Общественият живот на тези племена се съсредоточавал около домовете на техните вождове. Къщата на вожда обикновено представлявала просторна дървена постройка с една обширна стая и всеки от племето отивал там да се повесели, да чуе новините или да вземе участие в разговорите и игрите. Вождът и неговото семейство спели на една издигната платформа или в една по-висока галерия, а по-обикновените хора — навсякъде из стаята, както и днес правят в индийските къщи. В поселището имало оградени пасища и сгради за добитъка, навеси за кравите и ясли за конете. С изключение на оръжията, украшенията, сечивата и други лични вещи, всичко останало било общо — един вид съществувал патриархален комунизъм. Вождът владее добитъка и пасищата, а горите и реките били ничии.

Такъв бил животът на хората в земите на Централна Европа и Западна Азия, които едно хилядолетие преди н.е. започнали да изместват великите цивилизации на Месопотамия и Нил. Тези племена навлезли във Франция, Англия и Италия. Те се придвижвали на запад на две вълни. Първите, които достигнали Англия и Ирландия, били въоръжени с бронзови оръжия. Те изтребили или покорили създателите на големите каменни паметници на Карнак, в Бретан и Стоунхендж и Ейвъбри в Англия. Така достигнали до Ирландия и се нарекли Гойделични келти. Втората вълна от близкородствен народ, примесена с други расови разновидности, донесла със себе си желязото в Англия и е известна като вълната на Британските келти. От тях произхожда уелския език.

Други келтски народи напирали на юг в Испания и влезли в съприкосновение не само с хелиолитните баски, които още владеели страната, но и със семитските финикийски колонии по морския бряг. Една родствена на тях група племена, италианците, си пробивали път надолу из все още дивия и горист Италиански полуостров. Те невинаги побеждавали. В осмия век пр.н.е. в историята се появява Рим — един търговски град на Тибър, населен от арийски латини, но под властта на етруските благородници и царе.

В другия край на арийската верига сродни племена извършвали подобни набези към юг. Арийски народи, говорещи санскритски, слезли надолу през западните проходи на северна Индия много преди 1000 г. пр.н.е. Там се докоснали до цивилизацията на първоначалните мургави народи и научили много неща от нея. Други арийски племена преминали през планинските маси на Централна Азия. В Източен Туркестан още има руси, синеоки северни племена, но сега те говорят монголски езици.

Между Черно и Каспийско море старите хити били погълнати и асимилирани от арменците преди 1000 г. пр.н.е., а асирийците и вавилонците вече знаели за появата на едни нови и страшно войнствени варварски племена по североизточните си граници, сред които се откроявали скитите, мидийците и персите.

Минавайки през Балканския полуостров, арийските племена нанесли първия си сериозен удар в сърцето на старите цивилизации. Най-напред дошла група племена, от които най-видни били фригийските и дорийските гърци. Към 1000 г. пр.н.е. те унищожили старинната егейска цивилизация както в същинска Гърция, така и в повечето от гръцките острови. Градовете Микена и Тирин били изтрети от лицето на земята, а Кносос бил почти забравен. Гърците се впуснали по море хиляда години пр.н.е. Те се настанили в Крит и Родос и основали колонии в Сицилия и Южна Италия по образец на финикийските търговски градове, които били пръснати из Средиземноморието.

Така, докато Тиглат Паласар III, Саргон II и Ашурбанипал управлявали в Асирия и воювали с Вавилон, Сирия и Египет, арийските народи усвоявали достиженията на цивилизацията и ги изменяли за своите собствени цели в Италия, Гърция и Северна Персия. Историята от девети до трети век пр.н.е. не е нищо друго,

освен един разказ за това как тези арийски народи ставали по-силни и предприемчиви и в крайна сметка подчинили целия стар свят, както семитския, така и егейския, и египетския. Формално арийските народи победили, но дълго след като скиптърът бил в техни ръце, борбата на арийските, семитските и египетските идеи срещу тях продължила. В известен смисъл тази борба продължава и до днес.

ГЛАВА XX

ПОСЛЕДНОТО ВАВИЛОНСКО ЦАРСТВО И ИМПЕРИЯТА НА ДАРИЙ I

Вече споменахме, че Асирия станала голяма военна сила при Тиглат Паласар III и при узурпатора Саргон II. Саргон не било истинското име на този човек. Той го приел, за да поласкае покорените вавилонци, като им напомни за Саргон I, който две хиляди години преди него основал акадийското царство. Вавилон, макар и поробен град, имал по-голямо население и значение, отколкото Ниневия, и неговият велик бог Бел Мардук, както и неговите търговци и жреци, трябвало да се почитат. В осми век пр.н.е. Месопотамия била вече далеч от варварските времена, когато превземането на един град означавало плячкосване и избиване на жителите му. Завоевателите търсили начин да спечелят местното население. Новата асирийска държава просъществувала век и половина след Саргон. Както отбелязахме, Ашурбанипал завладял Долен Египет.

Но силата и солидарността на Асирия бързо отслабнали. При фараона Псаметих I Египет отхвърлил чуждото иго, а при Нехо II повел завоевателна война, в съюз с Асирия. По това време тя воювала с по-силни неприятели и оказвала слаба съпротива. Халдеите — един семитски народ от Югоизточна Месопотамия, се съединили с арийските мидийци и персийци от северозапад и в 606 г. пр.н.е. — вече според точна хронология — завладял Ниневия.

Асирийската държава била разпокъсана. На север Киаксар основал мидийската държава, която включвала Ниневия. Нейна столица станал Екбатан. На изток тя достигала до границите на Индия. На юг от нея била новата халдейска държава, наречена Второто Вавилонско царство, което достигнало голям разцвет под управлението на Навуходоносор. За Вавилон започнали последните велики дни. Известно време двете държави живели в мир и дъщерята на Навуходоносор се оженила за Киаксар.

Междувременно Нехо II продължавал своите завоевателни походи в Сирия. В 608 г. пр.н.е. той победил и убил в боя при Мегидо

цар Йосиф, владетеля на Юдея — една малка страна, за която по-нататък ще разкажем подробно. След това достигнал до Ефрат, където заварил не една отслабнала Асирия, а възроден Вавилон. Халдейците разгромили Нехо и той бил прогонен обратно, а Вавилон достигнал границите на Египет.

От 606 до 539 г. пр.н.е. Второто Вавилонско царство процъфтявало в безопасност. Неговият разцвет продължил, докато траел мирът с по-силното и по-сурово мидийско царство на север. През тези шестдесет и седем години в старинния град процъфтявал не само животът, но и знанието.

Дори под властта на асирийските монарси и особено при управлението на Ашурбанипал Вавилон бил средище на голяма интелектуална дейност. Ашурбанипал, макар асириец, бил вавилонизиран. Той създал библиотека, но не с книги, а с глинени плочки, които се употребявали за писане в Месопотамия още от времето на шумерите. Тази сбирка е намерена и представлява един от най-скъпоценните извори на исторически сведения в света. Последният от халдейската линия на вавилонските монарси, Набонидус, бил известен с любовта си към литературата. Той покровителствал издирванията на старините и когато неговите изследователи открили датата на възцаряването на Саргон I, ознаменуващ факта с надпис. Но в неговата държава съществували много признаци на разединение и той се опитал да я централизира, като наложил много от местните богове във Вавилон и им издигнал храмове. Този подход по-късно бил практикуван много успешно и от римляните, но във Вавилон предизвикал ревността на мощното жречество на Бел Мардук, главния бог на вавилонците. Те потърсили подходящ заместник на Набонидус и го открили в лицето на Кир Персийски, господар на съседното мидийско царство. Кир вече се бил отличил с победата си над Крез, богатия цар на Лидия в Източна Мала Азия. През 538 г. пр.н.е. той достигнал до Вавилон и след битка пред стените му, го превзел. Войниците му влезли в града, без да срещнат съпротива. Наследникът на престола, Балтазар — син на Набонидус, пирувал, както разказва Библията, когато тайнствена ръка написала с огнени букви върху стената на двореца думите: „Мане, такел, фарес“ (пресметнато, претеглено, разнесено), които пророк Данаил изтълкувал така: „Господ е преброил дните на твоето царство и ги е

свършил; ти си претеглен на везните и си излязъл лек и царството ти ще се предаде на мидийците и персийците“. Може би, жреците на Бел Мардук са „знаели“ нещичко за тази поличба. Балтазар бил убит същата нощ, разказва Библията, Набонидус — пленен и завземането на града станало толкова мирно, че дори службата на Бел Мардук продължила без прекъсване.

По този начин били обединени вавилонското и мидийското царства. Камбиз, синът на Кир, покорил Египет, но полудял и бил убит случайно. Престолът наследил мидиецът Дарий I, сина на Хистапс, един от главните съветници на цар Кир.

Персийското царство на Дарий I, първото от новите арийски царства, основано от отломките на старите цивилизации, било най-голямата държава, която светът бил виждал до тогава. Тя включвала цяла Мала Азия и Сирия, старите държави Асирия и Вавилон, Египет, Кавказ, Каспийските области, Мидия, Персия и се простирала в Индия до р. Инд. Създаването на такава огромна държава станало възможно с появата на коня, ездача, колесницата и прокарването на пътища. Дотогава използването на магарето, вола и камилата било най-бързия начин за превоз. Големи пътни артерии били изградени от персийските царе, които свързвали различните части на империята. Вестоносците разнасяли царските заповеди със специални пощенски коне. Появили се и сечените пари, които улеснили търговските отношения между населението. Но столица на тази обширна империя вече не била Вавилон. В крайна сметка жреците на Бел Мардук не спечелили нищо от своята измяна. Вавилон, макар все още важен център, започнал да запада. Големи градове в новата империя станали Персеполис и Екбатан, а столицата се преместила в Суза. Ниневия бил обезлюден и бавно се превръщал в развалини.

ГЛАВА ХХІ

ИСТОРИЯ НА ЕВРЕИТЕ

Сега ще разкажем за евреите — един семитски народ, важен не толкова за времето си, колкото заради своето влияние върху по-късната история на света. Те се настанили в Юдея много преди 1000 г. пр.н.е. и тяхна столица бил Ерусалим. Историята им се преплита с историята на двете им съседни страни — Египет на юг и сменящите се царства Сирия, Асирия и Вавилон на север.

Значението на евреите за света се дължи на създадената от тях Библия (Стария завет) — един сборник от закони, хроники, псалми, книги на мъдростта, поезия, приказки и политически речи, които пресъздавали световната история. Тя се появява през четвърти или пети век пр.н.е.

Навярно тази литература е била обединена в едно цяло най-напред във Вавилон. Вече разказахме как фараон Нехо II нахлул в Асирийската държава, докато Асирия се борила на живот и смърт с мидийците, персийците и халдейците. Йосиф, царят на Юдея, му се противопоставил и бил разбит и убит при Мегидо (608 г. пр.н.е.). Юдея започнала да плаща данък на Египет. Навуходоносор, новият халдейски цар във Вавилон, изгонил Нехо обратно в Египет и се опитал да управлява Юдея, като настанявал в Ерусалим послушни царе. Опитът не успял, защото народът ги избивал. Тогава той решил да унищожи тази малка държава, която отдавна насъсквала Египет срещу него. Ерусалим бил разграбен и опожарен, а жителите му отведени като роби във Вавилон.

Там евреите останали до завземането на града от Кир през 538 г. пр.н.е. Тогава той ги събрал и ги изпратил обратно да се заселят отново в своята страна и да възстановят Ерусалимския храм.

Дотогава евреите не били много цивилизован и обединен народ. Малцина от тях са могли да четат и пишат. За първи път се споменава за книги по времето на Йосиф. Вавилонският плен ги цивилизовал и обединил. Те се завърнали в Ерусалим запознати със своята литература и осъзнали значимостта си като народ.

По това време тяхната библия се състояла само от „Петокнижието“, т.е. от първите пет книги на Стария завет, така както са известни днес. Освен тях те вече имали и други книги с хроники, псалми и пословици, които по-късно били добавени към „Петокнижието“.

Разказите за създаването на света, за Адам и Ева и за потопа, с които започва Библията, приличат много на някои подобни вавилонски легенди. Те изглежда са били част от общите вярвания на всички семитски народи. Разказите на Мойсей и Самсон също така имат шумерски и вавилонски аналози. Но след Авраам започва нещо, което се отнася изключително за еврейския народ.

Авраам е живял във Вавилон вероятно по времето на Хамурапи. Той бил един патриархален семитски номад. По-нататък ще разкажем за неговите синове и внуци и как те станали роби в египетската земя. Той пътувал през Ханаан и Богът на Авраам, разказва Библията, обещал на него и на децата му тази засмяна земя с цъфтящи градове.

След дълъг престой в Египет и дългогодишни скитания из пустините, водени от Мойсей, потомците на Авраам се разраснали до дванадесет рода и навлезли в земята Ханаан, на изток от арабските пустини. Това вероятно е станало между 1600 и 1300 г. пр.н.е. Не съществуват никакви египетски и писмени сведения за Мойсей или Ханаан от това време, за да потвърдят този разказ. Във всеки случай те не успели да завоеват нищо повече от хълмистата задна част на обещаната земя. Крайбрежието сега било в ръцете не на ханаанците, на филистимляните и техните градове Газа, Гад, Адол, Аскалон и Инония успешно отбивали еврейските нападения. В продължение на много поколения потомството на Авраам си оставало един неизвестен народ в хълмистата страна зад бреговете, който се намирал в непрестанен конфликт с филистимляните и с родствените племена — моабитите, медианитите и пр. В книгата на Съдиите ще намерим една повест, която разказва за техните борби и нещастия, грешки и страдания.

През по-голямата част от този период евреите били управлявани, доколкото може да се говори за някакво управление, от свещеници — съдии, избирани от старейшините. Към 1000 г. пр.н.е. те избрали за цар Саул, но неговото управление не се различавало от това на съдиите. Той загинал под дъжд от филистимлянски стрели в битката при

планината Гилбоя. Неговото въоръжение било отнесено в храма на филистимлянската Венера, а тялото му — приковано за стените на Бетшан.

Неговият наследник Давид бил по-изкусен политик. При него настъпил единственият период на благополучие, който евреите са преживявали някога. То се дължало на тесния съюз с финикийския град Тир, чийто цар Хирам бил много интелигентен и предприемчив човек. Той искал да си осигури търговски път до Червено море през еврейската хълмиста страна. Обикновено финикийската търговия била осъществявана през Египет, но по това време в Египет имало големи безредици, вероятно са съществували и други пречки за финикийската търговия в тази посока. Хирам искал на всяка цена да установи най-близки отношения както с Давид, така и с неговия син и наследник Соломон. Със съдействието на Хирам се издигнали стените, палатът и храмът на Ерусалим, а в замяна той получил правото да строи и търгува със своите кораби по Червено море. Ерусалим бил кръстопът на търговията към север и юг. Соломон също осигурил благосъстояние и великолепие на своя народ.

Но неговата сила била преходна. Няколко години след смъртта му Шешонк, първият фараон от двадесет и втората династия, превзел Ерусалим и разграбил неговите богатства. Разказът за великолепието на Соломон, предаден в книгите на царете и хрониките, се оспорва от много критици. Те доказват, че този разказ е допълнен и преувеличен от патриотичното тщеславие на по-късните автори. Но и библейският разказ, разгледан задълбочено, не е така поразителен, както изглежда при пръв прочит. Храмът на Соломон би се побрал в една малка градска църква, а Соломоновите хиляда и четиристотин колесници престават да ни правят впечатление, след като от един асирийски паметник научим, че неговият наследник изпратил в асирийската армия две хиляди такива колесници. От библейския разказ става ясно, че Соломон от тщеславие поддържал този разкош, като претоварвал своя народ с данъци и работа. След смъртта му северната част на неговото царство се откъснала от Ерусалим и станала независимо царство (Израил). Ерусалим останал столица на Юдея.

Благополучието на еврейския народ било кратковременно. Хирам умрял и Тир престанал да поддържа Ерусалим. Египет отново станал могъщ. Историята на израилските царе и на царете на Юдея е

история на две малки държави, притиснати отначало между Сирия и Асирия, а по-късно от Вавилон на север и Египет на юг. Тя е разказ за катастрофи и освобождения, които само отлагали новите неблагоприятия, разказ за варварски царе, управляващи един варварски народ. В 721 год. пр.н.е. асирийците изтрили от лицето на земята Израилското царство и неговият народ бил отведен в плен. Юдея оцеляла до 604 г. пр.н.е., когато споделила съдбата на Израил. Има подробности в библейския разказ за еврейската история, по които може да се спори, но като цяло разказаното е истина, която се потвърждава от разкопките в Египет, Асирия и Вавилон през миналия век.

ГЛАВА XXII

СВЕЩЕНИЦИТЕ И ПРОРОЦИТЕ В ЮДЕЯ

Падането на Асирия и Вавилон поставило началото на поредица от катастрофи, които предстояли да се стоварят върху семитските народи. В седмия век пр.н.е. съществувала вероятност целият свят да падне под властта на семитите. Техните владетели управлявали голямото асирийско царство и завоювали Египет. Асирия, Вавилон и Сирия говорели на езици, които били сходни помежду си. Търговията в света била съсредоточена в техни ръце. Тир и Сидон — великите градове — метрополии по финикийското крайбрежие, основали колонии в Испания, Сицилия и Африка, и затъмнили славата им. Картаген, основан 800 г. пр.н.е., надхвърлял вече един милион жители и станал най-големият град на земята по това време. Неговите кораби плавали до Англия и навътре в Атлантическия океан. Възможно е да са стигали дори до Мадейра. Вече разказахме как Хирам сътрудничил със Соломон, за да построи кораби, с които да търгува с арабите и индийците. По времето на фараона Нехо една финикийска експедиция обиколила по море цяла Африка.

По онова време арийските народи все още били варвари. Според един асирийски надпис мидийците също били „страшни“. Само гърците успели да възродят своята цивилизация. В 800 г. пр.н.е. никой не можел със сигурност да предскаже, че до трети век пр.н.е. всяка следа от семитското владичество ще бъде заличена от арийските завоеватели, и че навсякъде семитските народи ще бъдат временни поданици и данъкоплатци или съвсем ще се разпръснат. Това се случило навсякъде, с изключение на най-северните пустини на Арабия, където бедуините се придържали здраво към номадския начин на живот и никога не били покорени от арийците.

От всичките семитски народи, които били завладени през тези пет века, само един народ успял да съхрани целостта си и своите стари традиции. Това били евреите, които били освободени от Кир Персийски, възстановили своя град Ерусалим и оставили на света Библията. Не толкова евреите са създали Библията, колкото Библията е

създаде тях. Тя съдържа идеи, различни от идеите на другите народи. Тези идеи насърчавали и подкрепяли евреите през техните двадесет и пет вековни страдания.

Основната библейска идея била, че Бог е невидим и далечен, че той е Бог на правдата и е единствен за целия свят. Всички други народи имали национални богове, въплътени в образи, които живеели в храмовете. Ако образът бъде унищожен и храмът срутен, то и богът умирал. А еврейският бог бил в небесата, високо над свещениците и жертвите, и въплъщавал нова идея. Евреите вярвали, че този Бог на Авраам ги избрал за свой народ, който трябва да възстанови Ерусалим и да го направи столица на правдата в света. Те били въодушевени от съзнанието за своето велико предназначение. От тази вяра били обзети всички след завръщането си в Ерусалим.

Чудно ли е тогава, че по време на тяхното робство във Вавилон много вавилонци, сирийци, а по-късно и финикийци, които говорили почти същия език и имали много общи обичаи, навици, вкусове и традиции, били привлечени от този вдъхновяващ култ и търсили начин да се приобщат към него? След падането на Тир, Сидон, Картаген и испанските финикийски градове, финикийците изчезват от историята. Но не само в Ерусалим, но и в Испания, Африка, Египет, Арабия, на изток, навсякъде, където е стъпвал кракът на финикийците откриваме общини от евреи. Всички те били сплотени от идеите на Библията. Ерусалим още от самото начало бил тяхна столица само по име, а същинската „столица“ била тази Книга на книгите. Евреите били нов народ, без цар и без храм, споен само от силата на това слово.

Това духовно сплотяване на евреите не било нито предизвикано, нито предвидено, нито извършено от свещеници или държавници. Не само един нов вид общество, но и един нов вид човек навлиза в историята с развитието на еврейския народ. В дните на Соломон, когато другите малки народи се обединявали около двореца и храма под управлението на свещеника и зависели от амбицията на царя, за евреите първостепенно значение придобил именно този нов вид човек, който споменахме — пророкът.

Колкото повече беди се струпвали над разпокъсаното еврейство, толкова повече нараствало значението на пророците.

Какви са били тези пророци? Те били хора от най-различен произход. Пророк Езекия бил от свещеническата каста, а пророк Амос

носил овчарско наметало от козя кожа, и все пак всички имали нещо общо, а именно че не били верни и покорни на никой друг, освен на Бога на правдата. Тяхната формула била: „Божият глас у мен“. Те били деятелни политици, заклевали народа срещу Египет — „тази пречупена тръстика“, или срещу Сирия и Вавилон. Изобличавали пасивността на жреческото съсловие и гнусните грехове на царете. Някои от тях насочвали вниманието си върху онова, което сега бихме нарекли „социални реформи“. „Богатите мачкат лицата на бедните, разточителните изяждат хляба на децата, богатите се сприятеляват и подражават на разкоша и пороците на чужденците, а това е ненавистно на Йехова, Бога на Авраам, който бездруго ще накаже тази земя“ — говорили те.

Тези яростни изобличения били записвани, запазвани и изучавани. Те били разнасяни навсякъде от евреите, разпространявали новия религиозен дух и водили обикновения човек не към свещеника и храма, не към двореца и царя, а направо пред лицето на истинския владетел на света. В това се състои тяхното значение в историята на човечеството. Във великите слова на Исай пророческият глас предсказва обединяването и процъфтяването на цялата вселена в мир под властта на единния Бог. Към това по същество се свеждат всички еврейски пророчества.

Не всички пророци говорили по този начин и интелигентният читател на пророческите книги би намерил там и много ненавист, много предразсъдъци и много от онова, което ще му напомни за днешната пропагандна литература. Въпреки това, еврейските пророци от периода на вавилонския плен стават носители на една нова сила в света, силата на индивидуалния морален призив за освобождаване на човешката съвест и отричане на фетишните жертвоприношения и робската привързаност, които дотогава спъвали развитието на цивилизацията.

ГЛАВА XXIII ГЪРЦИТЕ

Докато след Соломон, (чието царуване е било навярно около 960 г. пр.н.е.) разделените царства Израил и Юдея били опустошавани и заточавани, и докато еврейският народ развивал своята традиция в плен на вавилонците, изгряла звездата на гръцката цивилизация. Докато еврейските пророци изграждали едно ново чувство на пряка морална отговорност на народа и отделния човек пред вечния и единен за всички Бог на правдата, гръцките философи възпитавали човешкия ум в един нов дух — духът на интелектуален стремеж.

Както казахме, гръцките племена били клон от арийското стъбло и се настанили в егейските градове и острови няколко века преди 1000 г. пр.н.е. Фараонът Тутмос вероятно се готвил за първия си лов на слонове отвъд Ефрат, когато те вече се придвижвали на юг. В онези дни в Месопотамия имало слонове, а в Гърция лъвовете.

Предполага се, че те достигнали Кносос и допринесли за неговото унищожаване. Няма гръцки легенди за такава победа, но съществуват приказки за Минос и неговия Лабиринт и са намерени предмети от изкуството на критските майстори.

Както арийците, така и гърците имали певци и разказвачи, чиито произведения играели роля на важна социална връзка. Предавани от уста на уста, се съхранили два големи епоса: „Илиада“, която разказва как един съюз от гръцки племена обсадил, превзел и разграбил град Троя в Мала Азия и „Одисея“ — един дълъг разказ за приключенията на хитрия Одисей при завръщането му от Троя на неговия остров. Тези епоси са записани през осми или седми век пр.н.е., когато гърците започнали да употребяват азбуката на по-цивилизованите си съседи, но се предполага, че са създадени много по-рано. За техен автор се счита един сляп древногръцки бард Омир, за когото се предполага, че ги е съчинил, така както Милтон е съчинил „Загубения Рай“. Въпросите, дали е имало наистина такъв поет, дали той е техният автор, или само ги е разказвал са любим предмет на научни спорове, на които ние няма да се спираме, по-важно за нас е, че през осми век пр.н.е. тези поеми

са съществували, свързвали са различните им племена и са развивали у тях чувство за единство срещу варварите. За разлика от другите варвари, гърците представлявали група родствени племена, свързани с устната, а по-късно с писмената реч, и споделящи общите идеали на смелост и добро поведение.

Поемите представят гърците като варварски народ, който не познавал желязото, нямал писменост и все още не живеел в градове. По всяка вероятност те отначало са живеели в открити поселища от хижи, разположени около постройките на своите вождове, извън развалините на егейските градове, които те разрушили, по-късно започнали да ограждат градовете си и от покорените народи възприели традицията за строеж на храмове. Вече споменахме, че градовете на първобитните цивилизации обикновено израствали около олтара на някой племенен бог, и че градската стена се появила след това. В градовете на гърците стената е предшествовала изграждането на храма. Гърците започнали да търгуват и да основават колонии. Към седми век пр.н.е. редица градове израснали в долините и островите на Гърция и заличили егейските градове и цивилизация, които ги предшествовали. Атина, Спарта, Коринт, Тива, Самос, Милет били едни от най-главните градове. Гръцки поселища възникнали и по бреговете на Черно море, в Италия и Сицилия. „Токът“ и „пръстите“ на Италианския „ботуш“ били наречени Велика Гърция. Марсилия, основан върху мястото на по-ранна финикийска колония, също станал гръцки град.

Страните, разположени в равнините, или които имали голяма река подобна на Ефрат, която използвали за транспорт, се стремели да се обединят под обща власт. Градовете на Египет и Шумер например имали обща система на управление. Но гръцките градове, разпръснати по островите и планинските долини (защото както Гърция, така и Велика Гърция са планински области), били откъснати едни от други и тенденцията тук била съвсем различна. Когато гърците се появяват на историческата сцена, те са разделени на множество малки държавици, които не показват никакви признаци на обединение. Те имали дори расови различия. Някои от гръцките държавици били населени от членове на различни гръцки племена — йонийско, еолийско или дорийско. Други като Спарта имали свободно градско население от чисти гърци, което господствало над останалото. В някои племена семействата на старите арийски вождове образували затворена

аристокрация, в други съществувало демократично управление над всички арийски граждани; в трети имало избрани или наследствени царе, а в четвърти — узурпатори и тирани.

Географските условия пречили на гръцките държавици да се обединят и да се разрастват. Най-големите от тях били по-малки от много английски околии. Само някои наброявали до 50 000 души. Те се съюзявали според интересите си, но до обединение не се стигало. С увеличаването на търговията се формирали лиги и съюзи, а малките градове се поставяли под покровителството на големите. Но Гърция все пак се обединявала от две неща — епоса и Олимпийските игри, които се провеждали на всеки четири години. Това не предотвратявало войните, но смекчавало до известна степен враждата помежду им и по време на Олимпиада всички пътници били закриляни от настъпилото примирие. С течение на времето съзнанието за общия произход нараствало и броят на държавите, участващи в Олимпийските игри, се увеличавал. В тях започнали да участват не само гърци, но и състезатели от близкородствените страни Епир и Македония.

През седми и шести век пр.н.е. гръцките градове започнали да придобиват все по-голямо значение, търговията им се разширявала, а нивото на тяхната цивилизация също се повишавало непрекъснато. Социалният им живот се различавал по много интересни подробности от социалния живот на цивилизациите в Егейските земи и в речните долини. Те имали бляскави храмове, но в тях жречеството не представлявало онази голяма прослойка, каквато то било в градовете на по-стария свят. Гръцките жреци не били единствени пазители на знанията и идеите. В градовете имало благородни семейства, но не и монарх — полубог, заобиколен с придворни. Тяхната организация била по-скоро аристократична, съставена от именити семейства, които се контролирали едно друго. Дори така наречените „демокрации“ били аристократични. Гръцките демокрации не били като съвременните демокрации, в които всеки има право на глас. В много от тях имало стотици или дори хиляди свободни граждани и роби, които не взимали участие в обществените дела. Царете и другите богати хора се издигали над другите и заграбвали властта, но те не били полубожества и свръхчовеци като фараоните или монарсите на Месопотамия. Затова при гръцкото управление имало такива условия за свобода, каквато не съществувала в никоя от по-старите

цивилизации. Гърците наложили в градовете си индивидуализма и личната инициатива, които наследили от скитническия си живот в северните пастирски земи. Те били първите републиканци в историята.

С излизането на гърците от периода на варварските войни, в техния интелектуален живот се появяват хора, които, без да бъдат жреци, търсят и записват знания и изследват тайните на живота, т.е. отдават се на нещо, което досега е било върховна привилегия на жречеството или каприз на царете. В шести век пр.н.е. — докато Исай още е пророкувал във Вавилон — откриваме такива независими мислители като Талес Милетски, Анаксимандър Милетски и Хераклит Ефески, които посветили умовете си на грижливо изследване на света, в който живеем: каква е неговата истинска природа, откъде е дошъл и каква ще бъде неговата съдба, като отхвърляли всякакви готови или уклончиви отговори. За това изследване на света от гръцките учени по-късно ще разкажем подробно. В шести в. пр.н.е. тези гръцки изследователи, стават първите философи, първите „любители на мъдростта“ в света. Трябва да отбележим, че шестия век пр.н.е. е много важен за историята на човечеството. Не само гръцките изследователи са се стремили да добият ясна представа за Вселената и за мястото на човека в нея, не само Исай е развивал еврейското пророчество, но, както ще разберем по-късно, и Пуатама Буда създал своето учение в Индия, а Конфуций и Лао Дзъ — в Китай. От Атина до Великия океан човешкото съзнание се пробуждало, човешкият ум се раздвижвал.

ГЛАВА XXIV

ВОЙНИТЕ МЕЖДУ ГЪРЦИЯ И ПЕРСИЯ

Докато в градовете на Гърция, Южна Италия и Мала Азия се отдавали на свободна умствена дейност, а във Вавилон и Ерусалим последните от еврейските пророци пробуждали свободната човешка съвест, два смели арийски народа — мидийците и персите, завладели цивилизацията на стария свят и създали Персийската държава — най-голямата по размери, която светът бил виждал до тогава. При Кир Вавилон и богатата и стара цивилизация на Мидия били присъединени към персийските владения, а финикийските градове в Левант и всички гръцки градове в Мала Азия били подчинени. Камбиз покорил Египет, а Дарий I, третият от персийските владетели (521 г. пр.н.е.), станал господар на целия свят. Вестоносците разнасяли заповедите му от Дарданелите до Инд, и от Горен Египет до Централна Азия.

Гърците в Европа, Италия, Картаген и Сицилия и испанските финикийски поселища не били под владение на персийската държава, но се отнасяли към нея с почит. Единствените народи, които причинявали на персите сериозни безпокойства и нападали Северните и Североизточните граници на Персия, били скитите.

В тази голяма държава персийците били само господстващо малцинство, което наложило своя език на местното население. Тир и Сидон, както и по-рано, останали големи Средиземноморски пристанища за семитските кораби. Но се появила една нова морска сила — гърците, които съперничели на семитите.

Дарий I навлязъл в Европа с намерението да достигне Южна Русия, отечеството на скитските конници. Той прекосил Босфора с голяма войска и навлязъл далеч на север. Войската му се състояла предимно от пехота. Скитските ездачи не влизали в открит бой, а нападали персийските обози. Лишена от боеприпаси и храна, войската на персите понесла големи лишения и Дарий бил принуден да отстъпи безславно.

Той се върнал сам в Суза, а войската си оставил в Тракия и Македония. Неуспехът му бил последван от въстанията на гръцките

градове в Азия. По този начин европейските гърци били въввлечени във войната. Дарий решил да ги покори. С помощта на финикийската флота той подчинил гръцките острови един след друг и през 490 г. пр.н.е. нападнал Атина. Една страшна армада отплувала от пристанищата на Мала Азия и на Източното Средиземноморие, а пехотата се отправила по суша към Маратон, на север от Атина, но там била напълно разбита от атиняните. Персийската флота се завърнала в Азия. Така завършило първото персийско нападение срещу Гърция.

Второто било много по-внушително. Дарий умрял скоро, след като научил за поражението си при Маратон. В продължение на четири години неговият син и наследник Ксеркс събирал разнородна армия, с която да смаже гърците. Неговата войска нямала равна на себе си по численост. За известно време страхът обединил всички гърци. Ксеркс преминал Дарданелите през 480 г. пр.н.е. по мост от лодки, а флотата пренесла припасите. При тесния проход Термопили един отряд от 1400 души, предвождан от спартанския цар Леонид, се противопоставил на това множество и въпреки че проявил ненадминат героизъм, бил напълно унищожен. Всички спартански войници били избити. Но и загубите, нанесени на персийците, били значителни и войската на Ксеркс слязла в Тива и Атина доста обезсърчена. Тива се предала и сключила мир, а атиняните напуснали града си и той бил изгорен.

Гърция изглеждала победена, но численото ръководство не се оказало решаващо. Противно на очакванията гръцката флота, макар и неколkokратно по-малка от персийската, я нападнала в Саламинския залив и я унищожила. По този начин персийската войска била лишена от припаси. Смелостта на Ксеркс му изневерила. Той се оттеглил в Азия с половината от войската си, като оставил остатък а й да бъде разбит при Платея (479 г. пр.н.е.) По същото време гърците унищожили при Микале в Мала Азия и остатъците от персийския флот.

Персийската опасност отминала. Повечето от гръцките градове в Азия се освободили. Всичко това е разказано с много живописни подробности в първата писана история — Историята на Херодот. Херодот бил роден около 484 г. пр.н.е. в йонийския град Халикарнас в Мала Азия. Той посетил Вавилон и Египет, където търсил и събирал точни сведения за своята история. След поражението при Микале в Персия започнали борби между отделните династии. Ксеркс бил убит

през 465 г. пр.н.е. и въстанията в Египет, Сирия и Мидия унищожиха персите в това мощно царство. Днес бихме определили Историята на Херодот като политическа пропаганда, чиято цел била да застави Гърция да се обедини и да разбие Персия. Според Херодот някой си Аристагор отишъл при спартанците с една карта на света и им казал:

„Тези варвари не са храбри в боя, но притежават злато, сребро, бронз, дрехи, добитък и роби. Вие сега сте постигнали най-голямото изкуство във войната и ако поискате можете да вземете за себе си всичко това“.

ГЛАВА XXV

РАЗЦВЕТ НА ГЪРЦИЯ

Периодът от век и половина след поражението на Персия бил период на огромен разцвет за гръцката цивилизация. Гърция била разкъсвана от една отчаяна борба за първенство между Атина, Спарта и другите държави (Пелопонеската война от 431 до 404 г. пр.н.е.), а в 338 г. пр.н.е. господари на Гърция станали македонците. Въпреки това през този период мисълта, творческият и артистичен гений на гърците се издигнали до степен, която направила техните постижения светилник за човечеството през цялата по-късна история.

Центърът на тази духовна дейност била Атина. През повече от тридесет години (466 до 428 г. пр.н.е.) в Атина господствал Перикъл — един всестранно надарен и умен владетел. Развалините и до днес говорят за неговия велик творчески порив. Перикъл възстановил Атина не само материално, но и духовно. Той събрал около себе си архитекти и скулптори, поети и драматурзи, философи и учители. През 438 г. пр.н.е. Херодот пристигнал в Атина, за да разказва своята история. Анаксагор направил научно описание на слънцето и звездите. Есхил, Софокъл и Еврипид въздигнали гръцката трагедия до нейното съвършенство.

Гласъкът, който Перикъл дал на интелектуалния живот в Атина, продължил и след неговата смърт, въпреки че мирът в Гърция бил прекъснат от Пелопонеската война. Започнала една дълга и изтощителна борба за политическо надмощие, което противно на очакванията повече импулсирало, вместо да обезсърчи умовете на хората.

Дълго преди времето на Перикъл се придавало особено значение на реториката. Решенията не се вземали нито от царя, нито от жреца, а от събранията на народа или на първенците. Затова красноречието и силният аргумент станали много ценени способности и възникнала общността на софистите, които обучавали младежите в това изкуство. Но много от споровете на софистите били лошо аргументирани. Тяхната дейност естествено довела до внимателно разглеждане на

стила, на логиката на мисълта, и на истинността на аргументите. След смъртта на Перикъл унищожителна критика на софизма направил Сократ. Една група интелегентни млади хора се събрали около него. Сократ бил обвинен, че смуцава умовете на хората и осъден на смърт (399 г. пр.н.е.). Според обичая на тогавашна Атина той трябвало да изпие в собствената си къща, сред кръг от приятели, отровно питие, направено от бучиниш (*Conium Maculatum*). Но неговите ученици доразвили учението му и то продължило да смуцава умовете на хората.

Най-известен от учениците на Сократ бил Платон (427–347 г. пр.н.е.), който създава философска школа. Неговото учение се разделя на две главни течения — изследване на способите на човешкото мислене и учение за политическите форми. Той е първият утопист, който създал теория за едно общество, различно и по-добро от всяко съществуващо общество. Това свидетелства за една необичайна смелост на човешкия ум, който дотогава приемал обществените форми и обичаи без всякаква критика. Платон казал ясно:

„Повечето от обществените и политически злини, от които страдаме, зависят от нас; стига само да имаме волята и смелостта за това, ние можем да ги премахнем. Ние можем да живеем по друг и по-мъдър начин, ако поискаме да го измислим и създадем. Ние все още не съзнаваме своята собствена власт.“

Това е едно крайно смело учение, което и днес остава непонятно за обикновените хора. Един от първите трудове на Платон бил „Републиката“, в който той развива идеята за аристократична комуна. Неговият последен, незавършен труд бил „Законите“, един проект за управление в мечтаната от него утопична държава.

След смъртта на Платон неговият ученик Аристотел продължил критиката на логиката на мисленето и методите на управление. Той дошъл от град Стагира в Македония. Баща му бил дворецов лекар на македонския цар. Известно време Аристотел бил наставник на Александър, сина на царя, комуто предстояло да извърши велики дела, за които скоро ще разкажем. Аристотел издигнал логиката на едно

ниво, на което тя останала хиляда и петстотин години, докато средновековните учени не подели наново старите въпроси. Той схванал, че преди човек да може наистина да управлява своята съдба, както учи Платон, се нуждае от много повече и много по-точни знания, отколкото притежава. И затова започнал да събира и систематизира знанията в наука. Той е бащата на естествената история и основател на политическата наука. Неговите ученици в Лицеума разгледали и сравнили устройствата на 158 различни държави...

В четвърти век пр.н.е. откриваме, че са съществували хора, които са почти съвременни мислители. Наивните методи на първобитната мисъл отстъпват място на едно систематично и критично изследване на житейските проблеми. Магьосническият и чудовищен символизъм, изображението на боговете и богоподобните чудовища и всичките табута, забрани и ограничения, които дотогава спъвали мисленето, тогава напълно били отхвърлени. Започнало свободното, точно и логично мислене. Свежият ум на тези новодошли от северните гори пришълци прониква в мистериите на храма.

ГЛАВА XXVI

ИМПЕРИЯТА НА АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ

Пелопонеската война, продължила от 431 до 404 г. пр.н.е. изтощила Гърция. Междувременно, на север от нея Македония ставала все по-силна и цивилизована. Македонците говорели език, който бил родствен на гръцкия и взимали участие в Олимпийските игри. В 359 г. пр.н.е. цар на тази малка страна станал Филип — човек с много големи способности и амбиции. Той бил заложенник в Гърция и там получил гръцко образование. Навярно е познавал идеите на Херодот, за възможното завладяване на Азия от обединена Гърция, които били доразвити и от философа Исократ.

Като начало, Филип се заел да организира и разшири собственото си царство и да преустрои своята войска. В продължение на хиляда години, конската колесница била решителният фактор в боевете, заедно с пехотата, която се движила в сгъстен строй. В боевете взимали участие и конници, които се сражавали индивидуално, без ред и дисциплина. Филип организирал пехотата да се бие в тясно сплотена маса, така наречената „македонска фаланга“. Той обучил и своите конни благородници — рицарите — да се бият в строй, и така създал кавалерията. Решаващата тактика в повечето от неговите битки и в сраженията, които водил неговия син Александър, била кавалерийското нападение. Фалангата държала пехотата на неприятеля фронтално, докато кавалерията унищожавала неприятелската конница по крилата на фронта му и връхлитала върху фланговете и тила на неговата пехота. Колесниците били изваждани от строя от стрелци, които избивали конете.

С тази нова войска Филип разширил границите си през Тесалия до Гърция. Боят при Херонея (338 г. пр.н.е.), спечелен срещу Атина и нейните съюзници, повалил цяла Гърция в краката му. Най-после мечтата на Херодот започнала да се осъществява. Един конгрес на всички гръцки държави назначил Филип за главен предводител на гръцко-македонския съюз срещу Персия и в 336 г. пр.н.е. неговият авангард преминал в Азия, за този отдавна замислен поход. Но Филип

не могъл да го последва. Той бил убит, както се предполага, по подстрекателството на царица Олимпия, майката на Александър. Тя ревнувала Филип, който се оженил за друга жена.

Филип положил изключителни грижи за възпитанието на сина си. Той не само взел Аристотел, най-великият гръцки философ, за негов наставник, но и сам споделял идеите си с него и му дал отлична военна подготовка. При Херонея, Александър, който тогава бил само осемнадесетгодишен, командвал кавалерията. Така станало възможно този млад човек, едва на двадесет години да се възкачи на престола, да поеме задачата на баща си и да продължи бляскаво персийския поход.

Нужни били две години на Александър, за да затвърди властта си в Македония и Гърция. През 334 г. пр.н.е. той нахлул в Азия, разбил персийската войска в битката при Граник и завладял много градове в Мала Азия. Необходимо му било да завладее всички крайбрежни градове и да остави в тях гарнизони, защото персийците разполагали с флотите на Тир и Сидон и владеели морето. Ако дори едно пристанище останело в тила му незаето, персийците можели да стоварят там свои войски. При Иса (333 г. пр.н.е.) той срещнал и разгромил една грамадна разнородна орда под предводителството на Дарий III. Също както войската на Ксеркс, отпреди век и половина, и тази представлявала сбирщина от случайни елементи, чието движение се затруднявало от множество дворцови служещи, харема на Дарий и многочислените обози. Сидон се предал на Александър, но Тир се съпротивлявал упорито. В крайна сметка, големия град бил атакуван, разграбен и разрушен. Газа също бил разрушен, а към края на 332 г. пр.н.е. Александър навлязъл в Египет и поел от персийците неговото управление.

Той построил големи градове, леснодостъпни откъм сушата, и затова неспособни на бунт. В тях преминала търговията на финикийските градове. Финикийците от Западно Средиземно море внезапно изчезват от историята; също така внезапно се явяват евреите в Александрия и другите нови търговски градове, създадени от Александър.

През 331 г. пр.н.е. Александър се отправил от Египет към Вавилон, както направили преди него Тутмос, Рамзес и Нехо. Но той минал през Тир. При Арбела, близо до развалините на Ниневия, която била вече забравен град, той срещнал Дарий. В решително сражение

персийската атака с колесници се провалила, а македонското кавалерийско нападение разкъсало голямата смесена орда и фалангите довършили победата. Дарий отстъпил. Той не направил друг опит да се съпротивлява на завоевателя, а избягал на север, в страната на мидийците. Александър настъпил към Вавилон, който бил все още важен и цветущ град, а после към Суза и Персепол. Там, след едно пиянско пиршество, той изгорил палата на Дарий, „царя на царете“.

Оттам Александър в „церемониален марш“ обиколил цяла Централна Азия и достигнал до най-крайните граници на персийската държава. Отначало се насочил на север. Дарий бил преследван и настигнат призори, умиращ в колесницата си, убит от своите хора. Александър, който пристигнал след гърците, го намерил вече мъртъв. Александър преминал край бреговете на Каспийско море, изкачил се по планините на Западния Туркестан и се спуснал през Херат, (който той основал), Кабул и Киберийския проход в Индия. При река Инд имал голямо сражение с индийския цар Пор, в което македонските войски за пръв път видели слонове, по-късно той си построил свои кораби, отплувал до устието на Инд, тръгнал назад край бреговете на Белуджистан и се върнал, след шестгодишно отсъствие, в Суза в 324 г. пр.н.е. Тук той се заел да заздрави и организира грамадното царство, което завоювал. Александър искал да спечели на своя страна новите си поданици и затова облякъл дрехата и наложил тиарата на персийските монарси, но това предизвикало завистта на македонските военначалници, които му причинили немалко тревоги. Той уредил множество женитби между тези македонски офицери и персийски и вавилонски жени — „женитби на Изток със Запад.“ Но не доживял да довърши съединението, което замислял. Александър заболял от треска, след една пиянска оргия във Вавилон и умрял в 323 г. пр.н.е.

След смъртта на Александър обширната му държава се разпаднала на части. Един от неговите генерали, Селевк, задържал най-голямата част от старата персийска държава, от Инд до Ефес; друг един — Птоломей, заел Египет, а Антигон — Македония. Останалата част от империята била нестабилна и минавала под властта на редица местни авантюристи. От север наново започнали варварските нападения, които нараствали по размер и сила, докато най-после Римската република успяла да покори и спои късовете на разорената империя на Александър в една нова и по-трайна държава.

ГЛАВА XXVII

МУЗЕЯТ И БИБЛИОТЕКАТА В АЛЕКСАНДРИЯ

Преди времето на Александър, в повечето персийски владения имало много гръцки търговци, художници, чиновници и наемни войници. В династическите спорове, които последвали смъртта на Ксеркс, особена роля изиграл един отряд от десет хиляди гръцки наемници, под началството на Ксенофонт. Завръщането на този отряд от Вавилон в азиатска Гърция е описано от него в „Завръщане на десетте хиляди“ („Анабазис“), една от първите истории на войната, написана от участник — пълководец. Но завоеванията на Александър и разделянето на неговото кратковременно царство между подчинените му пълководци, улеснили много проникването на гръците и техния език, обичаи и култура в стария свят. Следи от този процес може да се намерят в Централна Азия и в Северозападна Индия. Гръцкото влияние върху развитието на индийското изкуство било твърде значително.

В продължение на много векове, Атина поддържала своята слава като център на изкуството и културата. И наистина, нейните училища съществували до 529 г. след н.е., т.е. близо хиляда години. Но първенството в научния живот на света преминало през Средиземно море в Александрия, новият търговски град, който бил основан от Александър. Тук македонският пълководец Птоломей станал фараон и се обкръжил с двор, който говорел гръцки. Той бил близък с Александър, преди да стане цар, и бил дълбоко завладян от идеите на Аристотел. Птоломей се заловил с голяма енергия и умение да създава условия за развитие на знанията и изследванията. Той написал една история на походите на Александър, която, за нещастие, е изгубена.

Александър пожертвал навремето значителни суми за подпомагане изследванията на Аристотел, но Птоломей бил първият, който направил многовековен дар на науката. Той издигнал в Александрия една постройка, която посветил на музите — музеят на Александрия. В продължение на две или три поколения, научната работа, извършена в Александрия, била необикновено богата. Евклид,

Ератостен, който измерил големината на Земята и изчислил, с разлика от осемдесет километра, истинската дължина на нейния диаметър, Аполоний, който писал за коническите сечения, Хипарх, който направил първата звездна карта и каталог на звездите, и Херон, който измислил първата парна машина, са между най-ярките звезди на това необикновено съзвездие от пионери на науката. Архимед дошъл от Сиракуза, за да учи в Александрия и често посещавал музея. Херофил бил един от най-великите гръцки анатоми, който, според сведенията, правел разрези на трупове за своите изследвания.

В продължение на едно-две поколения, по времето на Птоломей I и Птоломей II, в Александрия знанията и откритията достигнали небивал разцвет. Но това не продължило дълго. Имало много причини за упадък, който последвал. Главната между тях, както предположи покойният професор Махафи, била тази, че музеят представлявал „царски“ колеж и всичките негови професори и членове били назначавани и финансирани от фараона. Това било добре, докато фараон бил Птоломей I, ученик и приятел на Аристотел. Но с течение на времето династията на Птоломеите се египтянизирала, нейните членове изпаднали под влиянието на египетските жреци и на египетския религиозен живот. Те нямали интерес да продължат работата, която се вършела в музея, и техният контрол задушил изследователския му дух. След един век съществуване, дейността му започнала да запада.

Птоломей I не само организирал по най-модерен начин събирането на нови знания, но и създал едно енциклопедично хранилище на мъдростта — Библиотеката на Александрия. Тя била не само хранилище, а и място за преписване и продаване на книги. Една голяма армия от преписвани увеличавала постоянно броя на книгите. Тук се извършвало систематичното събиране и разпределение на знанията. Основаването на този музей — библиотека отбелязва една от великите епохи в историята на човечеството.

Но изследванията и разпространението на знанията срещали сериозни пречки. Една от тях била голямата социална пропаст, която разделяла философа, който по социално положение бил благородник, от търговеца и занаятчията. В онези дни е имало много работници, но те не били в духовно съприкосновение с мислителите. Работникът на стъкло правел най-красиво оцветени мъниста и стъкълца, но никога не

направил флорентинска стъкленца или лупа. Чистото стъкло изглежда не го интересувало. Работещият с метали, правел оръжия и скъпоценни украшения, но той никога не изработил везни. Философът създавал възвишени теории за атомите и естеството на нещата, но нямал никакъв практически опит. Била прекъсната връзката между науката и практиката, с изключение на медицината. И макар Херон да измислил една парна машина, никой и никога не се опитал да я използва за движение на кораби или задруга полезна цел. Затова, след смъртта на Птоломей I и Птоломей II, изчезнало интелектуалното любопитство и нямало нищо, което да поддържа продължаването на научната дейност. Откритията на музея били записвани в ръкописи, които останали неизвестни.

Древният свят не познавал хартията, която е китайско откритие и достигнала до западния свят едва в девети век след н.е. Единствените книжни материали били пергаментът и ивици от папирусна тръстика, съединени с краищата си. Тези ивици се навивали на свитъци и били много неудобни, както за четене, така и за правене на справки. Няколко печатни книги, разделени на страници. А иначе, самото печатане било известно в света още в старата каменна епоха. В Шумер имало печати, но без наличието на хартия, не можело да се мисли за печатане на книги — едно усъвършенствуване, на което може би са се съпротивлявали и професионалните интереси на преписваните. Александрия произвела изобилно количество книги, но те не били евтини и затова тя не успявала да разпространи знанията си сред населението на стария свят извън кръга на богатата и влиятелна класа.

Останалият свят продължавал да върви по своите стари пътища, без да подозира, че семето на научните знания вече е посято. Скоро мракът на религиозния фанатизъм паднал върху Александрия.

Александрия не била единственият център на гръцката интелектуална дейност през трети век пр.н.е. Имало и много други градове, в които се развивал бляскав интелектуален живот. Такъв бил, например, гръцкият град Сиракуза в Сицилия, където мисълта и науката цъфтели в продължение на два века. Такъв бил Пергам в Мала Азия, който също имал голяма библиотека. Но този бляскав елински свят сега бил смутен от едно нашествие от север. Нови нордически варвари — галите, се устремили надолу по пътищата, които някога били следвани от прадедите на гърците, фригийците и македонците. Те

нападали, грабели и разрушавали. А след галите, от Италия дошъл един нов завоевател — римляните, които постепенно подчинили цялата западна половина на обширното царство на Дарий и Александър. Те били способен народ, но без въображение, предпочитали правовия порядък и изгодите пред науката или изкуството. Нови завоеватели настъпвали също от централна Азия, за да съсият и покорят империята на селевкидите и да отрежат отново западния свят от Индия. Това били партяните, орди от конни стрелци с лъкове, които през трети век пр.н.е. се отнесли към гръцко — персийската империя на Персеполис и Суза по същия начин, както персийците се отнесли към нея в седми и шести век. Имало и други номадски народи, които също идвали от североизток, народи, които не били руси и нордически и не говорели арийски, а жълтокожи и чернокожи и с монголска реч. Но за тези народи ние ще разкажем повече в следващите глави.

ГЛАВА XXVIII

ЖИВОТЪТ НА ПУАТАМА БУДА

А сега ще се върнем три века назад, за да разкажем за един велик учител, който успял да направи революция в религиозната мисъл и религиозните понятия на цяла Азия. Това бил Пуатама Буда, който учел своите последователи в Бенарес, в Индия, по същото време, когато Исая пророчествал сред евреите във Вавилон, а в Ефес, Хераклит разсъждавал и изследвал природата на нещата. Всички те живели по едно и също време, без да знаят нещо един за друг.

Шести век пр.н.е. бил един от най-забележителните в цялата история. Навсякъде умовете на хората се пробуждали и търсели отговор на трудните житейски въпроси. Човешкият род започнал да възмъжава след един период на „детство“, продължил двадесет хиляди години.

В историята на Индия съществуват все още много бели петна. Около 2000 г. пр.н.е. един арийски народ дошъл от северозапад и успял да разпространи своя език и традиции над по-голямата част от северна Индия. Този език представлявал особено наречие от арийския език, познато под името санскритски език. Пришълците заварили между Инд и Ганг един мургав народ с по-развита цивилизация, но с по-слаба воля, който, за разлика от гърците и персийците, не се смесил със своите предшественици, а останал отделен от тях. По-късно в Индия се обособяват отделни касти със свои поделения, чиито представители не се женили помежду си и не се събирали заедно. Това кастово деление отличава индийското население от другите европейски и монголски народи.

Сидхартха Пуатама произхождал от аристократично семейство, което управлявало една малка област по Хималайските склонове и на деветнадесет години се оженил за една красива своя братовчедка. Той ходел на лов и се забавлявал из своите слънчеви градини, горички и напоявани оризища. Но чувствал, че съществуването, което води, не е истински живот, а един празник, който продължава твърде дълго.

Мисълта за болестите и смъртта, суетността на всичко земно и преходността на щастието, измъчвала съзнанието на Пуатама. Веднъж, когато бил в такова настроение, той срещнал един от тези аскети, които вече съществували в Индия. Тези хора живеели по строги правила, прекарвайки много време в размишления и в религиозни спорове и търсели някакъв по-дълбок смисъл на живота. Едно страстно желание да прави същото обладало и Пуатама.

Той размишлявал върху това свое намерение, когато според преданието, получил известие, че жена му родила неговия първороден син. „Това са връзки, които трябва да се късат“ — казал Пуатама.

Неговият род се събрал на голямо пиршество, за да отпразнува раждането на детето. През нощта Пуатама се събудил със смут в душата си, „като човек, комуто съобщили, че къщата му гори.“ Той веднага решил да остави своя щастлив, но безцелен живот, отишъл тихо до стаята на жена си и на светлината на малката маслена лампа я видял как спи, прегърнала новородения му син, заобиколена с цветя. Той почувствал страшно желание, преди да тръгне да прегърне за пръв и последен път детето, но страхът, че ще събуди жена си, го спрял. Най-после се обърнал, излязъл навън в бляскавата индийска лунна нощ, възседнал коня си и тръгнал по света.

Едва на сутринта се спрял извън земите на своя род и слязъл от коня край една песъчлива река. Там отрязал с меча си своите развяващи се къдри, свалил всичките си украшения и ги изпратил с коня си обратно в къщи. По пътя срещнал един дрипав човек, разменил си дрехите с него и, като се освободил по този начин от всички светски връзки, свободно можел да се посвети на търсене на мъдростта. Отправил се на юг към едно убежище на отшелници и учители в хълмистото разклонение на планините Виндхайя. Там, в пещери живеело общество от мъдри хора, които предавали устно своето знание на онези, които идвали при тях. Пуатама познавал метафизиката на своя век, но отговорите на въпросите, които тя му давала, не удовлетворявали неговата интелигентност.

Индийският ум винаги е бил предразположен да вярва, че силата и знанието може да се придобият чрез краен аскетизъм, чрез постене, безсъние и самоизмъчване, и Пуатама решил да опита тези способности за постигане на мъдростта. Той отишъл с пет братя ученици в джунглите и там се отдал на постене и ужасни изтезания на плътта. Неговата

слава се разнесла „като звука на голяма камбана, закачена в купола на небесата“. Но по този начин не могъл да достигне истината. Един ден, както се скитал, опитвайки се да мисли, въпреки изтощението си, внезапно изпаднал в безсъзнание. Когато дошъл на себе си, разбрал глупостта на тези полумагьоснически прийоми за търсене на мъдростта.

Пуатама поискал обикновена храна и отказал да изтезава повече плътта си, с което ужасил своите другари. Той схванал, че човек може да постигне всяка истина, ако е добре нахранен и здрав. Такова схващане било абсолютно чуждо на идеите на страната и епохата. Неговите ученици го напуснали и си отишли в Бенарес, обхванати от меланхолия. Пуатама продължил да скита сам.

Когато умът се бори с някакъв голям и сложен проблем, той напредва стъпка по стъпка, без да схваща постигнатия напредък, докато внезапно, в миг на просветление, открие своята победа. Така се случило и с Пуатама. Той седнал да яде под едно голямо дърво край брега на реката, когато му се явило видение. Сторило му се, че проникнал ясно в смисъла на живота. Според преданието, той стоял цял ден и цяла нощ в дълбока размисъл, а после тръгнал да разкаже на света за своето видение.

В Бенарес намерил старите си ученици и ги привлякъл около новото си учение. В царския Парк на Елените в Бенарес те си построили хижи и основали училище, в което идвали мнозина, които търсели мъдростта.

В основата на неговото учение стоял въпросът, който Пуатама си задавал още като млад: „Защо не съм напълно щастлив?“ Това бил интроспективен въпрос, много по-различен от любознателността, с която Талес и Хераклит изследвали тайните на Вселената, и от бремето на нравствената отговорност, което великите пророци налагали върху съзнанието на евреите. Индийският учител се съсредоточавал върху своето „Аз“ и търсил начин да го унищожи. Той учил, че страданието се дължи на алчните желания на индивида. Докато човек не победи своите лични ламтежи, животът му е мъка и краят му — скръб. В живота има три злини. Първата е жаждата за удовлетворение на плътските желания и алчността; втората е егоистичното желание за безсмъртие, а третата е стремежът за личен успех, светския живот, скъперничество и други подобни. Всички тези желания трябва да се

преодоляват, за да се отървем от скърбите и мъките на живота. Когато те бъдат преодолені, когато нашето „Аз“ изчезне съвсем, тогава се постига блаженството надутата, нейното най-висшето благо, наречено Нирвана.

Това е същността на неговото учение. То наистина не е така лесно за разбиране, както гръцкия стремеж да се проникне без страх в природата на нещата, или еврейската заповед да се страхуваме от Бога и да живеем с неговата истина. Това учение било непонятно дори за най-близките му ученици, и не е чудно, че след неговата смърт, то било изкривено и осакатено. По това време в Индия била широко разпространена вярата, че мъдростта слиза на земята през големи интервали от време и се въплъщава в някое избрано лице, което наричали Буда. Пуатама бил последният от Будите, макар да не съществуват доказателства, че той се е домогвал някога до тази титла. Веднага след смъртта му за него започнали да се разказват фантастични приказки. Човешкото сърце винаги е предпочитало чудесната приказка пред моралното усилие, и Пуатама Буда лесно се превърнал в свръхестествено същество.

Ако Нирвана била недостъпна за въображението на повечето от хората, те поне са успели да схванат нещо от смисъла на онова, което Пуатама наричал Ариана — „Благородния път в живота“. Учението му изисквало душевна порядъчност, чистота на стремежа и думите, справедливи постъпки и честен живот. Това пробуждало съвестта, и подтиквало към великодушни и самоотвержени дела.

ГЛАВА XXIX ЦАР АШОКА

След смъртта на Пуатама, в продължение на няколко поколения, будисткото учение, което първо издига идеята, че най-висшето благо за човека е покоряването на личното „Аз“, имало сравнително малък успех в света. Но по-късно то поразило въображението на един от най-великите монарси на епохата.

Вече споменахме как Александър Велики слязъл в Индия и се сражавал с цар Пор при река Инд. Гръцките историци разказват, че някой си Чандрагупта Маурия дошъл в лагера на Александър и се опитал да го убеди да продължи похода си до река Ганг и да завладее цяла Индия. Александър не направил това, поради отказа на неговите воители да вървят по-нататък в един непознат за тях свят. Но по-късно (321 г. пр.н.е.) Чандрагупта си осигурил помощта на някои планински племена и осъществил своята мечта. Той основал империя в северна Индия и в 303 г. пр.н.е. вече бил в състояние да нападне Селевк I в Пенджаб и да изгони от Индия последните остатъци от гръцката сила. Неговият син разширил тази нова империя, а внукът му Ашока, монархът, за когото сега ще разкажем, в 264 г. пр.н.е. вече владеел една държава от Афганистан до Мадрас.

Отначало Ашока бил склонен да следва примера на своя баща и дядо и да завърши покоряването на Индийския полуостров. Той завладял Калинга (255 г. пр.н.е.), една страна по източното крайбрежие на Мадрас. Макар щастие то винаги да го следвало, той се отвратил от жестокостта и ужасите на войната, и сам се отказал от нея. Решил никога вече да не воюва, усвоил миролюбивите доктрини на будизма и заявил, че оттук нататък неговите завоевания ще бъдат завоевания на религията.

Неговото царуване продължило двадесет и осем години и било един от най-бляскавите промеждутъци в неспокойната история на човечеството. При Ашока започнало изкопаването на кладенци в Индия и засаждането на дървета. Той основал болници и обществени градини за отглеждане на лековити треви. Създал особен клон от

управлението, който да се грижи за коренните жители и покорените народи в Индия. Взел мерки за образованието на жените. Направил големи пожертвувания за будистките проповеднически братства и се опитал да ги подбуди към по-обективна и енергична критика на тяхната литература, защото много суеверия бързо се натрупали върху чистото и просто учение на великия индийски учител Пуатама. Ашока изпращал проповедници до Кашмир, до Персия, до Цейлон и Александрия.

Ашока — най-великият от царете, изпреварил своя век. Той не оставил след себе си нито приемник, нито някаква организация от хора, които да продължат делото му и неговото царуване останало само прекрасен спомен в разпокъсаната и западаща Индия. Жреческата каста на брамините, най-висшата и най-привилегирована каста в индийското общество, се противопоставяла на искреното и открито учение на Буда. Постепенно брамините подкопали будисткото влияние в страната. Старите чудовищни богове, безбройните култове на индуизма, възвърнали своето влияние. Системата на кастите станала по-сурова и по-сложна. В продължение на дълги векове будизмът и браминизмът процъфтявали един до друг, докато будизмът бавно западнал и бил изместен от браминизма. Но той успял да се разпространи извън границите на Индия, където нямало кастово деление, и се наложил като религия в целия Китай, Сиян, Бирма и Япония, страни, в които господства и до днес.

ГЛАВА XXX

КОНФУЦИЙ И ЛАО ДЗЪ

Остава да разкажем за други двама велики мъже — Конфуций и Лао Дзъ, живели в онзи удивителен век, който може да се счита за „юношество“ на човечеството — шести век пр.н.е.

В тази книга досега сме разказали твърде малко за ранната история на Китай. Днес тя все още е забулена в много тайни, но очакваме, че китайските изследователи и археолози ще проучат своето минало всестранно. Първата примитивна китайска цивилизация възникнала много отдавна в големите речни долини от първоначалната хелиолитна култура. Както Египет и Шумер, тя притежавала общите характеристики на тази култура и се е съсредоточавала около храмовете, в които свещениците и царете-жреци принасяли сезонни кръвни жертви. Животът в градовете бил подобен на египетския и шумерския живот отпреди шест — седем хиляди години и на живота в Централна Америка отпреди хиляда години.

Както първобитните цивилизации на Европа и Западна Азия били в конфликт с номадите от север, така и северните предели на първобитния Китай били населени с номадски племена — хуни, монголи, турци и татари. Те се променяли, разделяли и обединявали, също както нордическите народи. Източните номади от време навреме постигали някакво политическо единство и ставали завоеватели и господари на тези цивилизовани области.

Много е възможно най-ранната цивилизация на Китай да не е била монголска, както не е била номадска или семитска първоначалната цивилизация на Европа и Западна Азия. Има вероятност тя да е била създадена от тъмнокожите и да е била еднаква с най-ранните египетска и шумерски цивилизации. Още в доисторическите времена там да са ставали завоевания и смесвания на покорените туземци със завоевателите. През 1750 г. пр.н.е. в Китай вече намираме една обширна мрежа от малки царства и градове държави, признаващи върховенството на едни велик жрец, комуто плащали, макар невинаги редовно и не точно, определени феодални

данъци. Касае се за жреца император, „Синът на Небето“. Династията Шан била заместена в 1125 г. пр.н.е. от династията Джоу, която поддържала относително единство между държавите в Китай, при което връзката между държавиците и центъра ту отслабвала, ту се засилвала. Това положение се задържало до дните на Ашока в Индия и на Птоломеите в Египет. През дългия период на династията Джоу, Китай постепенно се разпаднал. Дошли хунски народи и основали множество княжества, а местните управители прекратили плащането на своя данък и станали независими. В шести век пр.н.е. в Китай имало, казва един китайски авторитетен историк, пет или шест хиляди самостоятелни държави. Това бил, както китайците го наричат в своите хроники, „век на бъркотията“.

Но този „век на бъркотията“ не попречил на голямата интелектуална дейност и на съществуването на множество местни центрове на изкуството и на цивилизования живот. Ако се запознаем по-добре с китайската история, ще видим, че Китай също имал своя Милет и своята Атина, своя Пергам и своята Македония. За сега ние можем да говорим за тази епоха на разединение в Китай само накратко, в общи черти, защото нашите сведения са недостатъчни, за да пресъздадем една последователна и свързана история.

Също както в разделена Гърция имало философи, а в пръснатото и поробено еврейство — пророци, тъй и размирният Китай по това време имал своите философи и учители. Точно тази несигурност изглежда е провокирала раждането на светли умове.

Конфуций бил човек от аристократичен произход и заемал официална длъжност в една малка държава, наречена Лу. Тук той основал нещо като Академия. Беззаконието и несретата в Китай го наскърбявали дълбоко. В душата му се оформил един идеал за по-добро управление и по-добър живот, и той започнал да пътува от държава в държава, търсейки владетел, който би осъществил неговите законодателни и възпитателни идеи. Намерил един, но дворецовите интриги подкопали влиянието на учителя и осуетили неговите реформаторски предложения. Интересно е да се отбележи, че век и половина по-късно гръцкият философ Платон също търсил такъв владетел и известно време бил съветник на тиранина Дионисий, който управлявал Сиракуза в Сицилия.

„Няма мъдър управник, който да се съгласи да ме вземе за свой ръководител, а дойде време да умирам“ — казал Конфуций, преди да умре разочарован. В преклонните си години, когато гледал безнадеждно на бъдещето, той дори не подозирал, че неговото учение ще се окаже така жизнено и ще се утвърди сред китайския народ. То станало едно от основните „три учения“ за китайците, наред с ученията на Буда и на Лао Дзъ.

Централно място в учението на Конфуций заемало поведението на благородния и аристократичен човек. Конфуций придавал на личното поведение основно значение, каквото Пуатама придавал на унищожаването на „Аз“ — а, гърците — на познаването на външния свят, и евреите — на праведността. Той бил дълбоко угрижен от бъркотията и злото в света и искал да направи хората благородни, за да създадат един благороден свят. Търсел начин да регулира поведението на всеки човек до най-малки подробности, да предвиди правила за всеки конкретен случай в живота. Вежливият, благороден, самодисциплиниран човек с обществен дух, бил идеалът, който вече се развивал в северния китайски свят.

Учението на Лао Дзъ, който дълго време управлявал императорската библиотека на династията Джоу, било много помистично, смътно и неопределено от онова на Конфуций. Той проповядвал стоическо равнодушие към удоволствията и богатата на света и връщане към по-простия живот на миналото. Неговите съчинения са много своеобразни по форма и стил. Обичал да си служи с гатанки. След смъртта му, неговото учение, както и това на Пуатама Буда, били изопачени и осакатени от множество легенди, обреди и суеверия. В Китай, също както в Индия, първоначалната вяра в магьосничеството и в чудовищните легенди, се борила срещу новото мислене в света. Както будизмът, тъй и таоизмът (който се приписва до голяма степен на Лао Дзъ), са религии на храма и жреца, и наподобяват по форма древните жертвени религии на Шумер и Египет. Но учението на Конфуций останало чисто, защото било по-ясно, просто, прямо и не се поддавало на подобни изопачавания.

Северен Китай станал конфуциански по мисъл и дух, а Южен Китай станал таоистки. Оттогава съществува конфликтът между духа на севера и духът на юга, между (в по-късните времена) Пекин и

Нанкин, между обществено настроения, правдив и консервативен север, и скептичния, артистичен, разпуснат и експериментален юг.

Раздорите в Китай през „века на бъркотията“ достигнали връхната си фаза през шести век пр.н.е. Династията Джоу била слаба и дотолкова дискредитирана, че Лао Дзъ напуснал двореца и се оттеглил от обществения живот.

За Китай започва период на междуособици и борба за надмощие между отделни китайски царства, които продължили до 246 г. пр.н.е. В 221 г. пр.н.е. Цин Шъ бил провъзгласен император, наречен в китайските хроники „първият всеобщ император“.

Неговото енергично царуване поставя началото на една нова ера на единство и благосъстояние за китайския народ. Той воювал успешно срещу хуните, които нападали откъм северните пустини и започнал строежа на Великата китайска стена, за да попречи на техните нашествия.

ГЛАВА XXXI

РИМ ВЛИЗА В ИСТОРИЯТА

Читателят вероятно забелязва приликите в историята на тези цивилизации, въпреки съществуването на големите прегради по Индийската северозападна граница и на планинските масиви на Централна Азия и полуостров Индостан. В продължение на хиляди години, във всички топли и плодородни речни долини на Стария свят се разпространявала една религия, която изграждала система от храмове и жреци, свързани с нейните жертвоприношения. Нейни първи създатели били онези мургави народи, за които вече говорихме. По-късно дошли номадите и наложили на първобитната цивилизация своите характерни черти, а често и своя език. Те не само я покорили и ѝ дали нов тласък за развитие, но същевременно заимствали от нея. В Месопотамия промените се извършвали първо от еламитите, по-късно от семитите, а след тях от нордическите мидийци и персийци. В областта на егейските народи тази роля се паднала на гърците; в Индия — на арийците. В Египет промените били по-слаби, поради наличието на закостенялата жреческа традиция. Китай бил монголизиран, Гърция и Северна Индия — арианизирани, а Месопотамия — семитизирана. Навсякъде номадите рушали и унищожавали, но едновременно с това донесли един нов свободен дух. Те подложили на съмнение старите религиозни вярвания и издигнали царе, кои го не били нито жреци, нито богове, а обикновени предводители на своите войни.

След шести век пр.н.е. навсякъде виждаме как се сгромолясват древните традиции и се пробужда един нов дух, който никога няма да бъде заглушен напълно в прогресивното развитие на човечеството.

Нека сега се пренесем от Китай към западната половина на Средиземноморието. Тук ще открием появата на един град, който бил предопределен да изиграе голяма роля в човешката история — Рим.

През 1000 г. пр.н.е. Италия била рядко населена планинска и гориста страна. Някои арийски племена нахлули в полуострова и образували малки селища и градове, а южния му край бил осеян с

гърци. Етруските се настанили в централната част на полуострова, покорили различните арийски племена и завладели Рим. Тогава той представлявал малък търговски град с латинско население. Според старите хронологии, Рим е основан в 753 г. пр.н.е., т.е. половин век по-късно от основаването на великия финикийски град Картаген и двадесет и три години след първата Олимпиада. Но в римския форум са открити етруски гробове с много по-ранна датировка.

През 510 г. пр.н.е етруските царе били изгонени и Рим станал аристократична република с управляващ клас от „патрициански“ семейства, господстващи над масата от „плебеи“. С изключение на това, че говорел латински, във всяко друго отношение Рим приличал на много от аристократичните гръцки републики.

В продължение на няколко века историята на Рим е наситена с дълга и упорита борба на плебеите за свобода и дял в управлението. Не е трудно да се намерят гръцки паралели на този конфликт, който гърците биха нарекли „конфликт на аристокрацията и демокрацията“. В края на краищата, плебеите премахнали повечето от преградите между тях и на старите семейства и установили равенство, което дало възможност на Рим да разшири своето гражданство чрез включването на все повече и повече „външни“ хора в него.

В пети век пр.н.е. Рим започнал да стабилизира властта си. Дотогава римляните водели безуспешна война с етруските. Имало една етруска крепост, Веи, само на няколко километра от Рим, която те не били в състояние да завладеят. Но в 475 г. пр.н.е. етруските били сполетени от голямо нещастие. Гърците от град Сиракуза, в Сицилия унищожили тяхната флота. В същото време от север ги нападнали галите. Притиснати от римляните и галите, етруските били разгромени. Веи била завладяна от римляните. Галите минали през земята на етруските, дошли до Рим и разграбили града (390 г. пр.н.е.), но не могли да завладеят Капитолий. През нощта предприели атака, която не успяла, защото ненадейно закръкали гъски, събудили стражата и по този начин Рим бил спасен. Нападателите били умилостивени с пари и се оттеглили в Северна Италия.

Галското нападение по-скоро засилило, отколкото отслабило мощта на Рим. Римляните завладели и асимилирали етруските и разпрострели своята власт над цяла Централна Италия, от Арно до Неапол. Това станало около 300 г. пр.н.е. По същото време нараствало

в Македония и Гърция могъществото на Филип. Римляните се утвърдили в цивилизования свят на изток от Италия, след разпадането на Александровата империя.

На север от римската държава били галите, а на юг — колониите на Велика Гърция. Галите били войнствен народ и римляните трябвало да пазят северната граници с крепости и укрепени селища. Гръцките градове — като Тарент и Сиракуза, не заплашвали Рим, а напротив — страхували се от него и дори търсели помощта му срещу новите завоеватели.

Вече разказахме как империята на Александър се разпаднала и била поделена между неговите пълководци. Сред тях бил един родственик на Александър, на име Пир, който се настанил в Епир и имал амбицията да завладее Тарент и Сиракуза. Той разполагал с много силна и модерна за времето си армия, която се състояла от пехотна фаланга, кавалерия и двадесет бойни слона. Пир навлязъл в Италия, разбил римляните в две значителни сражения при Хераклея (280 г. пр.н.е.) и Аускул (273 г. пр.н.е.) и, след като ги изтласкал на север, насочил вниманието си върху покоряването на Сицилия.

Но срещу него се изправил неприятел, по-страшен от римляните — финикийският търговски град Картаген. Той още помнел съдбата, която постигнала неговата метрополия (Тир) преди половин век. Сицилия се намирала твърде близо до Картаген и затова картагенците изпратили една флота в подкрепа на Рим, с което помогнали на римляните да продължат борбата. Те нападнали Пир и го разгромили в сражението при Беневентум.

В същото време галите настъпвали на юг към Епир. Разбит от римляните, подхвърлен на опасност по море от картагенците и заплашван от галите, Пир се простил със своята мечта за завоевания и се върнал в отечеството си (275 г. пр.н.е.), а властта на Рим се простряла до Месинския проток.

Върху сицилианския бряг на протока се намирал гръцкият град Месина, който скоро паднал в ръцете на пирати. Картагенците, които вече били почти господари на Сицилия и съюзници на Сиракуза, разгонили тези пирати (270 г. пр.н.е.) и разположили свой гарнизон там. Пиратите потърсили защита от Рим, който застанал на тяхна страна. По този начин Картаген и Рим се изправили един срещу друг като съперници, разделяни само от Месинския проток.

ГЛАВА XXXII

РИМ И КАРТАГЕН

Пуническите войни между Рим и Картаген започнали през 264 г. пр.н.е. По това време Ашока се възкачил на престола в Бехар, а Ши Хуан бил още дете. Александрийската библиотека все още била отворена, а галите вече нападали Мала Азия и вземали данък от Пергам. Но огромни, непреодолими разстояния все още разделяли страните една от друга и до останалия свят долитали само смътни и неясни отгласи от войната, която вече век и половина се водела в Испания, Италия, Северна Африка и Западното Средиземноморие между последната крепост на семитите и Рим, този пришълец сред арийските народи.

Тази война оказала силно влияние върху хода на световната история. Рим възтържествувал над Картаген, но съперничеството между арийци и семити продължило, за да се прояви по-късно във враждите между евреите и християните. Нашата история стига до събития, чиито последици все още подклаждат враждите и споровете на нашето съвремие.

Първата Пуническа война била подета през 264 г. пр.н.е. от пиратите в Месина. Тя се разраснала в борба за завладяването на цяла Сицилия, с изключение на владенията на гръцкия цар в Сиракуза. Отначало предимствата били на страната на картагенците. Те имали големи бойни кораби с нечувани размери — квинтареми, галери с пет редици гребла и с грамадно кормило. В битката при Саламин, два века по-рано, най-големите бойни кораби били триремите — с три реда гребла. Но римляните притежавали необикновена енергия, и въпреки че нямали достатъчно опит в битките по море, се заловили да надминат картагенците при построяването на кораби. В новата флота, която те създали, служели главно гръцки моряци. На по-високото моряшко изкуство на неприятеля римляните противопоставили своите яростните абордажи. Когато картагенският кораб се приближавал, за да удари римския или да изпочупи веслата му, грамадни железни куки го сграбчвали и римските войници се мятали на борда му. При Миле

(260 г. пр.н.е.) и при Екном (256 г. пр.н.е.) картагенците били тотално разбити. Те отблъснали римския десант близо до Картаген, но претърпели поражение при Палермо, като загубили сто и четири слона, които послужили после за украса на устроеното, невиждано до тогава, триумфално шествие през Форум. След това последвали две поражения за римляните и после нова победа. Остатъците от флотата на Картаген били разбити в последното сражение при Егатските острови (241 г. пр.н.е.). Картаген молил за мир. Цяла Сицилия, с изключение на Сиракуза, била отстъпена на римляните.

В продължение на двадесет и две години между Рим и Картаген имало мир. И двете страни имали достатъчно други грижи. В Италия галите отново се устремили на юг, заплашили Рим (чиито жители, обхванати от панически ужас, започнали да принасят човешки жертви на боговете) и били разгромени при Теламон. Рим прострял границите си до Алпите и разширил владенията си по Адриатическия бряг до Илирия. Картаген бил разтърсен от поредица въстания и бунтове в Корсика и Сардиния и се нуждаел от доста време, за да се възроди неговата мощ. Най-накрая, с един предизвикателен акт, Рим анексирал двата непокорни острова.

Испания по това време била картагенско владение до реката Ебро на север. Тази граница била определена от римляните. Всяко преминаване през Ебро се смятало за нападение срещу римляните. През 218 г. пр.н.е. картагенците, предизвикани от римските нападения, преминали тази граница под предводителството на един млад пълководец на име Анибал, един от най-бляскавите военначалници в световната история. Той превел своята войска от Испания през Алпите в Италия, вдигнал галите против римляните и започнал Втората Пуническа война в самата Италия. Тя продължила цели петнадесет години. Анибал нанесъл страшни поражения на римляните при Тразименското езеро и при Кана. Но докато траела войната в Италия, една италианска армия била стоварена при Марсилия и отрязала връзката му с Испания. Анибал не разполагал с обсадни машини и не можел по никакъв начин да превземе Рим. Най-после картагенците, заплашени от въстанието на нумидийците в собствената си страна, били принудени да се върнат обратно, за да бранят родината си. Но в Африка римската армия последвал картагенците и Анибал в битката при Зама (202 г. пр.н.е.) претърпял първото си поражение от римския

военноначалник Сципион Африкански Стари. С битката при Зама завършила Втората Пуническа война. Картаген капитулирал. Той изгубил Испания и цялата си военна флота. Трябвало да изплати огромни репарации и се съгласил да предаде Анибал на римляните, но той се скрил и избягал в Азия, където по-късно, когато разбрал, че няма да избяга от ръцете на безпощадните си неприятели, изпил чаша отрова и умрял.

В продължение на петдесет и шест години Рим и обезсиленият Картаген живели в мир. През това време Рим завладял слабата и разединена Гърция, завзел Мала Азия и разбил Антиох III, от династията на Селевкидите, при Магнезия в Лидия. Той обявил Египет, който бил още под управлението на династията на Птолемеите, Пергам и повечето от малките държави от Мала Азия за „съюзници“, или, както бихме ги нарекли сега, „държави под протектората на Рим.“

Междувременно Картаген, зависим и обезсилен, бавно възвръщал предишното си благосъстояние. Неговото възкресение разпалило ненавистта и алчността на римляните. Той бил нападат по много незначителен и коварен повод (149 г. пр.н.е.). Градът оказал упорита и ожесточена съпротива, издържал продължителната обсада, но бил превзет с пристъп (146 г. пр.н.е.). Уличните боеве, или по-право кланета, продължили шест дни. Те били извънредно жестоки и когато вътрешната крепост капитулирала, от четвърт милион картагенско население били оцелели едва около петдесет хиляди души. Те били продадени в робство, а градът бил подпален и разрушен до основи. Почернелите развалини били разорани и засети. По този церемониален начин, Картаген бил изличен от лицето на земята.

Така завършила Третата Пуническа война. От всички семитски държави и градове, които в продължение на пет века се радвали на просперитет и благоденствие, останала свободна само една малка държавица. Това била Юдея, която отхвърлила игото на Селевкидите и била под управлението на своите едноплеменници, макабейските князе. По това време библията вече била написана и били създадени традициите на еврейския свят, такива, каквито ги познаваме и днес. Естествено било разпръснатите по света картагенци, финикийци и други родствени народи да открият близост в техния почти идентичен език, а от техните традиции да почерпят надежда и кураж. Семитите

продължавали да бъдат голяма търговска и банкерска сила в света. Семитският свят бил потиснат, но не и унищожен.

Ерусалим, който винаги е бил по-скоро символ, отколкото център на Юдейството, бил превзет от римляните през 65 г. пр.н.е. след дълга поредица от сражения и въстания. Храмът бил разрушен. Едно по-късно въстание през 132 г. пр.н.е. довело до изравняването му със земята. По-късно Ерусалим бил построен отново от римляните. На мястото на юдейския храм бил издигнат храм на римския бог Юпитер Капитолийски, а на евреите било забранено да живеят в града.

ГЛАВА XXXIII

ВЪЗХОДЪТ НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ

Новата римска държава, която постепенно завладяла целия западен свят през II и I в. пр.н.е., в много отношения била нещо различно от другите големите държави, които дотогава господствали в цивилизования свят. Първоначално тя дори не е била първа сред републиканските държави: по времето на Перикъл Атина господствала над своите съюзници и зависими държави. Когато започнал своята фатална война с Рим, Картаген бил господар на Сардиния и Корсика, Мароко, Алжир, Тунис и голяма част от Испания и Сицилия. Но Рим бил първата републиканска държава, която се спасила от бързото разпадане и победоносно шествала по пътя на своето развитие.

Центърът на тази нова държава се намирал далеч на запад от средищата на по-старите държавни формации като Месопотамия и Египет. Това западно местоположение позволило на Рим да включи в кръга на създадената цивилизация съвсем нови области и народи. Римската власт се разпростряла над Мароко и Испания и скоро подчинила цяла Северозападна Европа, т.е. областта, включваща днешна Франция, Белгия и дори Англия, а на североизток — Унгария и Южна Русия. Но от друга страна, Рим не бил в състояние да запази владенията си в Централна Азия или Персия, защото те били прекалено далеч от неговите административни центрове. Така римската империя включила северните арийски раси, както и гърците. В резултат на това, нейното население имало много по-малко хамитски или семитски елементи, отколкото населението на която и да било от предшествуващите я империи.

В продължение на няколко века Римската империя устоявала на опасността от асимилация, която толкова бързо погълнала персийци и гърци, и непрекъснато се разраствала. Управниците на мидийците и персите в течение на едно — две поколения се вавилонизирали напълно. Те взели тиарата на „Царя на царете“, както и жреците и храмовете на неговите богове. Александър и неговите наследници поели по същия път. Селевкидските монарси приели

административните похвати и дворцовия живот на Навуходоносор. Птоломеите станали фараони и истински египтяни. Те били асимилирани по начина, по който преди тях били претопени и семитските завоеватели на шумерите. Но римляните управлявали своя собствен град и в продължение на няколко века се придържали към собствените си закони. Единственият народ, който упражнил някакво духовно влияние върху тях през II-III век, били родствените и близки на тях гърци. Ето защо, Римската империя била първият опит да се създаде една голяма държава от арийски тип. Затова тя се явява като своеобразен исторически модел. Римската империя е представлявала огромна арийска република. Тя не приличала на предишните държави, създадени по един и същ образец. Митичната фигура на завоевателя, управляващ страната от столичния град, израснал около храма на Бога на жътвата, никак не ѝ подходдала. Римляните имали богове и храмове, но техните богове, подобно на гръцките, били безсмъртни човекоподобни същества, божествени патриции. Те също извършвали кървави жертвоприношения, а в усилни времена принасяли на боговете си дори хора — практика, възприета от техните мургани етруски учители. Но докато не започнало разпадането на Римската империя, нито жреците, нито храмовете имали решаващо значение в обществения живот.

Римската държава е уникално явление. Тя не повтаря в модела си на развитие предходните държави. Римският народ някак неочаквано за себе си бил въввлечен в съвсем нов административен експеримент. Не може да се каже, че този експеримент е бил особено успешен, защото в края на краищата империята рухнала. А и с течение на времето претърпяла доста промени. За сто години Римската империя се променила повече, отколкото Бенгал, Месопотамия или Египет за хиляда. Тя непрекъснато се променяла.

В някои отношения опитът на Рим не сполучил. В други и до днес остава незавършен. Европа и Америка все още се опитват да разрешат сложните задачи на световното господство, с които за пръв път се сблъскал римският народ.

Този, който изучава историята, трябва да има предвид не само политическите промени, но и развитието на идеите и социалните отношения през периода на римското владичество. В съзнанието на хората се е утвърдила представата за римското владичество като за

нещо завършено и трайно, благородно и решително. „Сказанията за древния Рим“ от Маколей, *Senatus Populusque Romanus*, Катон Стари, Сципион, Юлий Цезар, Диоклециан, Константин Велики, триумфите, ораторските речи, гладиаторските битки и християнските мъченици — всичко това се слива в картината на нещо възвишено, и жестоко, и величествено. Детайлите от тази картина трябва да се отделят един от друг. Те са събрани от различни епохи, които се различават една от друга повече, отколкото Лондон от времето на Вилхелм Завоевателя (XI в.) се отличава от съвременния Лондон.

За по-голямо удобство ще разделим историята на разрастване на римското могъщество на четири периода. Първият от тях започва с разрушаването на Рим от галите в 390 г. пр.н.е. и продължава до края на първата Пуническа война (240 г. пр.н.е.). Можем да го наречем период на асимилаторската република. Това е най-хубавият, най-характерният период в римската история. Враждата между патриции и плебеи, която продължавала с години, била към своя край, а етруската опасност била отстранен. В страната нямало още нито много богати, нито много бедни, и болшинството от хората били обзети от желанието да участват активно в обществения живот. Това била Републиката на бурите в Южна Африка преди 1900 год. или Северните щати в Америка между 1800 и 1850 година, това била република на свободните земеделци. В началото на този период Рим представлявал малка държава, разпростряла се в радиус тридесет километра. Тя воювала с варварски, но родствени на нея съседни държави и не се стремяла да ги унищожи, а да ги присъедини към себе си. Утвърдилата се практика за обществено обсъждане на проблемите възпитала римския народ в дух на примирение и отстъпчивост. Някои от покорените градове станали пълноправни участници в управлението на страната, други запазили самостоятелното си управление, но жителите им се ползвали с правото да търгуват в Рим и да се женят за римляни. Прокарани били големи пътища. Бързата латинизация на цяла Италия била неизбежна последица от тази политика. През 89 г. пр.н.е. всички свободни жители на Италия били признати за римски граждани. Цялата Римска империя се превърнала в един голям град. През 212 г. на всеки свободен човек в границите на държавата било дадено право на гражданство, т.е. правото да гласува на гражданските събрания в Рим, ако може да отиде дотам.

Това гражданство, дадено на цели страни и градове, било отлично средство за разширяване на римското влияние. То коренно променяло предишния процес на покоряване, при който победителите били асимилирани от победените. Като резултат от римския метод вече победителите претопявали победените.

Но след Първата Пуническа война и анексията на Сицилия, въпреки че старият процес на асимилация продължавал, редом с него възникнал и друг. Например, със Сицилия римляните се отнесли като със завоювана страна и тя била обявена за римска провинция. Нейната плодородна почва и трудолюбивото ѝ население били експлоатирани за благото на Рим. Патрициите и по-влиятелните между плебеите взели лъвския пай от това богатство. Войната донесла и голям брой роби. Преди нея населението на републиката се състояло от свободни дребни земеделци. Военната служба била тяхна привилегия и техен дълг. Докато били на действителна служба, техните стопанства натрупали дългове. Възникнало и едрото земеделско стопанство, поддържано чрез робския труд. Когато се завърнали от войната, малките земевладелци открили, че техните продукти се конкурират от произведеното от робите в Сицилия и от едрите стопанства в самата Италия. Времената се променили. Републиката също изменила своя характер. Не само Сицилия била в ръцете на Рим, но и низшите слоеве били в ръцете на богатите кредитори и конкуренти. Рим встъпил във втория етап от своето развитие — „републиката на предприемчивите богаташи“.

Римските войници — земеделци се борили за свобода и участие в управлението на държавата близо двеста години, а се радвали на извоюваните привилегии само сто. Първата Пуническа война ги изтощила и им отнела всичко, което били спечелили.

Правото им на глас също изгубило значението си. Управителните органи на римската република били два. На първо място бил Сенатът. Първоначално в него влизали само патриции, а по-късно — видните хора от всички слоеве, които били предварително свиквани на заседание от консулите и цензорите — чиновници с голяма, власт. Подобно на английската камара на лордовете, Сенатът постепенно влязъл в ръцете на едрите земевладелци, видните политици, големите предприемачи и пр. Той повече напомнял английската камара на лордовете, отколкото американския сенат. След Пуническите войни за

около три века той станал център на римската политическа мисъл и дейност. Вторият орган на управление бил Народното събрание. Смятало се, че то е съвещателен орган на всички римски граждани. Когато Рим бил малък град държава, това било възможно, но когато гражданството на Рим се разраснало извън пределите на Италия, това станало напълно невъзможно. Неговите събрания, обявявани с рог от Капитолия и от градските стени, постепенно се превръщали в събрания на политически наемници и на утайката на обществото. До четвърти век пр.н.е. Народното събрание оказвало значителен контрол върху Сената, то било компетентно представителство на исканията и правата на средните и низши слоеве. След края на Пуническите войни то представлявало нищожна останка на отхвърления народен контрол. Нямаło вече никаква ефикасна легална спирачка за членовете на Сената.

В римската република никога не е въвеждано нещо подобно на представително управление. На никой не му хрумвало, че може да се избират делегати, които да представляват волята на гражданите. Това трябва да бъде добре разбрано от читателя. Народното събрание никога не е било еквивалент на Американската камара на представителите или на Английската камара на общините. На теория то представлявало цялото гражданство, всички римляни, а на практика — нещо, което не заслужава внимание.

Затова средният гражданин на Римската държава изпаднал в много лошо положение след Втората Пуническа война. Той обеднял, в повечето случаи загубил земята си, бил изместен от производството от робите и не разполагал с механизъм да поправи нещата. Единственият начин за изразяване волята на един народ, без каквито и да било политически права, са стачката и бунтът. Историята през I и II век пр.н.е., що се отнася до вътрешния живот в Римската империя, е история на безплодни революционни опити. Мащабите на тази книга не ни позволяват да разкажем за непрекъснатите бунтове, за опитите да се унищожат големите поземлени владения и да се върне земята на свободния земеделец, за исканията да се унищожат дълговете изцяло или отчасти. Имало е бунтове и граждански войни. През 83 г. пр.н.е. положението в Италия се влошило в резултат на въстанието на робите, предвождани от Спартак. Робите на Италия се разбунтували и първоначално спечелили победа в сраженията, защото сред тях имало

обучени борци за гладиаторските зрелища, най-после въстанието било разбито и потушено с невероятна жестокост. Шест хиляди пленени въстаници били разпънати на кръстове край Via Atria, големия път, който извеждал на юг от Рим (71 г. пр.н.е.)

Низшите слоеве нямали успех в борбата срещу силите, които ги унижавали и експлоатирали. Но влиятелните и състоятелни слоеве, които ги потискали, въвели една нова власт в римския свят — властта на армията.

Преди Втората Пуническа война армията на Рим била набирана сред свободните земеделци, които в зависимост от способностите и състоянието си, постъпвали в конницата или пехотата. Тази армия била много добра за близки войни. Но това не била армия, съгласна да напусне земята си и да понася в чужбина негодите на една продължителна война. А освен това, с увеличаването на робите и разрастването на големите поземлени владения, броят на войнствените свободни земеделци намалял. Цяла Северна Африка след унищожаването на картагенската цивилизация станала полуварварска държава — държавата Нумидия. Рим влязъл в стълкновение с Югурта, царя на тази държава, и с големи мъки успял да го подчини. Когато всеобщото негодувание заплашило да залее Рим. Един народен водач на име Марий бил избран за консул, за да завърши тази позорна война. Той постигнал целта си, като събрал войска от наемници и я обучил добре. Югурта бил заведен в Рим, окован във вериги (106 г. пр.н.е.), а Марий, когато срокът на консулството му изтекъл, се задържал незаконно на служба с помощта на новосъздадените легиони. Немало сила в Рим, способна да го обуздае.

С Марий започнала третата фаза в развитието на Римската държава, която се превърнала в „република на военачалниците“. През този период водачите на платените легиони се борели помежду си за властта над римския свят. Срещу Марий се опълчил аристократът Сула, който служел под негово началство в Африка. Всеки от тях започнал масово избиване на политическите си противници. Хората били обявявани извън законите и екзекутирани с хиляди, а имотите им — конфискувани. След това кървавото съперничество, и след ужаса от въстанието на Спартак, настъпил мига, когато Лукул и Помпей Велики, Крас и Юлий Цезар станали на практика господари на армиите и на империята. Крас станал известен с това, че разбил Спартак. Лукул

завоювал Мала Азия, проникнал до Армения и се оттеглил от управлението с огромно богатство. Крас, настъпвайки още по-навътре в Азия, нахлул в Персия, но войската му била разбита, а самият той убит. След дълго съперничество Помпей бил победен от Юлий Цезар (48 г. пр.н.е.) и убит в Египет. Така Юлий Цезар останал единственият господар на римския свят.

Юлий Цезар е от онези исторически личности, които вълнуват човешкото въображение със сила, неотговаряща на техните действителни заслуги и значение. Той се е превърнал в нещо като символ и легенда. За нас той е важен преди всичко като историческа личност, отбелязваща прехода от фазата на военните авантюристи към четвъртия етап в развоя на Рим — първата империя. Защото въпреки дълбоките икономически и политически сътресения, въпреки гражданската война и социалната деградация, през цялото това време границите на римската държава продължавали да се разрастват до около 100 г. Имало застой след Втората Пуническа война и още веднъж, преди преустройството на войската от Марий. Въстанието на Спартак отбелязва третата фаза. Юлий Цезар си създал репутация на блестящ военачалник в Галия, която се намирала в земите на днешна Франция и Белгия. (Племената, населяващи тази страна, принадлежали към същия келтски народ, който под името „гали“, за известно време владял Северна Италия и който по-късно нахлул в Мала Азия и се настанил там под името галатийци). Цезар отблъснал едно германско нашествие в Галия, присъединил страната към Римската държавата и два пъти пресичал Ламанша и навлизал в Англия (55 и 56 г. пр.н.е.). Но по тези земи не могъл да установи трайно господството на римляните. Междувременно Помпей затвърдил римското владичество и разширил границите на страната на изток до Каспийско море.

По това време, през втората половина на първи век пр.н.е., Сенатът продължил да бъде център на римското управление, като назначавал консули и други длъжностни лица, давал пълномощия и пр. Няколко политици, между които най-значителната фигура бил Цицерон, се борели да запазят великите традиции на републиканския Рим и да съхранят уважението към неговите закони. Но гражданският дух напуснал Италия с изчезването на свободните земеделци. Тя се била превърнала в страна на роби и на обеднели хора, които нито

разбирали, нито желаели свободата — зад тези републикански водачи в Сената не стоял никой, докато зад големите авантюристи, от които те се страхували, и които искали да поемат нещата в свои ръце, били легионите. Въпреки съпротивата на Сената, Крас, Помпей и Цезар се скарали. Помпей взел страната на републиканците и прокарал закон за даване на Цезар под съд за нарушение на законите и неизпълнение на сенатските заповеди.

Пълководците нямали право да извеждат своите войски извън границите на поверената им област, а границата между Галия и Рим била реката Рубикон. През 49 г. пр.н.е. Цезар преминал Рубикон с думите „жребият е хвърлен“ и повел войските си срещу Помпей и Рим.

В миналото, по време на война, в Рим имало обичай да се избира „диктатор“, които управлявал почти с неограничена власт, докато траели военните действия. След поражението на Помпей, Цезар бил провъзгласен за диктатор най-напред за десет години, а после (45 г. пр.н.е.) за цял живот. Всъщност той станал абсолютен господар на империята. Цезар отказал титлата „цар“, която била ненавистна на Рим още от прогонването на етруските преди пет века, но приел трона и скиптъра. След като разбил войските на Помпей, Цезар продължил похода си към Египет и там се влюбил в Клеопатра, последната царица от династията на Птоломеите, богинята царица на Египет, която покорила с красотата си могъщия римлянин. Той отнесъл в Рим египетската идея за царя-бог. Неговата статуя била поставена в един храм с надпис „на непобедимия Бог“. От последните искрици на републиканския дух лумнал последния протест и Цезар бил промушен смъртоносно в Сената, в подножието на статуята на неговия убит съперник, Помпей Велики.

Тази борба между амбициозни личности продължила още тринадесет години. Бил създаден втори Триумвират от Лепид, Марк Антоний и Октавиан Цезар, последния племенник на Юлий Цезар. На Октавиан, подобно на чичо му, се паднали по-бедните, но по-войнствени западни провинции, откъдето се набирали най-добрите легионери. През 31 г. пр.н.е. той разбил Марк Антоний, единствения му сериозен съперник, в морската битка при Акциум, и станал единствен господар на римския свят. Но Октавиан бил съвсем различен от Юлий Цезар. Той нямал глупавото желание да бъде бог или цар, нямал любовница царица, която да се стреми да заслепи със

своето могъщество. Той възстановил свободата на Сената и на римския народ. Отказал да стане диктатор. Признателният Сенат му дал в замяна истинската власт, а не само нейните атрибути. Той бил наречен не цар, а „принцепс“ и „август“. Станал Август Цезар, първият от римските императори (27 г. пр.н.е. до 14 г. сл.н.е.).

Той бил наследен от Тиберий Цезар (14 до 37 г.), след него дошли Калигула, Клавдий, Нерон и т.н. до Траян (98 г.), Адриан (117 г.), Антоний Пий (138 г.) и Марк Аврелий (161–180 г.). Всички те били императори на легионите. Войниците ги издигали на трона и пак от войнишка ръка загивали. Постепенно Сенатът загубил значение в римската история и императорът и неговите административни чиновници го заменили. Границите на империята достигнали до най-крайните предели. По-голямата част от Англия била присъединена към империята, Трансилвания била превърната в нова провинция — Дакия; Траян минал Ефрат, Адриан, подобно на Ши Хуан Ти, издигнал стени срещу варварите от север — първата на територията на Англия, а втората между Рейн и Дунав. Той провеждал мирна политика и бил принуден да се откаже от някои от завоеванията на Траян.

С това разрастването на Римската империя достигнало своя край.

ГЛАВА XXXIV

МЕЖДУ РИМ И КИТАЙ

Втори и първи век пр.н.е. бележат в развитието на човешката цивилизация една нова фаза, в която център на внимание вече не са Месопотамия и Източното Средиземноморие. Както Месопотамия, така и Египет все още били гъсто населени, плодородни и доста богати, но вече не господствали над останалите държави. На изток и на запад две велики империи издигали своята мощ — Римската и Китайската. Рим разпрострял властта си до Ефрат, но не могъл да премине тази граница. Оттатък Ефрат, бившите персийски и индийски владения на селевкидите паднали под властта на няколко нови господари. Китай, управляван сега от династията Хан, която наследила династията Цин, наложил господството си през Тибет и високите планински проходи на Памир в Западен Туркестан. До там се простирали неговите граници. По това време той бил най-голямата, най-организираната и най-цивилизованата държава в света и надминавал по територия и население Римската империя.

Тогава било възможно тези две обширни империи да се развиват и процъфтяват в едно и също време, при почти пълна неосведоменост една за друга. Средствата за съобщение по море и суша все още не били достатъчно организирани и развити, но въпреки това те си влияели помежду си, като в същото време оказвали въздействие и върху съдбата на Централна Азия и Индия. С китайски кервани през Персия и с кораби покрай бреговете на Индия и Червено море се осъществявала известна търговия. В 66 г. пр.н.е. римски войски, под предводителството на Помпей тръгнали по следите на Александър Македонски и стигнали до източните брегове на Каспийско море. През 102 г. една китайска армия, под ръководството на Пан Чао, също достигнала до Каспийско море и изпратила съгледвачи да изучат и докладват за силата на Рим. Но трябвало да минат още много векове, преди подробното изучаване и преките контакти да свържат Европа и Източна Азия.

На север от тези велики империи живеели варварски народи. Териториите на днешните Германия и Русия били до голяма степен гористи местности, обитавани от гигантски бизони и биволи. На север от големите планински масиви на Азия следвали пустини и степи, а след тях — гори и заледени земи. Големи части от областите, между Южна Русия, Туркестан и Манджурия, били области с необикновен климат. Валежите в тях, години наред благоприятствали развитието на земеделието и скотовъдството, но след това настъпвали периоди на убийствени суши.

От германските гори до Южна Русия и Туркестан, и от Холандия до Алпите, живеели нордическите (северните) народи, а в източните степи и пустини на Монголия — хуни, монголци, татари и турци. Всички те разширявали постоянно границите си и измествали на юг развиващите се цивилизации на Месопотамия и Средиземноморското крайбрежие. Хуните изпрацали своя излишък от скитници, грабители и завоеватели в тези земи, докато най-после ги завладели. Периодите на изобилие в северните области водели до увеличаване числеността на населението. Липсата на трева и епидемиите по добитъка, тласкали гладните войнствени племена на юг.

През този период съществували едновременно две силни империи, които били в състояние да отблъскват варварите и да разширяват границите си. Натискът на династията Хан върху Монголия бил силен и продължителен. Населението започнало да преминава оттатък Великата китайска стена. Хуните нападали и избивали заселниците, но китайските наказателни отряди се оказали за тях твърде силни. Номадите се изправили пред избора или да се заловят за ралото и да станат китайски данъкоплатци, или да потърсят нови пасища. Някои предпочели първия вариант и били асимилирани. Други се отправили на североизток и изток през планинските проходи към Западен Туркестан.

Това движение на монголските конници започнало 200 г. пр.н.е. Техният натиск изтласкал на запад арийските племена, а те, от своя страна, се насочили към римските граници, готови да нахлуят през тях, веднага щом намерят слабо място. Партяните, които били скотски народ, с известна монголска примес, достигнали до Ефрат през I в. пр.н.е. Те спрели натиска на Помпей на изток, разбили и убили Крас и заменили с левкидската монархия в Персия, с Арзасидската династия.

Спасителният изход за гладните номади не бил нито на запад, нито на изток, а през Централна Азия и по-късно на югоизток през Киберийския планински проход, към Индия. Редица завоеватели връхлитали през Пенджаб в големите равнини, за да грабят и унищожават. Скоро държавата на Ашока била разгромена. Кушанската династия, основана от индоскитите, известно време владяла Северна Индия и поддържала определен порядък. Нашествията продължили няколко века. През по-голямата част на V век пр.н.е. Индия била нападена от евталитите (белите хуни), които вземали данък от индийските царе. Всяко лято тези племена пасели стадата си в Западен Туркестан, а зиме слизали през планинските проходи, всявайки ужас в Индия.

През II в. от н.е. Римската и Китайската империи били сполетени от голямо нещастие, което отслабило тяхната съпротива пред варварския натиск. Това било чумна епидемия, която върлувала 11 години в Китай и съвсем разрушила обществената му организация. Започнала нова епоха на разединение, чийто край настъпил във VII в., когато на историческата сцена се появила великата династия Тан.

Чумната зараза се разпространила от Азия в Европа и върлувала из Римската империя от 164 до 180 г., като унищожила до голяма степен нейната мощ. Рязко намалило населението в римските провинции, властта отслабвала все повече и скоро границите на държавата престанали да бъдат непристъпни. През тях започнали да проникват варварите. Готите, идващи първоначално от Готия в Швеция, минали през Русия, заселили се по поречието на Волга и бреговете на Черно море и започнали да се занимават с мореплаване и пиратство. През 247 г. те предприели голямо нападение, преминали Дунав и разбили римските войски в Долна Мизия. В тази битка бил убит император Деций. През 236 г. франките разкъсали границата по долното течение на Рейн, а алеманите нахлули в Елзас. В Галия легионите успели да отбият набезите, но готите на Балканския полуостров нападали непрекъснато и скоро провинция Дакия изчезнала от картата на Римската империя. Гордостта и самоувереността на Рим били унищожени. Едва в 270–275 г. Рим, който бил открит, но сигурен град в продължение на три века, бил укрепен от император Аврелиан.

ГЛАВА XXXV

ЖИВОТЪТ НА СРЕДНИТЕ И НИЗШИ КЛАСИ ПРИ ПЪРВИТЕ РИМСКИ ИМПЕРАТОРИ

Преди да разкажем как Римската империя, създадена през II-I в. пр.н.е., и процъфтяваща в мир и сигурност при Август Цезар, се разпаднала, ще отделим внимание на живота на средните и низши класи в нея. Историята вече се приближава до нашето време на разстояние от близо 2 000 години и животът на цивилизованите хора, били те под сянката на Римската империя, или на династията Хан, започва все повече да наподобява на живота на днешните техни потомци.

В западния сват през този период сечените пари били в обща употреба. Извън групата на жреците, имало много богати хора, които не били нито длъжностни лица в управлението, нито жреци. Хората пътували из страната много по-свободно, отколкото преди, а и пътищата били много по-удобни. По-рано културните хора били обвързани само с един окръг или страна, зависели от традицията и живели в един по-ограничен свят. Само номадите пътували и търгували.

Нито Рим, нито династията Хан, можели да осигурят еднакви културни условия в обширните си империи. Съществували много големи местни различия в културата между отделните области. Римските гарнизони и колонии били пръснати из огромно пространство. Римляните обожавали своите богове и говорили латински език. Големите селища и градовете, които съществували и преди идването на римляните, продължавали да живеят посвоему, да почитат боговете си и да спазват своите обичаи. В Гърция, Мала Азия, Египет и елинизирания Изток латинският език никога не е господствал. Там изцяло се употребявал гръцкия. Савел от Турсос, станал по-късно апостол Павел, бил еврейин и римски гражданин, но говорил и пишел на гръцки, а не на еврейски. Дори в двора на Партянската династия, която свалила гръцките селевкиди в Персия и се намирала извън римските имперски граници, се използвал гръцкия

език. В някои части на Испания и Северна Африка картагенският език се задържал дълго време, въпреки съществуването на колония от римски ветерани в Италика. Септимий Север, който бил император от 193 до 211 г. говорил картагенски като матерен език. Известно е, че неговата сестра също не знаела латински и ръководела своето стопанство на пунически език. Но в страни като Галия и Англия, и в провинции като Дакия (днешна Румъния) и Панония (днешна Унгария), където по-рано нямало големи градове, храмове и култура, Римската империя „латинизирала“ населението. Тя първа цивилизовала тези страни. Създала селища и градове, в които латинският език господствал и религиозните служби се извършвали според римските обичаи. Румънският, италианският, френският и испанският езици, които представляват разновидности на латинския и до днес напомнят за неговото широко разпространение. Този език се употребявал дори и в Северозападна Африка, но Египет, Гърция и останалата част от Източната империя никога не били латинизирани. Теси останали египетски и гръцки по дух. Дори в Рим, сред образованите хора, гръцкия език бил изучаван като език на благородниците, а гръцката литература и знания с право били предпочитани пред латинските.

В тази разнородна империя, естествено и стопанските навици били различни. Главен поминък все още оставало земеделието. Вече разказахме как в Италия свободното земеделие — гръбнакът на ранната римска република — след Пуническите войни било унищожено от големите поземлени имения, обработвани с робски труд. В гръцкия свят съществували няколко форми за владее на земята — като започнем от Аркадия, където всеки свободен гражданин обработвал земята собственоръчно, и завършим със Спарта, в която било позорно да се работи физически труд и земеделската дейност се извършвала от специални роби — илоти. Големите имения, обработвани с робски труд съществували в по-голямата част от елинизирания свят. Земеделските роби били или военнопленници, които говорили различни езици и не могли да се разбират помежду си, или били родени роби. Те не проявявали никаква солидарност, за да се съпротивляват на господарите си, нямали никакви права, никакви знания, не могли да четат и да пишат. Те не успели да вдигнат нито едно успешно въстание. Въстанието на Спартак през I в. пр.н.е. е

въстание на специални роби, които били обучавани за гладиаторските битки. Робите в Италия през последните дни на републиката и началния период на империята, имали страшна съдба: били връзвани с вериги, за да се предотврати бягството им, обръсвали им половината глава, за да се осъществи то по-трудно. Те нямали собствени жени и можели да бъдат изнасилени, осакатени и убити от своите господари. Господарят можел да ги продаде в цирка, за да се бият на арената. Ако един роб убиел господаря си, не само убиецът, но и всички роби от стопанството били разпъвани на кръст. В някои части на Гърция, особено в Атина, робската участ също била тежка, но никога толкова жестока, колкото в Рим. Ето защо робите посрещнали варварите не като неприятели, а като освободители. Робският труд се прилагал във всяка колективна дейност — рударството и металургията, гребането с весла в галерите, строежа на пътища и сгради, домакинската работа. В градовете и селата съществували бедни свободни хора — занаятчии, надзиратели и други, които, за разлика от робите, работели за себе си или срещу заплащане. Точно какъв процент от общото население са съставлявали те, ние не знаем. Вероятно числеността им варирала в различните места и периоди. Съществували няколко форми на робството, като се започне от роба, който бил връзван с вериги и каран с камшици на нивата или в рудника, и се стигне до роба, чийто господар намирал за по-изгодно да го остави да обработва парче земя или да упражнява своя занаят и да има семейство като свободен човек, стига да плаща предварително уговорения данък. Имало и въоръжени роби. В началото на Пуническите войни през 264 г. пр.н.е. етруският спорт да се бият роби помежду си до смърт, бил възроден в Рим. Той бързо станал моден и скоро всеки голям римски богаташ започнал да поддържа свита гладиатори, които се биели на арената, но чиято главна задача била да служат като телохранители. Имало и образовани роби. След завоеванията през по-късния период на републиката, цивилизованите градове на Гърция, Северна Африка и Мала Азия дали много високообразовани пленници. Наставниците на младите римляни от богатите семейства били обикновено такива роби. Богаташите взимали роби за библиотекари, секретари, поети и пр. В такава атмосфера на робство плахо се зараждали критиката и новата литература. Някои предприемчиви хора купували интелигентни момчета — роби, давали им образование и след това ги продавали по-

скъпо. Роби били обучавани за преписвани на книги, за златари и в други изкуства. През II в. пр.н.е. военнопленниците били много, а нравите — груби и жестоки. Робът нямал никакви права и едва ли съществувало оскърбление, на което той да не бил подлаган. Но в I в. пр.н.е. настъпила видима промяна в отношението на Римската цивилизация към робите. Военнопленниците намалели и робите станали скъпи. Робовладелците разбрали, че по-доброто отношение към робите, води до подобряване качеството на работа им и оттам до увеличаване на печалбата от техния труд. Моралът на обществото израснал като цяло и то започнало да проявява по-голямо чувство за справедливост. Гръцката култура смекчила римската грубост. Наложени били ограничения на господарската жестокост. Господарят вече не можел да продава своя роб за зрелищните борби със зверове. Робът получил права за собственост върху така наречения „rescilium“, а за насърчение му се давала някаква заплата. Била призната и форма на робски брак. Повечето земеделски дейности изисквали работници само в определени годишни времена. В области, където съществували такива условия, робът скоро се превърнал в крепостник и плащал на своя господар с част от произведеното или му работил през определени сезони.

Като разберем каква съществена роля е играло през първите два века робството във Великата Римска империя и колко незначително е било малцинството, чиито живот е текъл свободно, без унижения, ще ни станат ясни причините за нейния упадък и гибел. Семеен живот в съвременния смисъл на думата почти не съществувал в Рим. Рядко се срещали семейства, които водели нормален начин на живот. Онези, които умеели да мислят и да учат, били малко. Нямало нито свободна воля, нито свободен ум. Големите пътища, развалините на блестящите постройки, традицията за законност и власт, които оставил Рим за удивление на следващите поколения, не могат да скрият от нас, че целия този външен блясък бил изграден с цената на множество пречупени воли, унищожен интелект и осакатени желания. Дори малцинството, което господствало над това царство на покорност, на ограничение и принудителен труд, било нещастно. Изкуството и литературата, науката и философията — рожби на свободния и независим ум — бледнеят и загиват в такава атмосфера. Плагиатството и занаятчийството се ширили в изкуството, а педантизмът — в науката.

За четиристотин години Римската империя не създала нищо, което може да се сравни със смелата и благородна интелектуална дейност на малкия град Атина. Но тя паднала под римския скиптър, а науката в Александрия била в упадък. В тези дни, човешкият дух бил безсилен.

ГЛАВА XXXVI

РАЗВИТИЕ НА РЕЛИГИЯТА В РИМСКАТА ИМПЕРИЯ

През първите два века на Латино-гръцката империя човешката душа вероятно се е чувствала измъчена и излъгана. Царували насилие, безчестие, жестокост, горделивост и тщеславие. Нещастните били презрени и потиснати, щастливите — несигурни и жадни за удоволствия. В много градове животът се съсредоточавал около кървавите арени, където били разкъсвани и убивани хора. Парите давали тон в живота. Безпокойството в човешките души се проявявало в дълбоко религиозни вълнения.

Когато асирийските орди за пръв път се устремили към древните цивилизации, станало ясно, че старите богове и жреците трябва или да се променят, или да изчезнат. Стоотици поколения земеделски народи приспособявали навиците и мисълта си според храма, в който се съсредоточавал целия живот. Обредът, страхът да не се наруши рутинността, жертвоприношенията, тайнствата — ето какво ангажирало съзнанието. Техните богове изглеждат чудовищни и нелогични за нашите представи, но за тези по-стари народи, божествата давали непосредствена убедителност и живот на нещата. Завземането на един град в Шумер или Ранния Египет се придружавало с промяна или преименуване на боговете и богините, но формата и начинът на обожаването оставали непокътнати. Първите семитски завоеватели били достатъчно родствени по дух на шумерите, за да приемат религията на Месопотамската цивилизация, която подчинили, без съществена промяна. Египет никога не е бил покоряван до такава степен, че да се стигне там до религиозна революция. Под властта на Птолемеите и на Цезарите, неговите храмове, олтари и жреци си оставали по същество египетски.

Когато завоеванията ставали между народи с еднакви социални и религиозни системи, било възможно да се избегне сблъсък между боговете на победители и победени, чрез процес на отъждествяване или асимилация. Ако двете божества били еднакви по характер, те били отъждествявани. „Това е същият бог, но под друго име“ —

казвали жреците на народа. Сливането на боговете, се нарича „теокрация“ и епохата на големите завоевания около 1000 г. пр.н.е. била именно епоха на теокрация. Множество местни богове били изместени или по-точно „погълнати“ от един общ бог. Ето защо, когато еврейските пророци във Вавилон провъзгласили единния Бог на правдата за бог на цялата земя, съзнанието на хората било напълно подготвено за тази идея.

Но често боговете били твърде различни, за да се осъществи подобна асимилация, и тогава те се свързвали въз основа на някакви родствени отношения. Когато се касаело за някоя богиня, — а египетския свят преди идването на гърците имал голяма слабост към богините — просто я омъжвали за някой от боговете. На боговете, с образ на животно или звезда, придавали човешки вид, а самото животно или астрономическото тяло — змията, слънцето, звездата и пр. — ставали просто орнамент или символ. Или обратно — богът на победения народ бил обявяван за противник на боговете — победители. Историята на теологията е богата на подобни примери, свързани с някогашните местни богове.

В развитието на Египет от градове — държави до една обединена държава теокрацията се практикувала изключително много. Главен бог бил Озирис, чието земно превъплъщение се явявал фараонът. Той бил представян като постоянно умиращ и възкръсващ, и олицетворявал не само семето и жътвата, а по асоциация — самата идея за безсмъртие. Един от неговите символи бил свещеният бръмбар скарабей, който заравял яйцата си, за да се прероди, а също и слънцето, което залязвало, за да изгрее отново, по-късно Озирис бил отъждествяван и със свещения бик Апис. Птах била също Изис, крава — богиня, Изгряващия месец, Звездата на морето. Озирис умира и тя ражда дете — Секер, което в същото време е Свещения ястреб, а също и Утринната зора, бог, който пораста и става отново Озирис. Статуите на Птах я представят в ръце с детето Секер, стъпила върху сърповидния месец. Тези връзки и отношения не са логически, а са плод на човешката фантазия преди развитието на здравето и систематично мислене. Освен тази група, съществувал и други, помрачни и лоши богове — Анубис с кучешката глава, Черната нощ и други подобни изкусители, неприятели и врагове на боговете и хората.

Всяка религиозна система с течение на времето се приспособява към човешката душа и няма съмнение, че с тези нелогични и нелепи символи египетският народ успял да си изработи начини за искрено преклонение, от което да черпи утеха. Жаждата за безсмъртие била много силна в египетската душа и целият религиозен живот се концентрирал около това желание. Египетската религия била религия на безсмъртието. Когато страната паднала под чужда власт и боговете престанали да имат някакво политическо значение, тази жажда за безсмъртие се засилила.

След падането под гръцка власт, новият град Александрия станал център на египетския религиозен живот за целия елински свят. Птоломей I издигнал Серапеума — голям храм, в който се кланяли на тройното божество Озирис — Птах — Секер. Те не се считали за отделни богове, а за три страни на един бог. Серапис бил отъждествен с гръцкия Зевс, римския Юпитер и персийския Бог — слънце. Това обожаване се разпространило навсякъде, докдето стигало гръцкото влияние, дори в Северна Индия и Западен Китай. Идеята за безсмъртието и вярата в бъдещия живот, който носи утеха, била жадно възприета от този свят, където обикновения живот бил безнадеждно тежък. Озирис бил наричан „Спасителят на душите“. „След смъртта ние все още сме под грижата на неговата промисъл“ се пее в химните от онова време. Птах също привличала много поклонници. В нейните храмове тя била изобразявана като царица на небето, с младенеца Секер в ръце. Пред нея се палели свещи, оставяли се жертвени дарове, бръснати жреци, обречени на безбрачие, служили пред нейния олтар.

Издигането на Римската империя открило пътя на този култ към Западноевропейския свят. Храмовете на Озирис — Птах — Секер, песнопенията на жреците и надеждата за безсмъртен живот следвали римските знамена до Шотландия и Холандия. Но религията на Озирис имала много съперници, най-силен от тях бил „митраизмът“. Това било религия от персийски произход, която се състояла от няколко, сега забравени, мистерии около Митра, който принасял в жертва един свещен бик. Тук имаме нещо още по-първично от сложните смесени вярвания в Озирис — Птах — Секер. Ще се върнем за момент назад, към времето на жертвоприношенията от хелиолитната епоха. Бикът, изобразяван по паметниците на Митра, винаги има рана на плешката, от която изобилно тече кръв. От тази кръв се раждал новия живот. При

посвещаването си в Митраизма, поклонникът стоял под едно скеле, върху което колели бика така, че кръвта да тече върху човека.

И двете религии — а същото важи и за много други, паралелно съществуващи култове, които целели предаността на робите и гражданите при първите римски императори — са лични религии, за лично спасение и безсмъртие, по-старите религии не били лични, а социални. Богът или богинята се явявали първо богове на града или държавата, а след това на отделната личност. Обредите и жертвите също били първо обществени, а после лични. Жертвоприношенията се правели заради колективните практически нужди. Първи гърците, а след тях и римляните, отделили религията от политическия живот.

Новите религии на личното безсмъртие лишили старите вярвания от възторга и духовното начало, но не ги изместили. Един типичен град при първите римски императори имал храмове на всички богове, както на Юпитер Капитолийски — великият бог на Рим, така и на царуващия Цезар. Цезарите усвоили от фараоните изкуството да се провъзгласяват за богове.

В храмовете им се изпълнявало едно тържествено и официално поклонение. Хората отивали там, поднасяли дарове и кадели тамян, за да покажат верността си към императора, но със своите лични жалби, човек престъпвал само храма на Птах, скъпата царица на небето. Съществували и местни ексцентрични богове. В Севиля дълго почитали старата картагенска Венера. В някоя пещера или подземен храм имало олтар на Митра, посещаван от легионери и роби, в съседство със синагога, в която се събирали евреите, за да четат своята библия и да подкрепят вярата си в невидимия Бог на цялата земя. Понякога възниквали конфликти с евреите, свързани с политическата страна на официалната религия. Те поддържали идеята, че техният бог е ревнив и отричал идолопоклонничеството. Затова отказвали да вземат участие в публичните жертвоприношения на Цезарите и по същите причини не отдавали почит дори на римските знамена. На изток, дълго преди времето на Буда, живели аскети — мъже и жени — които се отказвали доброволно от удоволствията на живота, отхвърляли брака и собствеността и търсили духовна сила и спасение във въздържанието и уединението. Самият Буда се опълчил срещу аскетичните крайности, но много от неговите ученици водели такъв живот. Подобно изтезание на плътта, което водело понякога до

самоосакатяване, се среща и в някои малко известни гръцки култове. През I век пр.н.е. аскетизмът се появил и в еврейските общини на Юдея и Александрия. Големи групи вярващи се отдавали на строг живот и мистично съзерцание. Такава била сектата на есенианците. През I и II в. почти навсякъде по света много хора прибегвали до подобно отричане от живота, търсейки по този начин спасение от превратностите на времето. Старото чувство за трайно установен ред, старата вяра в жреците и храмовете, в законите и обичаите, изчезнали. След робството, жестокостта, страха, тревогата, разточителството, празнословието и трескавото самоугодничество се ширила епидемията на самоунижението и духовната несигурност — това болезнено търсене на мир, дори с цената на доброволното страдание и отказ от земните блага. Това именно изпълвало Серапеума с плачещи и водело нови поклонници в мрачната, опръскана с кръв, пещера на Митра.

ГЛАВА XXXVII

УЧЕНИЕТО НА ИСУС

При царуването на Август Цезар — първият римски император, в Юдея се родил Исус Христос. С него възникнала и една религия, на която било съдено да стане официална религия на цялата Римска империя.

Ще бъде по-удобно, ако разграничим историята от теологията. Голяма част от християнския свят вярва, че Исус е възплъщение на онзи Бог на цялата вселена, когото евреите първи познали. Историкът, ако иска да си остане историк, не може нито да приеме, нито да отрече това тълкуване. Исус се явил в образа на човек и историкът трябва да го приеме като такъв. При царуването на Тиберий Цезар, Исус започнал да проповядва в Юдея по образец на предшестващите го еврейски пророци. Бил около 30-годишен и ние нищо не знаем за живота му преди началото на неговите проповеди.

Единствените преки източници за живота и учението му са четирите Евангелия. Всички те разкриват пред нас една действителна личност, която не би могло да бъде измислена. Но както личността на Буда била изопачена в неподвижната клекнала фигурка — позлатения идол на късния будизъм, така и фигурата на Исус е представена в невярна светлина, поради нереалността и условността, наложени върху неговата личност от съвременното християнство. Исус бил проповедник, без стотинка в джоба, който обикалял залените от слънце прашни пътища на Юдея и се препитавал от случайни подаяния на храма, но винаги е представян чист, вчесан и пригладен, с безупречно чиста дреха. Фигурата му е винаги изправена и в нея има нещо неподвижно, сякаш се плъзга из въздуха. Това го е направило нереален и невероятен за мнозина, които не могат да отличат историческия факт от многото украшения, сътворени от неинтелигентни, но набожни поклонници.

Ако оголим този разказ от украшенията, остава едно същество, в голяма степен човешко, много стремително и страстно, способно на бърз гняв и проповядващо една нова, проста и дълбока доктрина —

всемирната любов на Бога — баща на всички хора, и приближаването на Царството Небесно. Това очевидно е бил човек — да употребим една изтъркана фраза — който е притежавал способността да внушава. Исус привличал последователи и им вдъхвал любов и смелост. Слаби и боледуващи хора добивали сила и изцеление в негово присъствие. Но изглежда и самият той не бил физически силен, защото много бързо издъхнал, разпънат на кръста. Съществува предание, което твърди, че Исус припаднал докато, според обичая, носил своя кръст до лобното си място. Той обикалял страната три години, като разпространявал своето учение. В Ерусалим бил обвинен, че се опитва да основе чуждо царство в Юдея, бил съден по това обвинение и разпънат на кръст, заедно с двама крадци. Дълго преди те да умрат, неговите страдания свършили.

Не е чудно, че тогавашния свят не съумял да оцени напълно неговото значение и със страх се отдръпнал, дори само когато смътно почувствал какъв небивал протест срещу установените норми на човечеството носил той. Защото учението за Царството Небесно, което Исус проповядвал, не било нищо друго, освен смело отрицание на всеки компромис, едно желание за пълна промяна, за вътрешно и външно пречистване на размирното човечество. Читателят може да потърси в Евангелията всичко съхранено от неговото велико учение. Нас тук ни интересува само отзвукът от сблъсъка му с установените господстващи идеи.

Евреите били убедени, че единния Бог на целия свят е справедлив, но те си го представяли и като търговец, сключил сделка с техния праотец Аврам — една несъмнено много изгодна за тях сделка, по силата, на която те трябвало да господстват над света. С ужас и негодувание те слушали как Исус отрича техните скъпоценни привилегии. Бог — учил той — не е търговец и няма нито избран народ, нито любимци в Царството Небесно. Бог е любящият баща на всичко живо и няма предпочитания към никого — също като слънцето. Всички хора са братя — еднакво грешни, но и еднакво любими синове на този божествен баща. С Притчата за добрия самарянин Исус порицава естествената склонност, на която всички се поддаваме — възвеличаване на своя собствен народ и омаловажаване добрите страни на другите вери и народи. В Притчата за работниците, той отхвърля упоритата претенция на евреите да предявяват особени

искания към Бога. Към всички, които приема в царството си — учил Исус — Бог се отнася еднакво, той не прави разлика между хората, защото неговата добрина е безгранична. Освен това, Бог иска от всеки да дава всичко, което може, както свидетелства Притчата за заровения талант и случаят с аспрата на вдовицата. Няма никакви привилегии, никакви отстъпки и никакви извинения в Царството Небесно.

Но Исус накърнил не само пламенния патриотизъм на евреите. Те били народ със силно развито чувство за семеен живот, а той искал да удави всички дребни и ограничени роднински връзки във великия поток на любовта към Бога. Единственото семейство за неговите последователи трябвало да бъде Царството Небесно. В Евангелието се казва:

„Когато той говорел на народа, майка му и братята му го чакали отвън, за да говорят с него. Някой му казал: — Майка ти и братята ти желаят да говорят с тебе. А той отговорил: — Коя е моята майка? И кои са братята ми? И като посочи с ръка учениците си каза: — Ето майка ми, ето братята ми! Защото, който изпълнява волята на моя Отец небесен, той е мой брат, и сестра, и майка“.

Не само патриотизмът и семейната вяроност нападал Христос в името на Бога и на общочовешкото братство. Неговото учение осъждало и съществуващата икономическа система, всяко лично богатство и облаги. Всички хора принадлежат на Царството Небесно, негови са и техните имоти. Единствено праведен живот живеят онези, които изпълняват божията воля, жертвайки всичко, което имат, дори и себе си.

Когато тръгвал, притичал някой, паднал на колене пред него и го попитал: „Учителю благи, какво да сторя, за да наследя вечен живот?“. Исус му казал: „Защо ме наричаш благ? Никой не е благ, освен само един Бог. Ти знаеш заповедите — не прелюбодействай, не убивай, не кради, не лъжесвидетелствай, не завиждай, почитай баща

си и майка си“. А той му отговорил: „Учителю, всичко това съм изпълнявал още от детството си“. Исус го погледнал, погалил го и му казал: „Едно още не ти достига — иди, продай имота си, или раздай го на бедните, после вземи тоягата, тръгни след мене и ще имаш много богатства на небето“. А той, смутен от думите му си тръгнал натъжен, защото имал много имоти. А Исус като погледна наоколо, каза на учениците си: „Колко трудно е за оня, който има богатства, да влезе в Царството Божие“. Учениците му се изплашили от тези думи, но Исус пак им казал: „Виждате ли колко трудно е онези, които живеят за своите богатства, да влязат в Царството Божие! По-лесно камила може да мине през иглени уши, отколкото богатия да влезе в Царството Небесно“.

Нещо повече, в своето поразително пророчество за това царство, което трябвало да обедини всички хора в Бога, и по-голямата част от проповедите му, достигнали до нас, са насочени и против формалното спазване на правилата за благочестие.

„После попитаха го фарисеите и книжниците: Защо твоите ученици не постъпват според обичая на старите, а сядат да ядат хляб, без да си измият ръцете?“ А той им отговори: „Добре е пророкувал за Вас, лицемерите, Исая, според писанието. Тези хора ме почитат, имайки сърцето си далеч от мене, но напразно ме почитат с учени заповеди човешки, защото Вие, като оставяте заповедите на Господа, пазите преданията човешки за измиването на чашите и вършите много други, подобни неща“. И каза им той: „Добро ли е това, че Вие отменяте заповедите божии, за да запазите преданието?“

Исус проповядвал не само морална и социална революция. От множество признаци е видно, че неговото учение е имало една много ясна политическа тенденция. Наистина той казвал, че неговото царство

не е от този свят, че то е в сърцата на хората, а не върху трона. Но също така е очевидно, че ако може това царство да намери поне малко място в сърцата на хората, около тях веднага би настанал преврат и би започнало обновление.

Слушателите му, поради своето невежество, не разбирали много неща от неговото учение. Едно обаче те несъмнено не са пропуснали, а именно, намерението му да революционизира света. Целият смисъл на опозицията срещу Исус, както и процесът и екзекуцията му, показват ясно, че дори за своите съвременници, той е бил проповедник за пълна промяна на живота и обединение на цялото човечество.

Чудно ли е тогава, че всички, които били богати и задоволени, са изпитвали ужас от странните за тях идеи, които трябвало да променят света?! Христос отричал дребните облаги, срещу които много хора се отказвали от своите обществени задължения и искал да ги огрее със светлината на всеобщата божествена съвест. Можем да го оприличим на морален ловец, който прогонва човечеството от удобните му леговища. В неговото Царство, освен за любовта, нямало място за нищо друго — имоти, привилегии, слава, първенство, печалба, награда.

Чудно ли е тогава, че хората били поразени и възроптали срещу него? Дори учениците му не издържали яркия блясък на тази светлина. Чудно ли е схващането на свещениците, че между този човек и тях, няма избор, и че или той, или те трябва да загинат?! Чудно ли е, че римските войници, изправяйки се пред нещо непонятно за техните разбирания, което заплашвало установения от тях ред, са подложили Исус на присмех? Чудно ли е, че те го коронясват с трънен венец, обличат го в пурпур и за подигравка го „провъзгласяват“ за Цезар? Защото, да се отнесат към него сериозно, би означавало да заживеят в един странен и тревожен свят, да изоставят навиците си и да обуздаят своите инстинкти в името на едно съмнително щастие.

ГЛАВА XXXVIII

РАЗВИТИЕ НА ДОГМАТИЧНОТО ХРИСТИЯНСТВО

Четирите Евангелия ни разказват за личността и учението на Исус, но за догмите на християнската църква ние намираме в тях твърде малко сведения. Широките хоризонти на християнската вяра са очертани в „Посланията“ — поредица съчинения от непосредствените последователи на Исус.

Един от главните създатели на християнската догма бил апостол Павел. Той никога не е виждал Исус, нито го е чувал да проповядва. Най-напред той се наричал Савел и бил известен като преследвач на малката група ученици на Исус след разпъването му на кръста. Впоследствие приел християнството и променил името си на Павел. Той бил човек с необикновено силен ум и страстно се интересувал от всички религиозни движения на своето време. Добре бил запознат с юдаизма, с митраизма и с тогавашната Александрийска религия. Павел пренесъл много от техните идеи в християнството. Той направил твърде малко за развитието на оригиналното учение на Исус за Царството Небесно. Павел учил, че Исус бил не само обещаеният Месия, обещаеният водач на евреите, но че смъртта му е една жертва за изкупление на човечеството, подобно на жертвоприношенията в древните цивилизации.

Когато две религии се развиват редом, те се стремят да вземат една от друга ритуалите си, както и други характерни особености. Будизмът, например, в Китай сега има същите храмове, жреци и обреди, както Таоизма, който следва учението на Лао Дзъ. Но първоначалните учения на будизма и таоизма били рязко противоположни. Впрочем, от това, че християнството е заело от Александрийската и Митраичната вери някои чисто формални неща, като бръснатите свещеници, обредните дарове, олтарите, свещите, песнопенията и дори някои молитвени фрази и теологични идеи — то не става нито по-малко велико, нито по-малко оригинално. Всички религии се развивали заедно с множество по-незначителни култове и всеки култ търсел последователи. Понякога една или друга религия

била фаворизирана от правителството. На християнството се гледало с повече подозрение, отколкото на другите религии, защото, подобно на евреите, привържениците му не искали да отдават божествени почести на Цезаря. Християнството придобило характер на бунтовна религия, независимо от миролюбивия дух в ученето на самия Христос.

Апостол Павел проповядвал идеята, че Исус, подобно на Озирис, е Бог, който умрял, за да възкръсне отново и да даде на хората безсмъртие. Много скоро християнското общество започнало да се разкъсва от сложни теологични спорове за отношението на Бог син (Исус) към Бог Отец на човечеството. Арианите учили, че Исус е от божествен произход, но че е лице отделено от Бог Отец. Савелианците учили, че Исус бил просто една страна на Бога Отец, и че Бог е Исус и Отец в едно и също време, както един човек може да бъде баща и творец на някой предмет в едно и също време. Триадистите проповядвали една по-остроумна доктрина, че Бог е троицата — Отец, Син и Свети Дух. Арианството за известно време взима връх над своите съперници, но след спорове, насилия и войни, Триадистската формула била възприета от цялото християнство. Нейното най-пълно изражение може да се види в символа на вярата от Атанасия.

Ние няма да коментираме тези спорове. Те не оказали влияние върху историята, както е повлияло учението на Исус, което отбелязало една нова фаза в нравствения и духовен живот на нашата цивилизация. Неговото твърдение за всеобщото бащинство на Бога, и произтичащото от това братство между всички хора, неговата настойчивост за светостта на всяка човешка личност, като жив храм на Бога, са оставили дълбоки следи върху целия по-късен обществен и политически живот. С разпространението на Христовите идеи, в света се създава една нова почит към човека като човек. Може да е вярно, както твърдят враждебно настроените срещу християнството критици, че апостол Павел е проповядвал послушание на робите, но също така е истина, че целият дух на Исусовото учение, запазено в Евангелията, е насочен против подчиняването на човек от човека. Християнството се противопоставяло на такива оскърбления на човешкото достойнство, каквито били гладиаторските борби.

През първите два века след н.е., християнската религия се разпространила из цялата Римска империя, обединявайки едно все по-растящо множество от вярващи. Отношението на императорите към

тази религия се колебаело между враждебността и търпимостта. Имало е опити да се унищожи новата вяра, особено през втори и трети век. В 303 и следващите години, при император Диоклециан, започнало голямо гонение на християните. Значителните по големина имоти на църквата били отнети, а всички Библии и религиозни писания — конфискувани и унищожени. Християните били обявени извън закона и мнозина от тях били екзекутирани. Унищожаването на книгите показва какво значение придавала властта на писаното слово и ролята му да крепи и споява новата вяра. Тези „книжни религии“ — християнството и юдаизма — имали огромно възпитателно значение. Продължителното им съществуване зависело до голяма степен от това, дали хората могат да четат и разбират техните догми. По-старите религии не изисквали подобно нещо от отделната личност. По време на варварските нашествия, които вече заплашвали Западна Европа, единствено християнската църква пазила науката.

Гоненията на Диоклециан не успели да унищожат растящата християнска общност. В много провинции те се оказали безрезултатни, защото по-голяма част от населението и много от чиновниците били християни. В 317 г. бил издаден едикт за търпимост от съимператора Лициний, а в 324 г. Константин Велики, който бил приятелски настроен към християнството и на смъртното си легло се покръстил, станал единствен господар на цялата Римска империя. Той се отказал от всички свои божествени претенции и украсил с християнските символи щитовете и знамената на своите войски.

За няколко години християнството се установило като официална религия в империята. Другите религии изчезнали или били асимилирани от него. В 390 г. Теодосий Велики заповядал да се унищожи голямата статуя на Юпитер — Серапис в Александрия. От началото на пети век нататък единствените свещеници и храмове в Римската империя били християнските.

ГЛАВА XXXIX

РАЗКЪСВАНЕТО НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ НА ИЗТОЧНА И ЗАПАДНА

През III в. Римската империя, вече западаща в социално и морално отношение, била принудена да се бори с варварите. Императорите от този период били военначалници — автократи, а столицата на империята се местила според нуждите на тяхната военна политика. Рим, който се намирал в центъра на Италия, бил твърде далеч от застрашените места, за да е удобен за столица. Той бил умиращ град. В по-голямата част на империята царувал мир и хората ходели без оръжия. Армията продължавала да бъде единствения фактор на властта. Императорите, подкрепяни от своите легиони, ставали все повече, и императорския двор заприличал на двора на някоя персийска или друга подобна източна монархия. Диоклециан носел царска диадема и ориенталско облекло.

Неприятели вече нападали имперската граница, която минавала по Рейн и Дунав. Франките и други германски племена приближавали към Рейн. В Северна Унгария били вандалите, а в някогашна Дакия (днешна Румъния) вестготите (западните готи). Зад тях в Южна Русия били остготите (източните готи), а още по-нататък, в басейна на Волга — аланите. Монголските народи също си пробивали път към Европа, а хуните от своя страна, вземали данък от аланите и остготите и ги изтласквали на запад.

В Азия римските граници се преместили назад под натиска на възродена Персия. На Сасанидската династия било отредено да бъде най-силен съперник на Римската империя в Азия през следващите три века.

Един поглед върху картата на Европа ще покаже на читателя слабите места на империята. Река Дунав, преминаваща през днешна Босна и Сърбия, се приближава тук на около 300 километра от Адриатическо море и по този начин образува прав ъгъл. Римляните не пазели добре своите морски граници, а тази тристакилометрова ивица земя, се явявала трасе за съобщения между Западната (латинска) част

на империята и Източната (гръцка). Срещу този прав ъгъл на Дунав, варварския натиск бил най-мощен. Племената нахлули там и станало ясно, че разпадането на империята на две части е неизбежно.

Една по-жизнена империя би се вдигнала, би настъпила и би завоювала отново Дакия, но на Римската империя липсвало именно сила. Константин Велики бил много набожен и интелигентен монарх. Той отблъснал едно от нападенията на готите в този важен пункт от Балканската област, но нямал сили да пренесе границата отвъд Дунав, защото бил твърде зает с вътрешните размирици в империята. Константин умело използвал моралната сила на християнството, за да съживи духа на западащата империя и решил да направи Бизантион нова столица. Този град по-късно бил наречен Константинопол в негова чест. Към края на неговото царуване се случило едно удивително събитие. Тъй като вандалите били притискани от готите, те помолили да им бъде разрешено да се заселят в Римската империя. Предоставени им били земите в Панония и техните воители станали легионери, но останали под предводителството на своите началници. Рим не успял да ги асимилира.

Константин умрял, когато реорганизацията на неговата империя била в разгара си. Скоро границите били разкъсани и вестготите отново стигнали до Цариград. Те разбили император Валентиан при Одрин и се настанили в днешна България, подобно на вандалите в Панония. По име били поданици на императора, а всъщност били завоеватели.

От 379 до 395 управлявал император Теодосий Велики. През неговото царуване империята формално запазила своето единство. Армиите в Италия и Панония командвал Стилихон — вандал по произход, а армиите на Балканския полуостров — Аларих-гот. Когато Теодосий умрял, оставил двама сина. Аларих поддържал единия от тях — Аркадий, в Цариград, а Стилихон другия — Хонорий, в Италия. С други думи Аларих и Стилихон се борили помежду си за власт, а синовете на императора били кукли в техните ръце. През 410 година Аларих навлязъл в Италия и след кратка обсада превзел Рим.

През първата половина на V в. цялата европейска част на Римската империя станала лесна плячка за грабливите орди на варварите. Трудно е да си представим действителността по това време. Във Франция, Испания, Италия и Балканския полуостров големите

градове все още съществували, но обеднели, обезлюдени и западащи. Местните управници се стараели да запазят своя престиж и продължавали управлението си, повече или по-малко съвестно. Църквите съществували, но обикновено свещениците били неграмотни. Книги почти никой не четял и навсякъде господствал страхът и суеверието. Трудно се намирали картини, статуи и други произведения на изкуството. Провинциалният живот също западал. По всички кътчета на Римската империя царели пустош и безредие. Чумата и войните превърнали някои области в пустини. Пътищата и горите гъмжали от разбойници. В такива области варварите нахлували, без да срещат съпротива и провъзгласявали своите вождове за управници, а последните често си присвоявали титли на римски длъжностни лица. Ако новите заселници били полуцивилизовани те създавали в завоюваните области сносни условия за живот, завземали градовете, сдружавали се, сродявали се чрез женитби с местното население и научавали латинската реч. Но не навсякъде било така. Ютландците, англите и саксите, които залели римската провинция Британия, били земеделци и нямали нужда от големи градове. Те напълно „очистили“ Южна Англия от романизираното население, заменили латинския език със свои тевтонски наречия, които по-късно станали основа на английския език. Невъзможно е в рамките на тази книга да проследим движението на всички германски и славянски племена, които се лутали в земите на разпадащата се Римска империя и търсели плячка и удобни места за заселване. Да вземем за пример вандалите. Те се настанили, както вече казахме, в Панония. Около 425 година се преместили в Испания, където вече били вестготите, дошли от Южна Русия, и други германски племена, със свои херцози и крале. От Испания вандалите, под предводителството на Гензерик, отплували за Северна Африка (429 г.), превзели Картаген (439 г.) и го направили столица на своята държава. Те създали свой флот, осигурили си господство по море и в 455 година превзели и разграбили Рим. По-късно вандалите станали господари на Сицилия, Корсика, Сардиния и много други острови в Западното Средиземноморие.

Те създали една морска държава, подобна по размери на Картагенската държава, съществувала 7000 години по-рано. Тези, в действителност една шепа завоеватели, достигнали върха на своята слава около 477 година. След един век, почти цялата тяхна територия,

отново била завзета от Византийската империя по времето на Юстиниан I.

Историята на вандалите е само един пример за множеството подобни авантюри. Но в европейския свят вече идвали най-страшните от всички опустошители — хуните, един народ от жълтата раса, енергичен и способен, какъвто западният свят не познавал досега.

ГЛАВА XL

ХУНИТЕ И КРАЯТ НА ЗАПАДНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ

Появата на монголските завоеватели в Европа поставя началото на нов период в човешката история. Приблизително до последното столетие пр.н.е. монголските и нордическите народи не били в непосредствена близост. Далече в заледените земи, отвъд северните гори, лапландците — едно монголско племе — стигнали до днешна Лапландия, но не изиграли никаква съществена роля в човешката история. В продължение на хиляди години западния свят бил арена, на която се разигравала драмата на арийците, семитите и мургавата раса. В тези борби не се намесвали (с изключение на едно етиопско нашествие в Египет) нито черните народи от юг, нито монголците от изток.

Преселението на монголските номади на запад е станало по две причини. Първата била могъществото на голямата Китайска империя, разширението ѝ на север и увеличаването на населението ѝ през цветущия период на династията Хан. Другата, по всякаква вероятност, е някаква климатична промяна — по-малко валежи, които унищожили блатата и горите, или обратното, повече валежи, които превърнали в пасища пустинните досега степи. Трета, спомагателна причина, се явява икономическото разорение, упадъкът и намаляващото население на Римската империя. Богатите хора и данъчните бирници на императорите военначалници я изтощили до край. Налице са три фактора: тласък, средства за преселение и благоприятна възможност за това, т.е. натиск от изток, разложение от запад и един открит път за спасение.

Хуните приближили източните граници на европейска Русия още през първи век. Но този номадски народ станал господар на степите едва в IV и V век. Пети век бил векът на хуните. Първите хуни, дошли в Италия, били наемни отряди на Стилихон, които много бързо завладели Панония — опразненото от вандалите гнездо. През втората четвърт на V век. между хуните се издигнал великият вожд Атила. До

нас са достигнали малко сведения за неговото могъщество. Той владял не само хуните, но и редица германски племена, които му плащали данъци. Разменял и посланици с Китай. Държавата му се простирала от Рейн до равнините на Средна Азия. Неговият главен лагер бил в равнините на днешна Унгария, източно от Дунав. Там го посетил пратеникът на Византия — Приск, който ни оставил интересен разказ за неговия двор. Начинът на живот на монголците, бил подобен на живота на първобитните арийци. Обикновените членове на племето живеели в хижи и палатки, а вождовете в обширни дървени сгради, оградени с плет, където ставали празненствата и пиршествата. Омировите герои и велможите на Александър Велики, навярно биха се чувствали там повече у дома си, отколкото в двора на Теодосий II, който по това време царувал в Цариград.

Номадите, под ръководството на Атила, изиграли същата роля за гръко-римската цивилизация, каквато гърците изиграли по-рано за егейската цивилизация. Повтаряли се същите събития, но в по-голям мащаб. Хуните били много по-привързани към номадския начин на живот, отколкото старите гърци, които били по-скоро скотовъдци и земеделци, отколкото номади. Хуните нападали и грабили, но не водели уседнал живот.

В продължение на няколко години Атила тормозел Теодосий както си искал. Неговите войски опустошавали и грабели до самите стени на Цариград. Гибон разказва, че Атила разрушил до основи не по-малко от 70 града на Балканския полуостров. Теодосий се откупувал с данъци и опитал да се избави от него завинаги, като изпратил тайни агенти да го убият. В 451 година Атила насочил своето внимание към останките от латинската половина на империята и залял с пълчищата си Галия, като разорил почти всички градове в Северната ѝ част. Франките, вестготите и императорските войски се обединили срещу него и го разбили при Шалон. В битката загинали около 300 000 души. Това спряло нахлуването на Атила в Галия, но не изтощило огромните му военни сили. През следващата година той нападнал Италия, провинция Венеция, изгорил Аквилея и Падуа и разграбил Милано.

Множество бежанци от тези североиталиански градове, и особено от Падуа, избягали по островите и лагуните на Адриатическо море и там основали Венеция, която по-късно станала един от най-

големите търговски центрове през Средновековието. Атила умрял внезапно през 453 година, след едно голямо пиршество, по повод сватбата му с една млада жена. След неговата смърт държавата му се разпаднала. Хуните, които фактически сложили край на Западната римска империя, били асимилирани от околните многобройни арийски племена и така изчезнали от историята. В продължение на двадесет години в Рим управлявали десет различни императори, издигани на престола от вандалските и другите наемни войски. През 455 г. вандалите от Картаген превзели и разграбили Рим, а в 476 година Одоакър, предводител на варварите, свалил от власт Ромул-Августул и уведомял византийския двор, че на Запад вече няма император. Така безславно завършила своите дни Западната римска империя.

В цяла Западна и Централна Европа царували варварски вождове като крале, херцози и пр., които фактически били независими, но признавали в известна степен властта на императора. Съществували стотици и може би хиляди такива владетели. В Галия, Италия, Испания и Дания още господствал латинския език, макар и изопачен, а в Британия и на изток от Рейн, общоприет бил езикът на германската група, освен в Бохемия, където се говорил славянския език на чехите. Висшето духовенство и интелигенцията, които били малочислени, четели и пишели на латински.

Навсякъде животът и собствеността били несигурни и трябвало да се бранят с оръжие. Данъците растели непрекъснато. Началото на VI в. е епоха на разпокъсване и духовен мрак в целия западен свят. Латинската култура би загинала, ако не били монасите и християнските сподвижници.

Защо се разраства, а след това загива Римската империя? Тя се разраства, защото у римляните силно бил развит гражданския дух. През дните, когато империята се разширява във всички посоки, съществувал голям брой хора, които носели с гордост името римски гражданин, чувствайки, че римското гражданство е привилегия, с която неразривно са свързани и тежки задължения. Хората, които виждали интересите и правата си идеално гарантирани в римските закони, били готови да се жертват в името на Рим. Престижът му, като олицетворение на справедливост, се носел далеч зад неговите граници. Но още през Пуническите войни този граждански дух бил сериозно подкопан от две неща — богатствата и робството. Правото на римско

гражданство било дадено на много недостойни хора и идеята за гражданственост замряла и дори съвсем изчезнала. Освен това, Римската империя имала твърде примитивна организация. Държавата нито възпитавала своето население, което непрекъснато се увеличавало, нито му разяснявала същността и задачите си, и престанала да търси сътрудничеството му при разрешаване на държавните дела. Нямаło училища, които да се занимават с тези въпроси, нито развити съобщения, чрез които обширната империя да бъде държана в течение на световните събития и по този начин да се поддържа хармонична дейност на държавния апарат.

На авантюристите, които се борили за власт, като започнем още от времето на Марий и Сула, и през ум не им минавало да създават някакво обществено мнение, което да се използва за имперските дейности. Гражданският дух погинал, защото не бил подхранван. Всички империи, всички държави и организации на човешките общества са, в края на краищата, плод на разбиране и воля. В Римската империя не останала воля и затова настъпил нейния край.

Но макар във V в. Западната Римска империя да загивала, в недрата ѝ се родила една организация, която се възползвала от нейния престиж и традиция — това била католическата църква, която продължила да живее, защото апелирала към умовете и волята на хората, защото имала книги и една армия от учители и проповедници, които я сплотявали — фактори, по-силни от каквито и да било закони и легиони. През IV и V век християнството се разпространявало като господстваща религия в Европа. То победило победителите на империята — варварите. Когато Атила бил готов да потеглил срещу Рим, римският патриарх го пресрещнал и извършил това, което нито една армия не могла да постигне — спрял го само с моралната си сила.

Патриархът на Рим, или папата, претендирал да бъде глава на цялата християнска църква. Сега, когато вече нямаło императори, той си присвоил техните права и титлата главен жрец на държавата — най-старата от всички титли на римските императори.

ГЛАВА XLІ

ВИЗАНТИЙСКАТА И САСАНИДСКАТА ИМПЕРИИ

Източната част на Византийската империя, в която официален език бил гръцкият, проявила много повече упорство, отколкото Западната. Тя преживяла бурите на V в., които довели до пълното и окончателно разпадане на някогашната латино-римска власт. Атила заплашвал император Теодосий II, нахлувал в земите му, разорявал ги и достигнал почти до стените на Константинопол, но този град останал непревзет. Нубийците слезли по Нил и опустошили Горен Египет, но Долен Египет и Александрия оставали все още цветущи земи. По-голямата част от Мала Азия издържала в борбата с Персийската империя на сасанидите.

През VI в., който за Запада бил епоха на пълен мрак, е период на значително съживяване на гръцката сила. Юстиниан I (527–565) бил много честолюбив и енергичен владетел. Той бил женен за императрица Теодора, жена със способности равни на неговите, която започнала живота си като актриса. Юстиниан отнел Северна Африка от вандалите, по-голямата част на Италия от готите и дори си възвърнал Южна Испания. Но дейността му не се ограничавала само с морски и военни действия. Той основал университет, построил голямата църква „Света София“ в Цариград и кодифицирал римските закони. За да премахне конкурентите на своя университет, Юстиниан затворил школите по философия в Атина, които съществували още от времето на Платон, т.е. близо 1000 години.

От III в. нататък Персийската държава станала главен съперник на Византия. Двете империи държали Мала Азия, Египет и Сирия в състояние на постоянен смут и разорение. В I в. тези земи били все още високо развити, богати и гъсто населени, но постоянните нашествия, избивания и грабежи постепенно ги изтощавали, докато градовете се превърнали в развалини и цялото население се пръснало по селата. В този процес на безредия и обедняване Долен Египет пострадал по-малко, отколкото останалия свят. Александрия, подобно

на Константинопол, продължавала да води, макар и вече значително намалена по обем, търговия с Изтока и Запада.

В тези две воюващи и разлагащи се империи, науката и философията окончателно загивали. Последните философи на Атина, до закриването на техните школи, пазели оригиналите на великата литература от миналото с безкрайно благоговение. Изчезнали свободните и независими хора със смела и самостоятелна мисъл, които да продължат традицията на свободното изследване, въплътено в тези съчинения. Социалният и политически хаос достатъчно добре обяснява изчезването на тази група хора, но имало и една друга причина за безплодното и трескаво състояние на човешката мисъл през тази епоха. Както в Персия, така и във Византия, това време се характеризирало с духовен мрак. И двете империи били силно религиозни, в съвременния смисъл на тази дума, и това спъвало свободата на човешкия дух.

Най-старите държави в света също били религиозни, вярвали в един бог или в един цар божество. Александър бил божество, Цезарите също били богове, в смисъл че имали олтари и храмове, в които каденето на тамян се считало за доказателство на вяроност към Римската държава. Но тези по-стари религии били изключително религии на действието. Те не поробвали разума. Ако човек принасял своята жертва и се покланял на даден бог, след това бил оставян не само да мисли, но и да казва почти всичко свободно. Новите религии, които се появили в света и имали съвсем друг характер, особено християнството, били насочени към душата. Те изисквали не само просто спазване на обредите, но и осъзнаване на вярата. Естествено, около точния смисъл на религиозните идеи избухвали бурни спорове. Новите религии били принципни. Светът бил принуден да се справя с новото понятие „правоверност“ и имал суровото и строго задължение да следи не само постъпките, но и думите и личните убеждения, в границите на установеното учение. Защото сега, придържането към друго, различно мнение, а още повече споделянето му с други хора, вече се считало не за грешка в познанието, а за морален грях, който води душата към гибел.

Както Ардашир I, който основал Сасанидската династия в III в., така и Константин Велики, който преустроил Римската империя в IV в., се обърнали за помощ към религиозните организации, защото в тях

виждали ново средство за управляване на човешката воля. В края на IV в. двете империи преследвали свободата на словото и религиозното новаторство. В Персия Ардашир открил старата персийска религия на Зороастър (Заратустра) с нейните жреци, храмове и свещен огън, който горял в олтарите, свършено удобна за неговите цели. В края на III в. религията на Заратустра вече преследвала християнството, а през 277 г. Мани, основателят на една нова вяра „манихейството“, бил разпънат на кръст и след това одран. Цариград, от своя страна, също жестоко преследвал християнската вяра. Манихейските идеи заразили християнството и трябвало да се унищожават с всички възможни средства. От своя страна някои идеи на християнството нарушавали чистотата на Зороастровото учение. Всички идеи станали подозрителни. Науката, която изисква, преди всичко, свобода и спокоен ум, била напълно унищожена през тази мрачна епоха.

Войната — най-безсърдечната и бездушна теология и най-безсрамния порок на човечеството — била в основата на византийския живот в онези дни. Когато Византия и Персия не воювали срещу варварите от Север, опустошавали Мала Азия и Сирия с тежки и разорителни войни помежду си. Дори в тесен, взаимен съюз, било невъзможно на тези две империи да отблъснат варварите и да си възвърнат благосъстоянието. Турците и татарите влизат в историята като съюзници първо на едната държава, а после на другата. Във VI в. главни противници били Юстиниан и Хозров I, а в началото на VII в. император Ираклий се опълчил срещу Хозров II (580 г.) До възкачването на Ираклий на императорския престол (610 г.) година Хозров II бил непобедим. Той превзел Антиохия, Дамаск и Ерусалим и войските му достигнали Халкедон. През 619 г. завоювал и Египет. Покъсно (627 г.) той разгромил една персийска армия при Ниневия, макар по това време да имало още персийска войска в Халкедон. В 628 г. Хозров II бил свален и убит от своя син Ковад и двете империи сключили нетраен мир.

Византия и Персия водели своята последна битка, но предчувствали бурята, която вече се надигала в пустините, за да сложи край завинаги на тези безцелни и непрекъснати войни.

Докато Ираклий възстановявал реда в Сирия му донесли известие, оставено в имперския преден пост. То било написано на арабски — неизвестен семитски език, употребяван от жителите на

пустинята. Някой си „Мохамед, пророк на Бога“ канел императора да признае едничкия истински Бог и да му служи. Не е известно какъв е бил отговорът на Ираклий.

Подобно известие получил и Ковад в Ктезифон. Той се разсърдил, разкъсал писмото и изгонил пратеника. Оказало се, че Мохамед бил бедуински водач, чието седалище се намирало в малкия град на пустинята Медина. Той проповядвал нова религия, вярата в единния истински Бог.

„Също така, о, Аллах — казал той — разкъсай ти царството на Ковад“.

ГЛАВА XLII

ДИНАСТИИТЕ ШЮЕЙ И ТАИ В КИТАЙ

През пети, шести, седми и осми век се забелязва един упорит стремеж на монголските народи на запад. Хуните на Атила били само предвестници на това настъпление, което довело до установяването на монголски народи във Финландия, Естония и Унгария, където техните потомци, говорещи езици, родствени на тюркския, оцелели и до днес. Българите също са народ от тюркски произход, но те усвоили арийския език. Монголците изиграли такава роля за арианизираните цивилизации на Европа, Персия и Индия, каквато са изиграли арийците за егейската семитска цивилизация много векове преди това.

В Централна Азия тюркските народи се установили в днешния западен Туркестан, а Персия вече си служела с тюркски наемници и тюркски длъжностни лица. Партяните изчезнали от историята, асимилирани от населението на Персия. Няма вече арийски номади в Централна Азия — монголските племена ги заместили. Тюрките станали господари на Азия от Китай до Каспийско море.

Същата голяма чумна епидемия, която в края на II в. омаломощила Римската империя, помогнала за падането на династията Хан. В Китай настъпил период на разпокъсаност и на хунско владичество, от който Китай излязъл възроден, по-бързо и по-пълно, отколкото Европа. Преди края на шести век Китай бил обединен от династията Шюей, която по времето на Ираклий отстъпила място на династията Тан, чието царуване отбелязва друг голям период на благосъстояние за Китай.

През седми, осми и девети век Китай бил най-спокойната и цивилизована страна в света. Династията Хан разширила неговите граници на север, а династиите Шюей и Тан на юг, и Китай приел размерите, които има днес. В Централна Азия той завладял тюркските племена, които му плащали данък и достигнал до Персия и Каспийско море.

Възроден наново след хунските нашествия, Китай бил много по-различен от този при династията Хан. Появила се нова и по-жизнена

литературна школа, настъпило велико възраждане на поезията; будизмът революционизирал философската и религиозна мисъл. Голям напредък бил постигнат в изкуството, техниката, и във всичко, което служило за украса на живота. Започнал да се употребява чайът, да се произвежда хартия и да се печата с дървени блокове. Милиони хора в Китай водели уреден, изящен и приятен живот, докато населението на Европа и на Западна Азия, въвлечено в унищожителни войни, обитавало землянки, малки оградени градове или мрачни разбойнически крепости. Докато умът на Запада бил покрит с теологичен мрак, умът на Китай бил открит и търсец.

Един от първите монарси на династията Тан бил Дайдзун, който започнал да царува в 629 г., годината на победата на Ираклий при Ниневия. Той приел посланичество от Ираклий, който навярно търсел съюзник в тила на Персия. От самата Персия дошла група християнски проповедници (635 г.), на които им било позволено да обяснят на Дайдзун своята вяра. Той разгледал китайския превод на техните свещени писания, след което обявил тази чужда религия за приемлива и дал разрешение за основаването на църква и манастир.

При този монарх дошли (в 620 г.) пратеници и на Мохамед. Те пристигнали с един търговски кораб, като преплували целия път от Арабия покрай индийските брегове. За разлика от Ираклий и Ковад, Дайдзун ги изслушал любезно. Той изразил своя интерес към техните теологични идеи и им помогнал да построят в Кантон една джамия, която е оцеляла и до днес — най-старата джамия в света.

ГЛАВА XLIII

МОХАМЕД И ИСЛЯМЪТ

Някой пророчески настроен любител на историята, разглеждайки света в началото на VII в. с основание би могъл да заключи, че падането на Европа и Азия под монголско владичество е въпрос на един-два века. В Западна Европа нямало ред и признаци за обединение, а Византийската и Персийската империи явно отивали към взаимното си унищожение. Индия също била разделена и съсипана. От друга страна, Китай постоянно разширявал границите си и надминавал по население цяла Европа, а тюркските племена, които се заселвали в Централна Азия, били настроени да живеят в мир и съгласие с Китай.

През XIII в. земите от Дунав до Тихи океан били под монголска власт, а във Византийската и Персийска монархии, в Египет и в голяма част от Индия царували тюркски династии.

Нашият „пророк“ ще допусне грешка при оценката си на способността на латинската част от Европа да се възроди. Той няма да разбере и скритите сили на Арабската пустиня, защото ще си я представи такава, каквато тя е била от незапомнени времена — убежище на малки враждуващи номадски племена. В продължение на повече от 1 000 години нито един семитски народ все още не бил основал държава.

Но само за едно столетие, пълно с блясък, изгрява с ярка светлина звездата на бедуините, които разпространяват своите закони и език от Испания до границите на Китай. Те дават на света нова култура и създават религия, която и до ден-днешен е една от най-жизнените в света.

Мохамед, човекът, който запалил този пламък в арабската душа, се появява за първи път в историята като млад съпруг на вдовицата на богат търговец от град Мека. До четиридесетгодишната си възраст той направил твърде малко, за да се отличи, но изглежда е проявявал голям интерес към религиозните спорове. По това време Мека бил езически град, където се намирал един обожаван черен камък — Каабето —

център за поклонение. Но в страната живеели и много евреи — дори цялата южна част на Арабия изповядвала еврейската вяра — а в Сирия имало християнски църкви.

Около четиридесетата си година Мохамед започнал да проявява пророческа дарба, както еврейските пророци 1 200 години преди него. Той говорил първо на жена си за единния и истински Бог, за наградите и наказанията, за добродетелта и порока. Няма никакво съмнение, че неговите мисли били много силно повлияни от еврейските и християнски идеи. Той привлякъл около себе си малък кръг от вярващи и започнал да проповядва срещу господстващото идолопоклонничество в града. Това го направило непопулярен сред неговите съграждани, защото поклонението пред Каабето било главният източник на онова благосъстояние, на което се радвал Мека. Мохамед станал още по-смел и целенасочен в своите проповеди, провъзгласявайки се за последния избран пророк на Бога, натоварен с мисия да усъвършенства религията. За свои предтечи той обявил Аврам и Исус.

Мохамед рецитирал стихове, за които твърдял, че са му съобщени от един ангел, когато имал странно видение, че е отнесен в небесата. Оттам Бог го упътвал в неговата мисия.

Със засилването на неговата проповед, растяло негодуванието на съгражданите му, докато се стигнало до заговор за убийството му, но той успял да избяга с верния си приятел и ученик Абу Бекар в град Медина, където неговото учение било прието. Между Мека и Медина започнала вражда, която била прекратена с договор. Мека трябвала да усвои вярата в единния истински Бог, и да приеме Мохамед за негов пророк, но да остане единствения център за поклонение. Така Мохамед установил новата вяра в Мека, без да ощетява поклонниците на Каабето. В 629 година Мохамед се завърнал в Мека, а една година по-късно, изпратил до Ираклий, Дайдзун, Ковад и други владетели, свои пратеници.

В продължение на три години, до смъртта си в 632 година, Мохамед разпространил своето учение в цяла Арабия. В преклонните си години се оженил за няколко жени и животът му, според съвременните схващания, не бил поучителен. Той обединявал в себе си голяма суетност, алчност, хитрост, способност за внушение и искрен религиозен фанатизъм. Твърдял, че книгата със закони и наставления

— Корана, му е продиктувана от Бог. Разглеждан като литература и философия, Коранът не е достоен за приписваното му божествено авторство.

Като се оставят настрана явните слабости в живота и писанията на Мохамед, в исляма, който той наложил на арабите, има много сила и вдъхновение. Те идват преди всичко от непреклонното еднобожие, от простата въодушевена вяра в бащинската власт на Бога и от пълната липса на теологични хитрости. Друга сила на исляма е отсъствието на жертви, жреци и храмове. Той е напълно пророческа религия, която изключва възможността от връщане към кървавите жертвоприношения. Всякаква възможност за спор с Корана била изключена. Мохамед взел всички предпазни мерки, за да предотврати своето обожествяване след смъртта си. Третата сила на исляма е в подчертаването на съвършеното братство и равенство на всички вярващи пред Бога, независимо от цвета на кожата, произхода или положението в обществото.

Тези страни на исляма го направили голяма сила в историята на човечеството. Мнозина твърдят, че истинската заслуга за създаването на исляма принадлежала не толкова на Мохамед, колкото на неговия приятел и помощник Абу Бекар. Ако Мохамед със своя променлив характер бил умът и въображението на ранния ислям, Абу Бекар бил неговата съвест и воля. Всеки път, когато Мохамед се разколебавал, Абу Бекар го подкрепял. След смъртта на Мохамед Абу Бекар станал халиф („наместник на Аллаха“) и с вяра, която може да задвижи и планини, се заловил с покоряването на целия свят под силата на исляма. Той се помъчил да изпълни предсказанията, които пророкът изпратил от Медина до всички монарси в света.

ГЛАВА XLIV ВЕЛИКИТЕ ДНИ НА АРАБИТЕ

Сега ще разкажем за едно от най-изумителните завоевания, известни в историята. Византийската армия била разгромена през 634 г. в боя при един от притоците на река Йордан. Император Ираклий, чиято енергия била подкосена от водянка, а армията му изтощена от войната с персите, видял своите завоевания в Сирия, Дамаск, Антиохия, Ерусалим и на други места, да падат почти без съпротива в ръцете на мохамеданите. Голяма част от местното население приемало исляма. След това мохамеданите се насочили на изток. Персийската армия, снабдена с много бойни слонове, и предвождана от Рустем, се сражавала три дни с арабите при Кадесия (637 г.), но била напълно разгромена.

Последвало покоряването на цяла Персия и мохамеданската империя се простряла далеч в Западен Туркестан, и далеч по на изток до границите на Китай. Египет паднал, без да се съпротивлява на новите завоеватели, които, изпълнени с фанатична вяра, че Коранът е достатъчен, унищожили книжовното богатство на Александрийската библиотека. Вълната от завоевания, обхванала Северното крайбрежие на Африка и достигнала до Гибралтарския проток и Испания, която била превзета през 710 година. През 720 година арабите се настаняват на Пиренейския полуостров. През 732 година настъплението им достигнало Централна Франция, но тук било спряно завинаги с боя при Поатие, и арабите били отблъснати назад до Пиренеите. При завоюването на Египет, те се сдобили с флота и известно време съществувала възможност за превземането на Константинопол. Няколко пъти в периода между 672 и 718 година те го нападали по море, но не успели да го превземат.

Арабите не притежавали никакъв държавнически опит и затова тяхната велика империя, простираща се от Испания до Китай, със столица Дамаск, се разпаднала много бързо. Още в самото начало верски различия подкопали нейното единство. Но нас ни интересува не историята на политическото ѝ разпокъсване, а влиянието, което оказала върху човешкия ум и съдбата на нашата цивилизация. Появата на

арабската духовна култура на историческата сцена станала внезапно и с много по-драматичен ефект, отколкото появата на гръцката, 1000 години по-рано. Духовният подем в целия свят, западно от Китай, скъсването със старите идеи и развитието на нови, взело големи размери.

В Персия, възродената арабска мисъл дошла в съприкосновение не само с манихейството и християнството, но и с научната гръцка литература, запазена както в оригинал, така и в сирийски превод. Тя се сблъскала с гръцката култура и в Египет. В Испания открила една дейна еврейска традиция на мислене и обсъждане. В Централна Азия срещнала будизма и материалните достижения на китайската цивилизация. От китайците арабите усвоили производството на хартия и печатането на книги. Арабската мисъл се обогатила с индийската математика и философия.

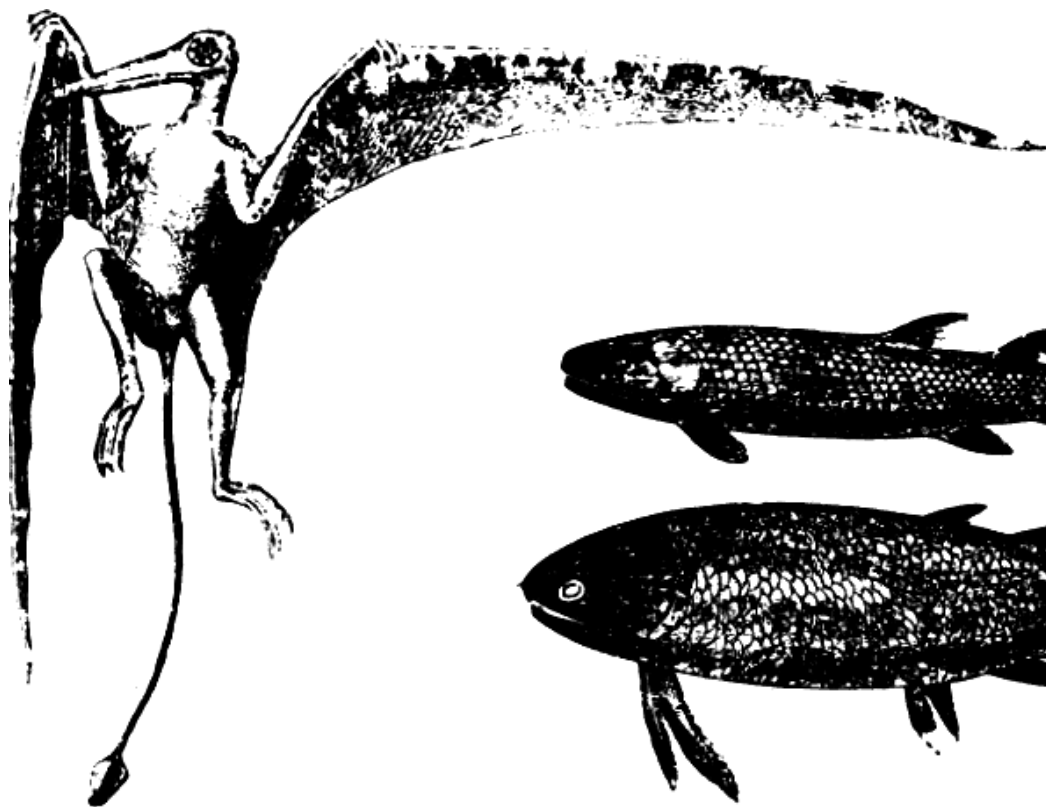
Много скоро било забравено самодоволството от първите дни на вярата, когато се гледало на Корана като на единствената възможна книга. Науката процъфтявала навсякъде по стъпките на арабските завоеватели. През VIII в. се създава научна организация, която обхванала целия „поарабен“ свят. Пред IX в. в школите на Кордова, в Испания, учените кореспондирали с школите в Кайро, Багдад, Бухара и Самарканд. Еврейската мисъл се асимилирала твърде лесно с арабската и известно време двата семитски народа взаимодействали с посредничеството на арабския език. Това духовно общуване на света, говорещ арабски, оцеляло и след политическото разпадане на арабите. То давало резултат до XIII в.

По този начин систематичното натрупване и критиката на фактите, които започнали от гърците, били подети от семитския свят. Семето, хвърлено от Аристотел и Александрийската школа, тъй дълго пренебрегвано, сега покарало и започнало да дава плод. В математиката, медицината и физическите науки бил постигнат огромен напредък. Грубите римски числа били заменени от арабските цифри, с които си служим и днес. За първи път бил употребен знак за нула. Думите „алгебра“ и „химия“ са арабски. Много звезди носят арабски имена. Арабската философия била призвана да съживи средновековната философия на Франция, Италия и останалия християнски свят.

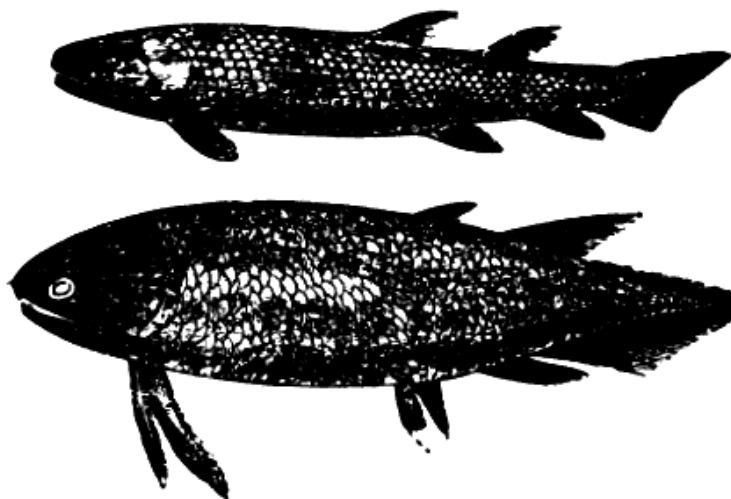
Арабските алхимици направили много открития в областта на металургията и техниката, които дълго време пазили в тайна: добиването на сплави и бои, дестилирането на тинктури и есенции,

използването на оптичното стъкло. Но напразно се опитвали да открият „философския камък“ — средство за превръщане на простите метали в злато, и „еликсира на живота“ — едно укрепващо питие, даряващо безсмъртие. Интересът към техните изследвания се разпространил и в християнския свят. С течение на времето, дейността на алхимиците станала по-научна. Те разбрали ползата от размяната на идеи и открития. От техните среди произлезли първите експериментални философи.

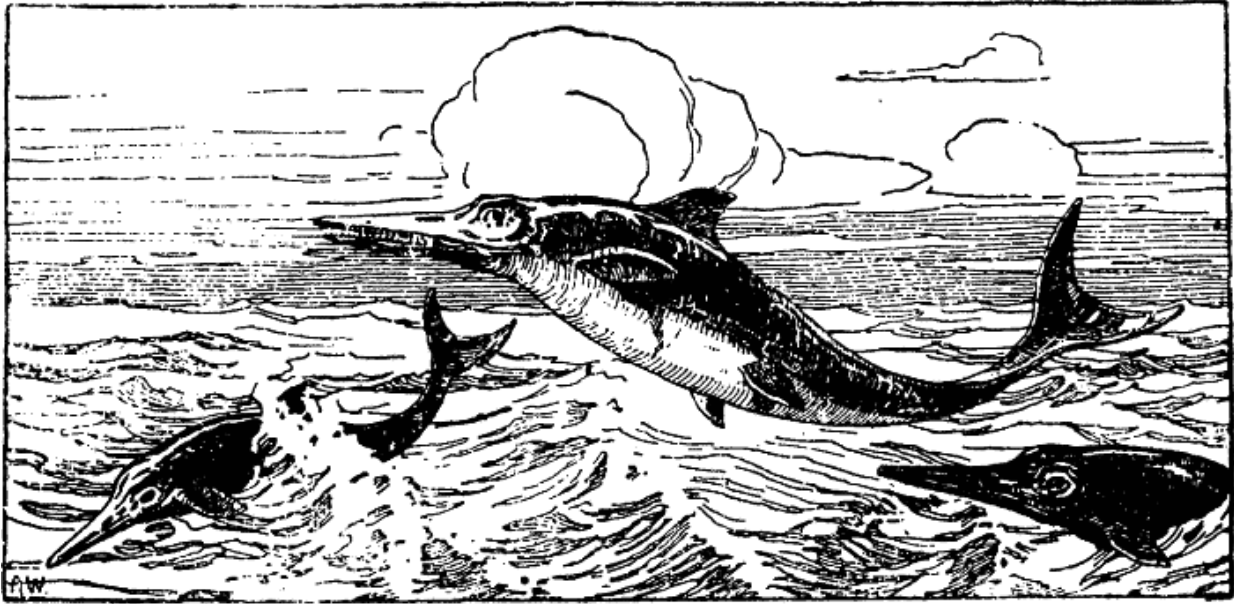
Търсейки философския камък и еликсира на живота, старите алхимици открили методите на съвременната експериментална наука, която обещава да даде на човека неограничена власт над света и собствената му съдба.

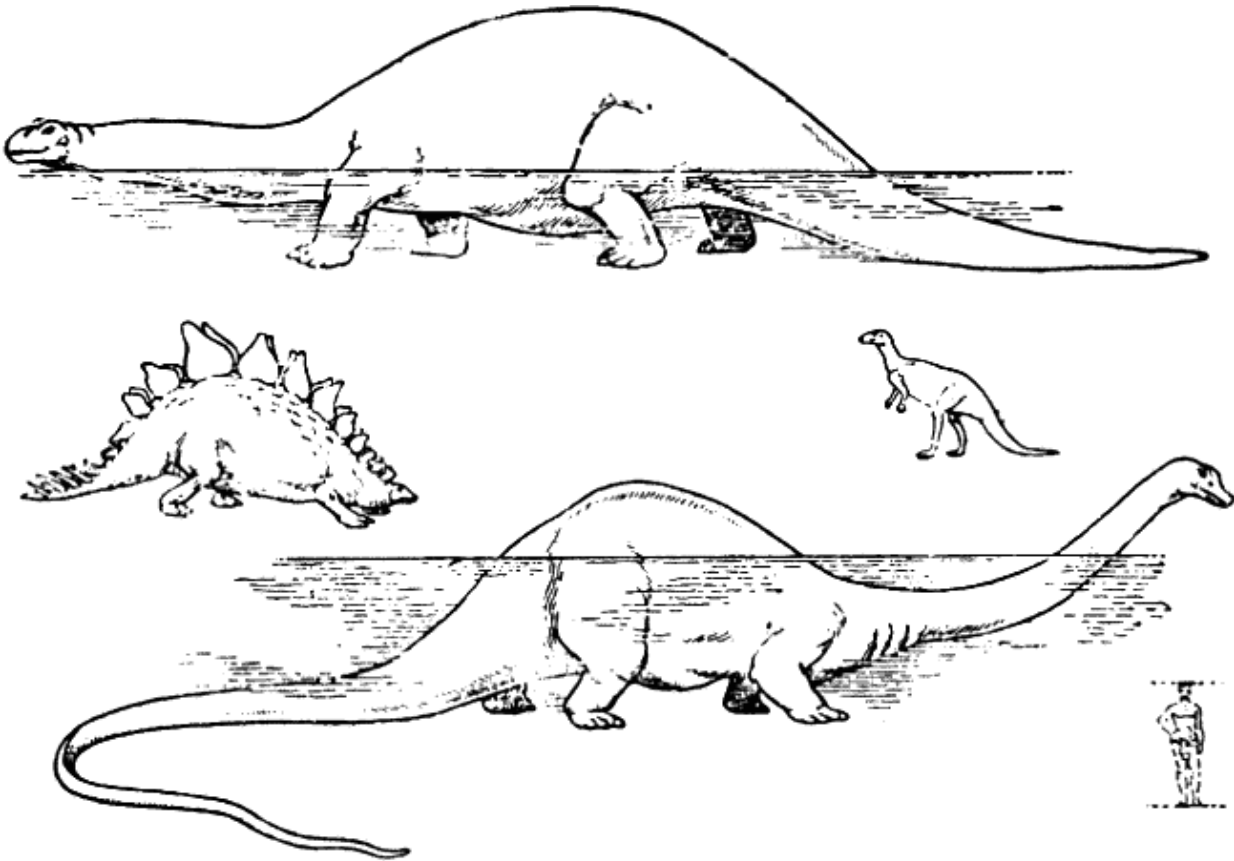
Хвъркат гушер

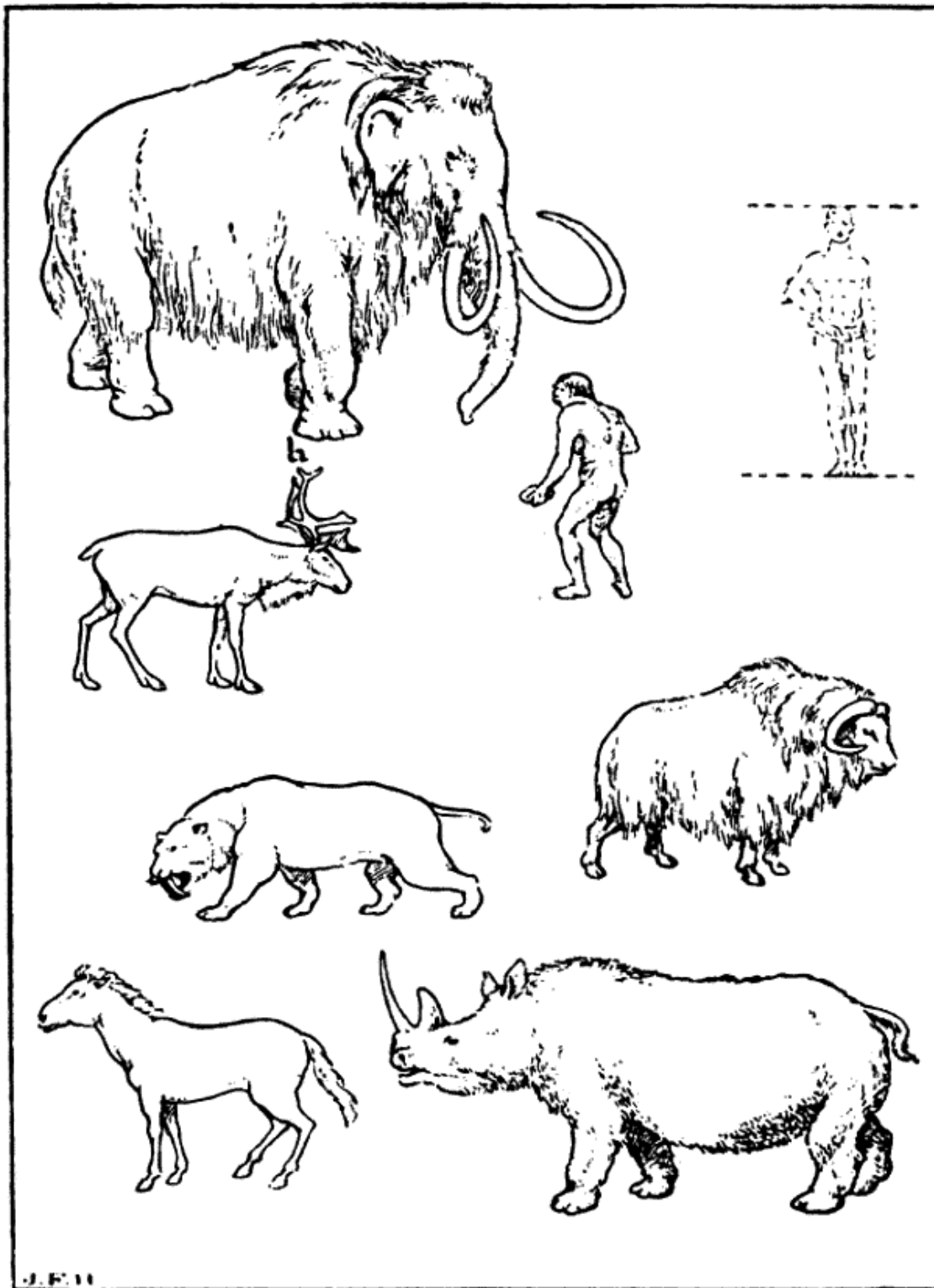
Рибни от старата (палеозойска) ера

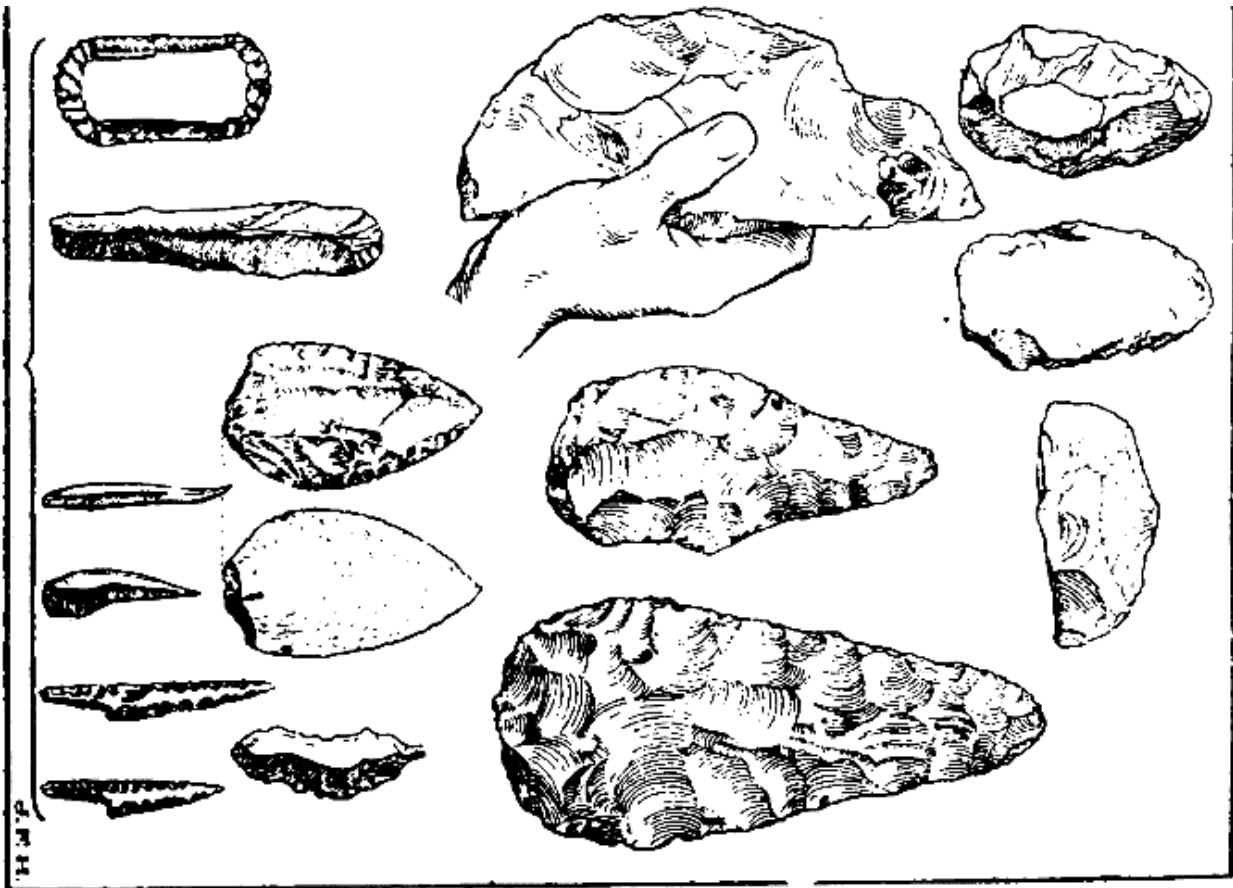
Ихтиозаври от мезозойската ера

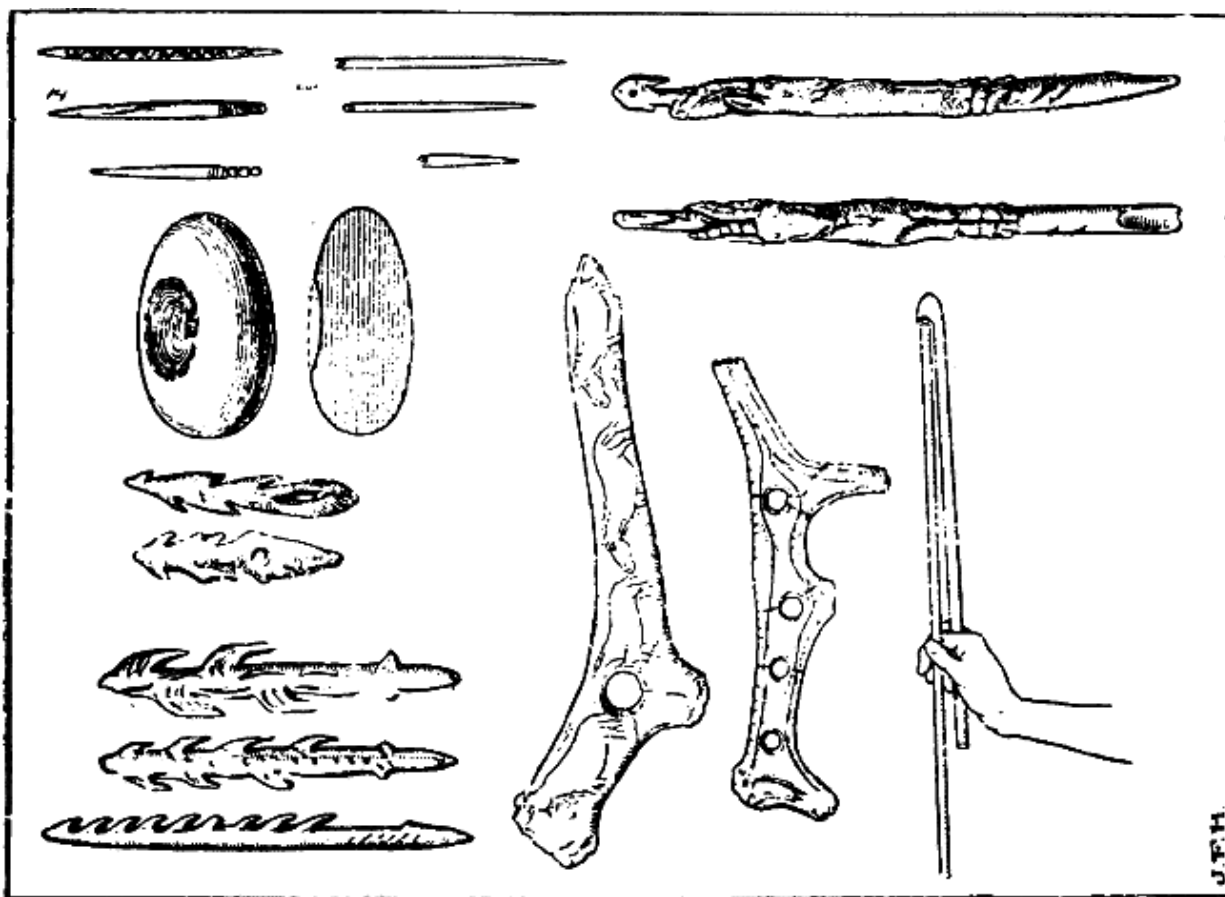
Огромните влечуги, сравнени с днешния човек

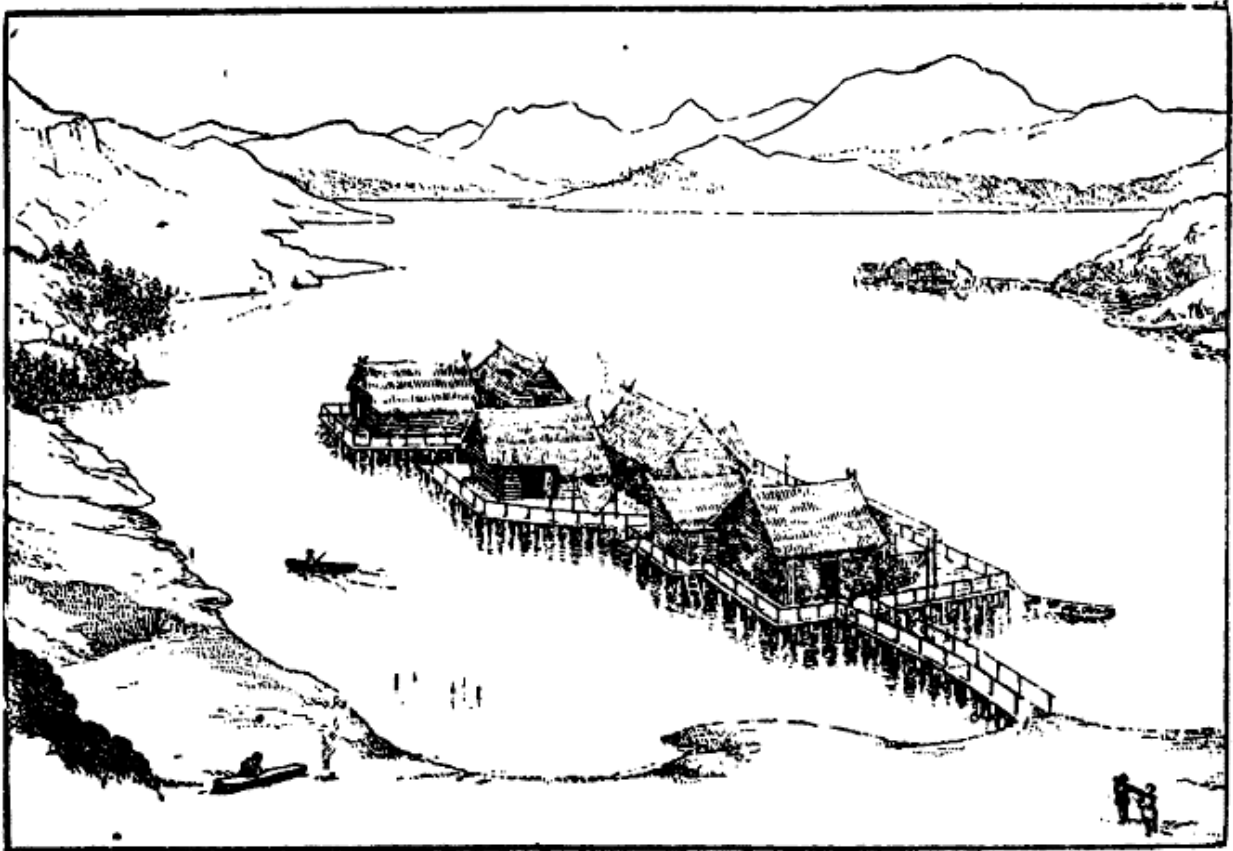
Първобитният човек и неговите съвременници:
мамут, северен елен, пещерен лъв, носорог и др.

Кремъчни оръдия на първобитния човек

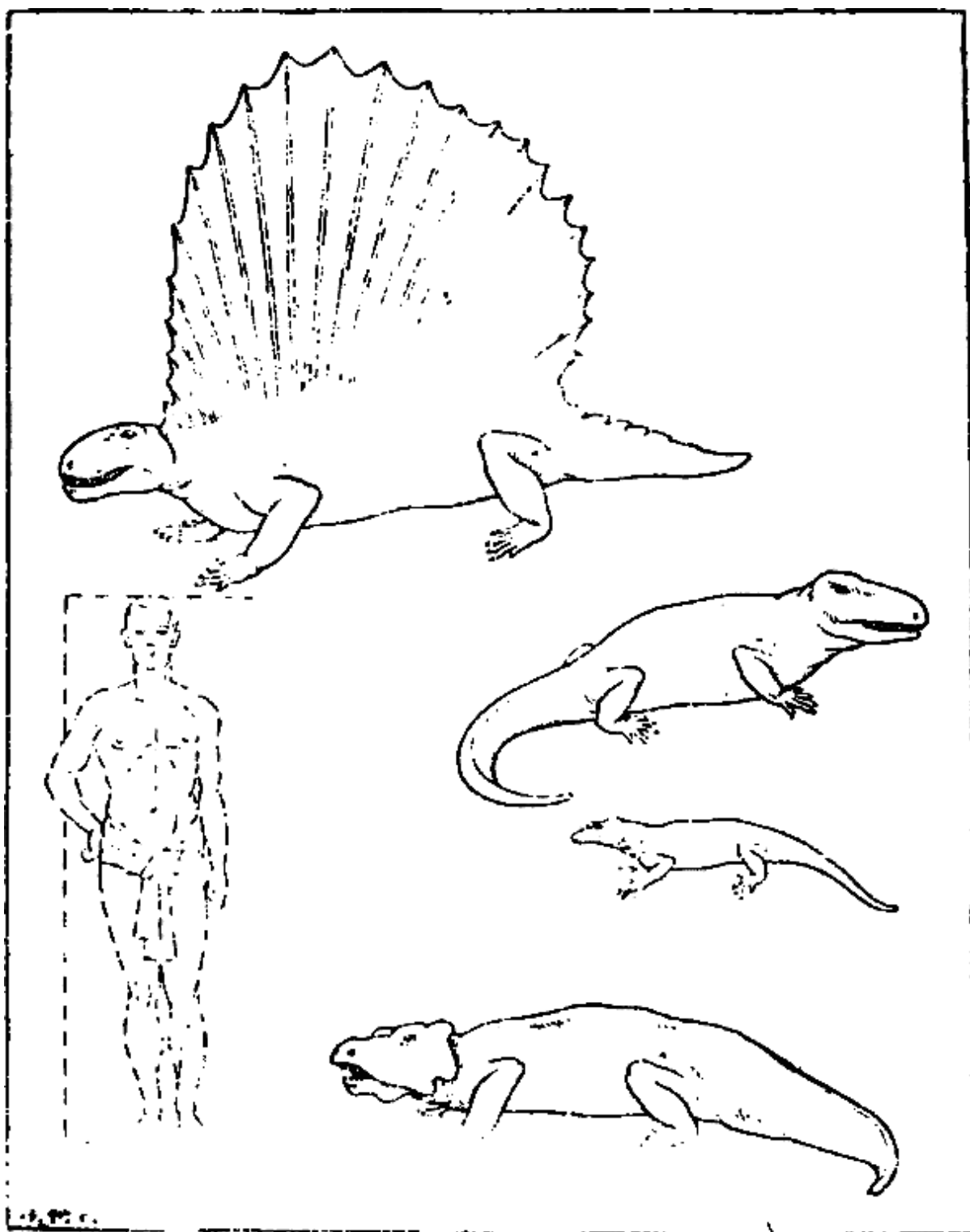
Украшения, копия и игли на първобитния човек
от рога и кости с рисунки по тях.

Наколни жилища

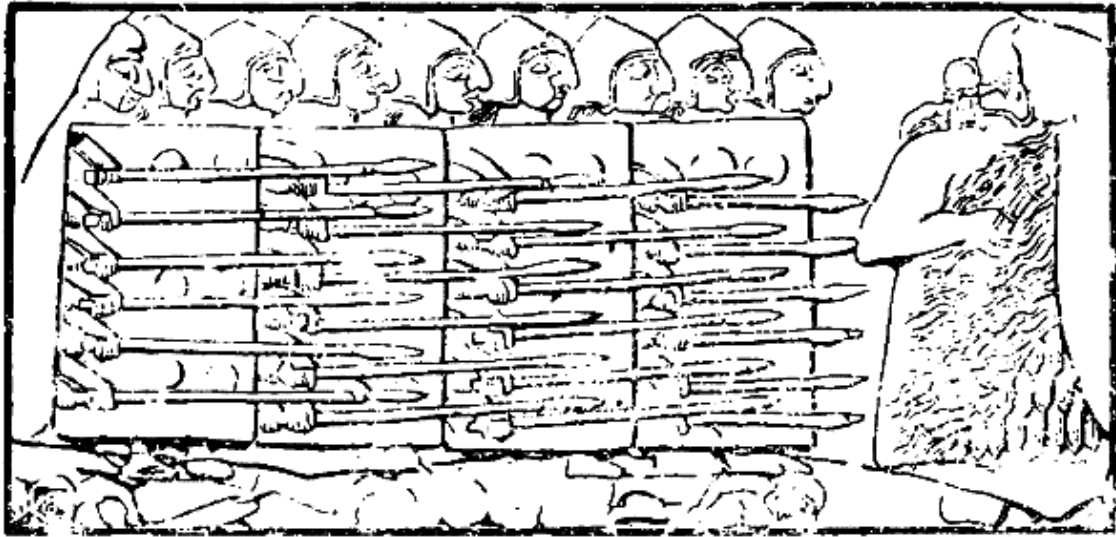

Първобитният човек и неговият живот

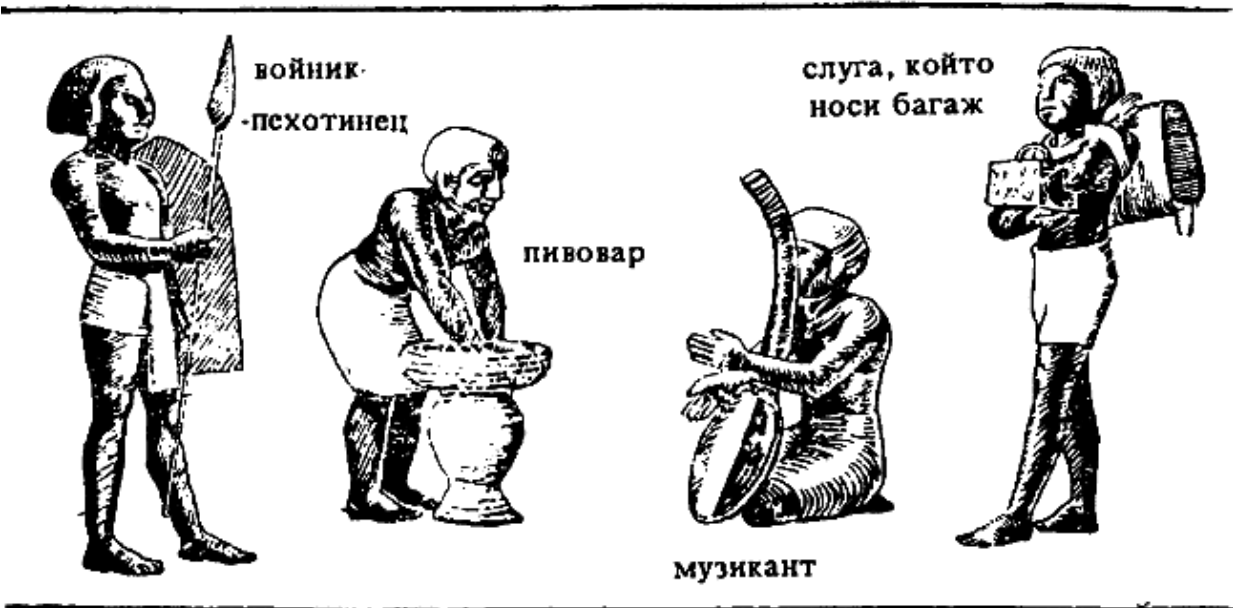

Влечуги от старата ера.
В ляво - долу сегашният човек

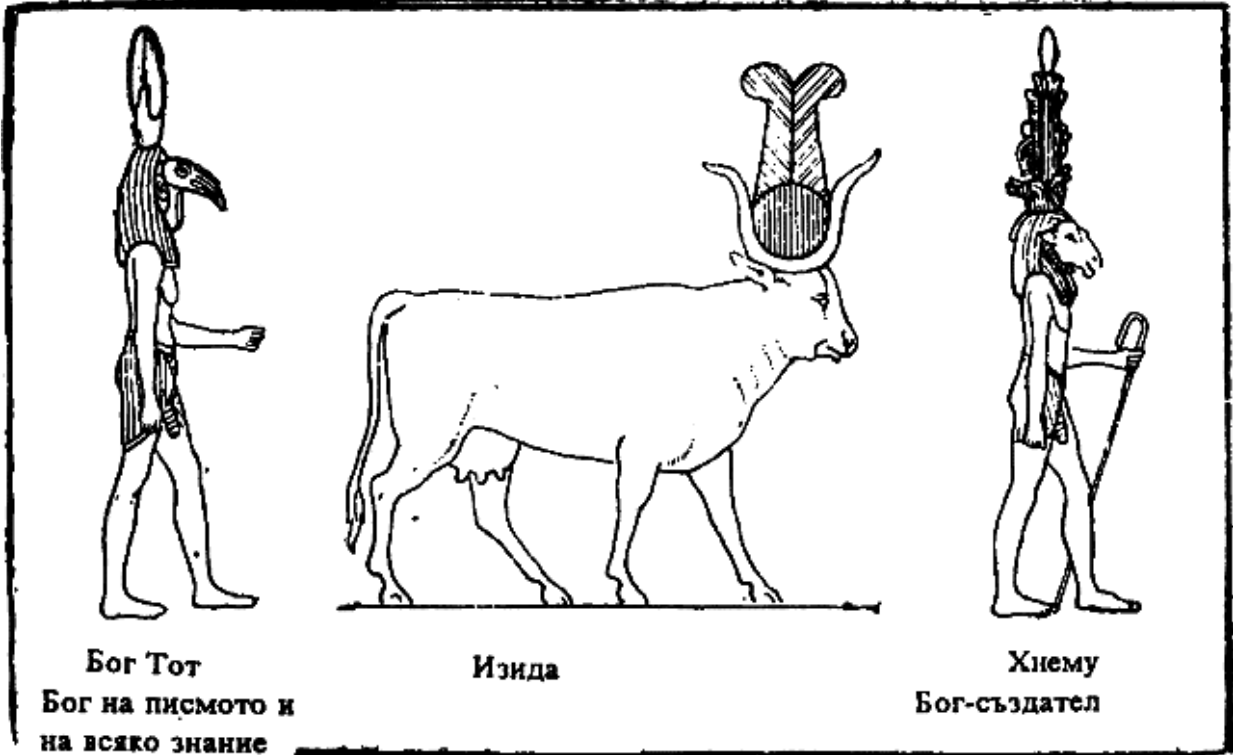

Най-старата шумерска рисунка върху камък
шумерски войници, подредени във фаланга

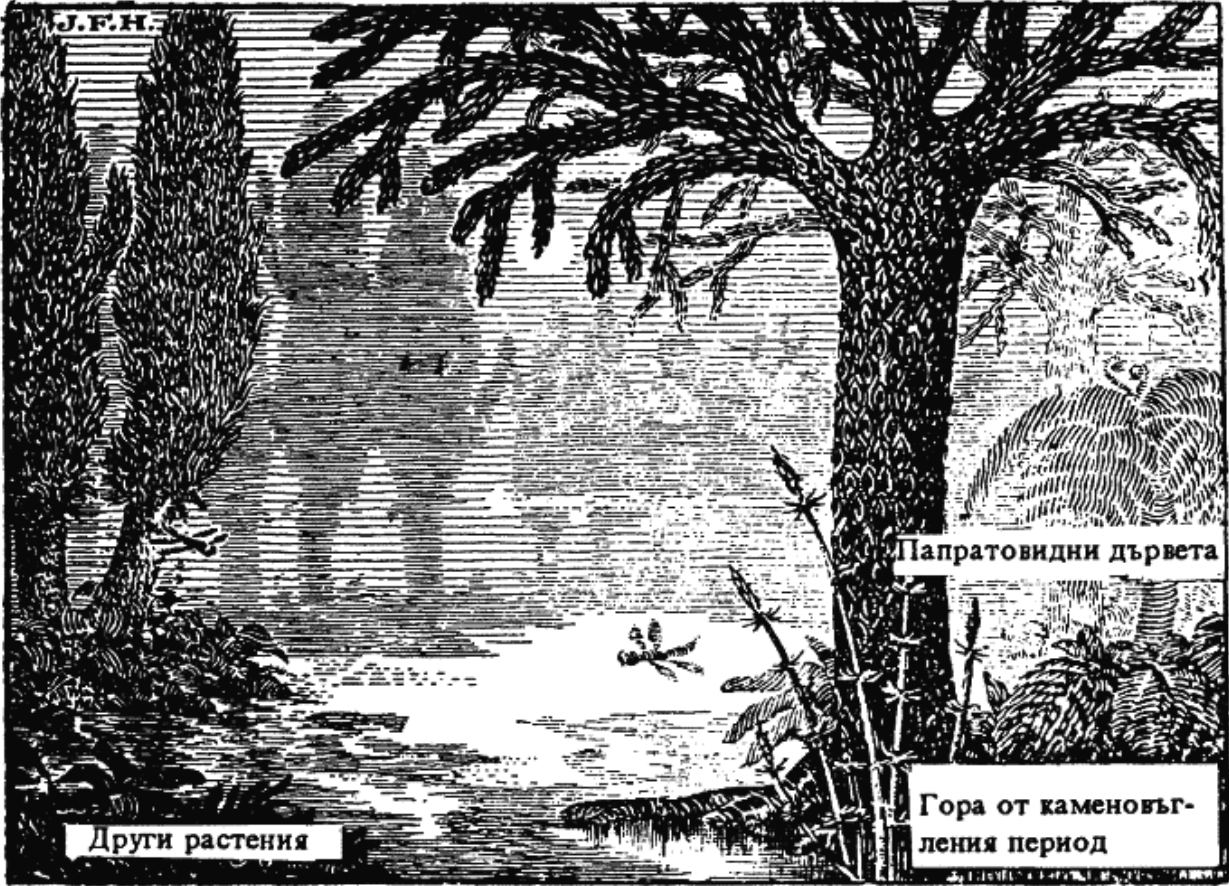
Древни египтяни

Египетски богове

Лодки по Нил около 2500 г. пр. н. е.

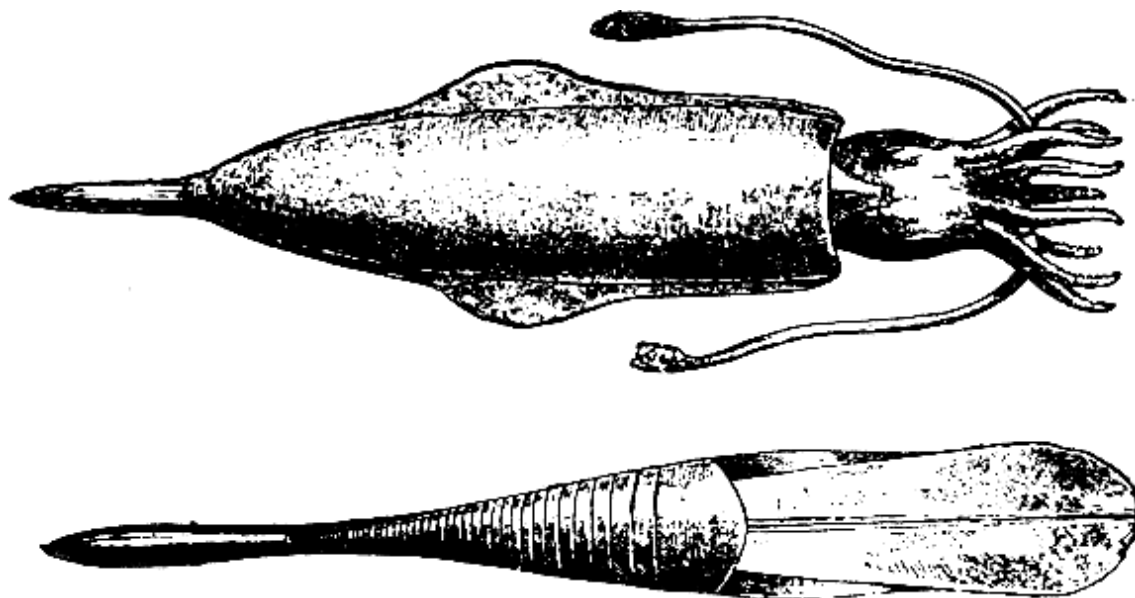
Други растения

Папратовидни дървета

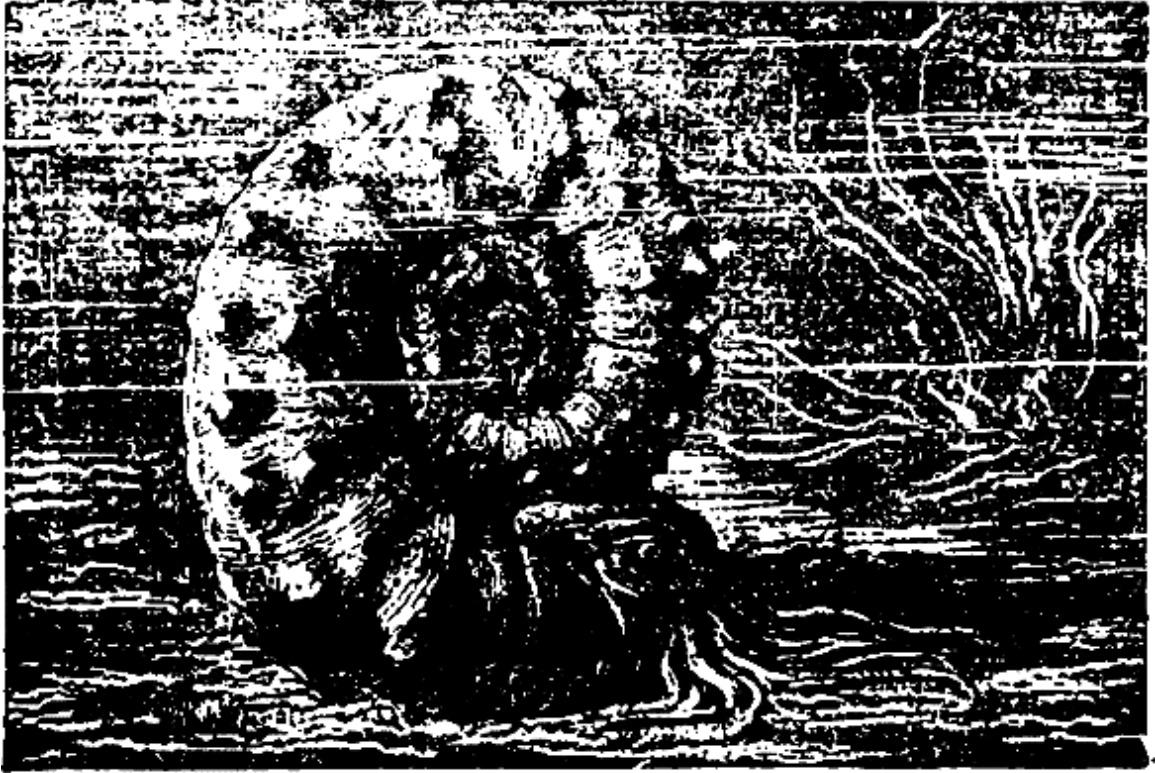
Гора от каменноугления период

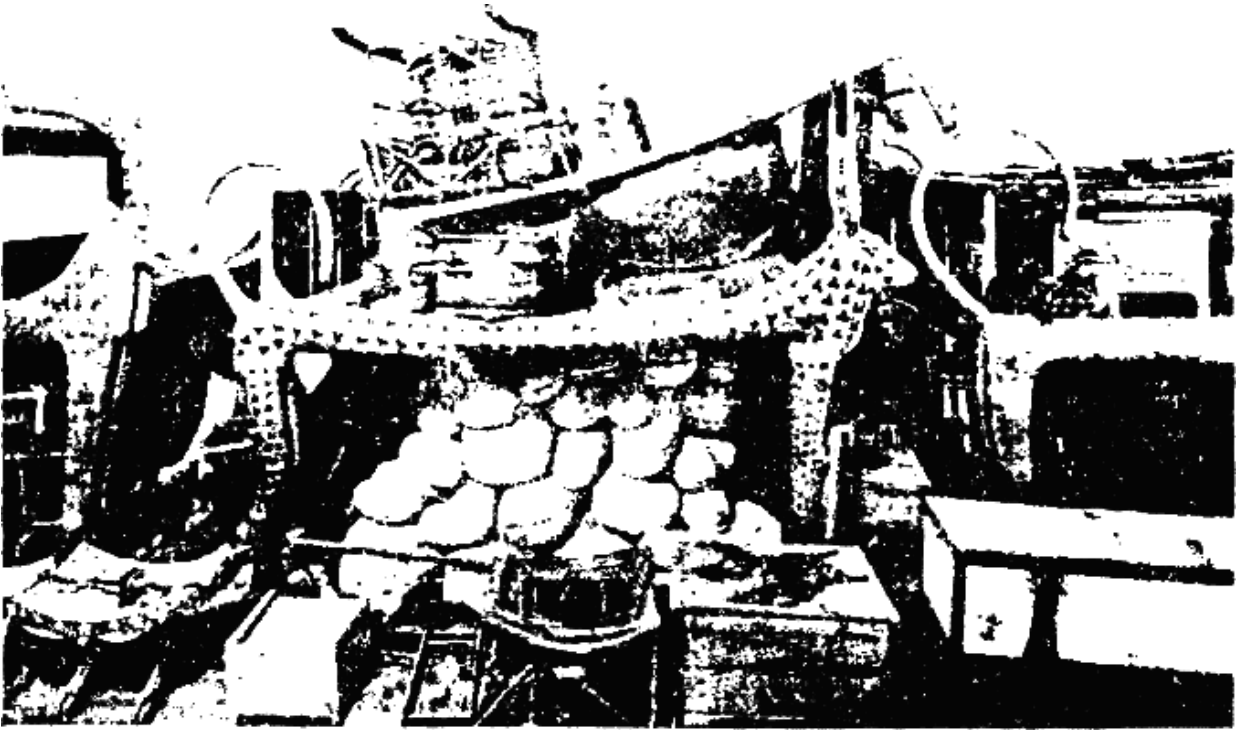
Сфинкс и пирамида

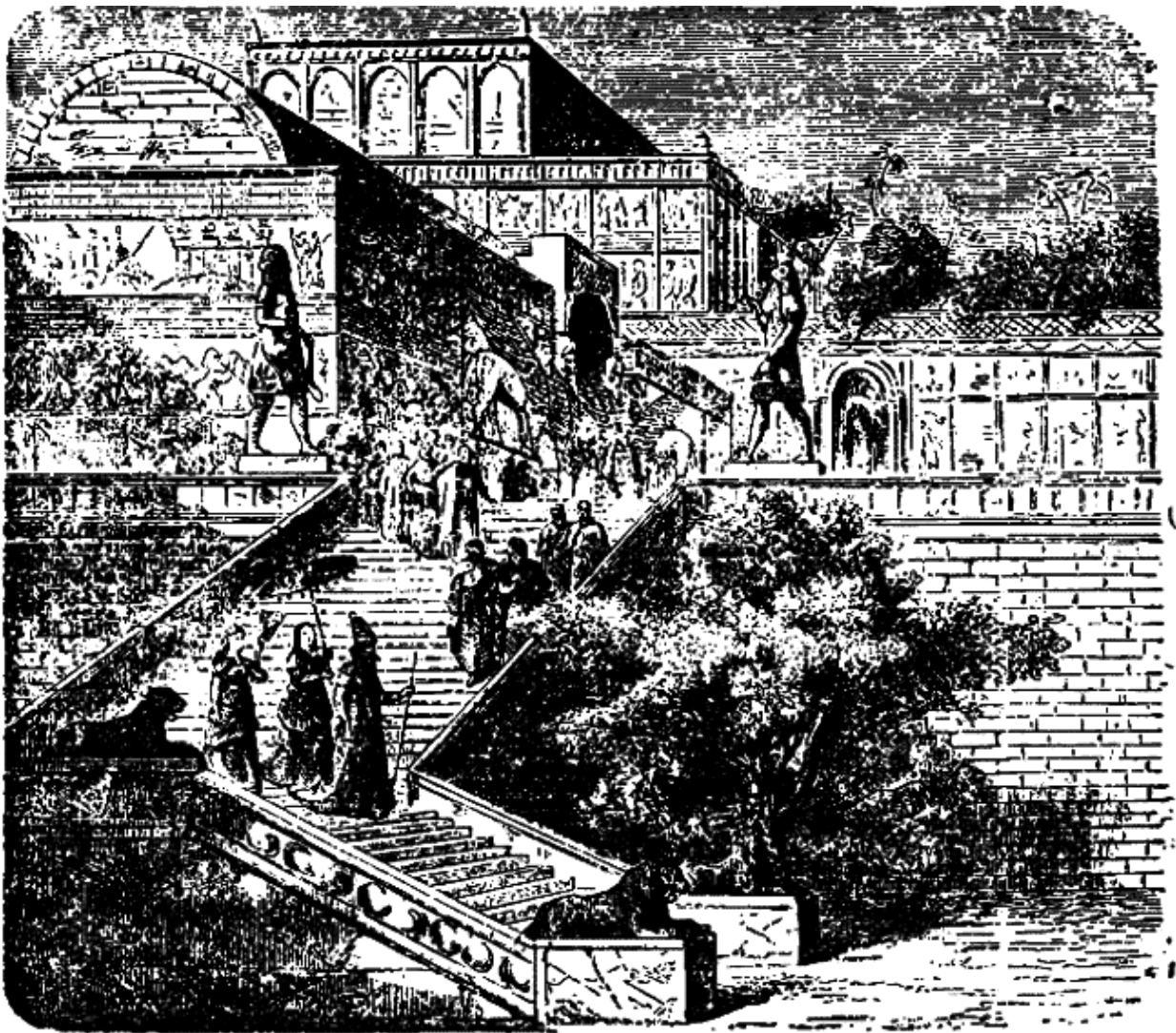
Белемнит

Плавац амонит

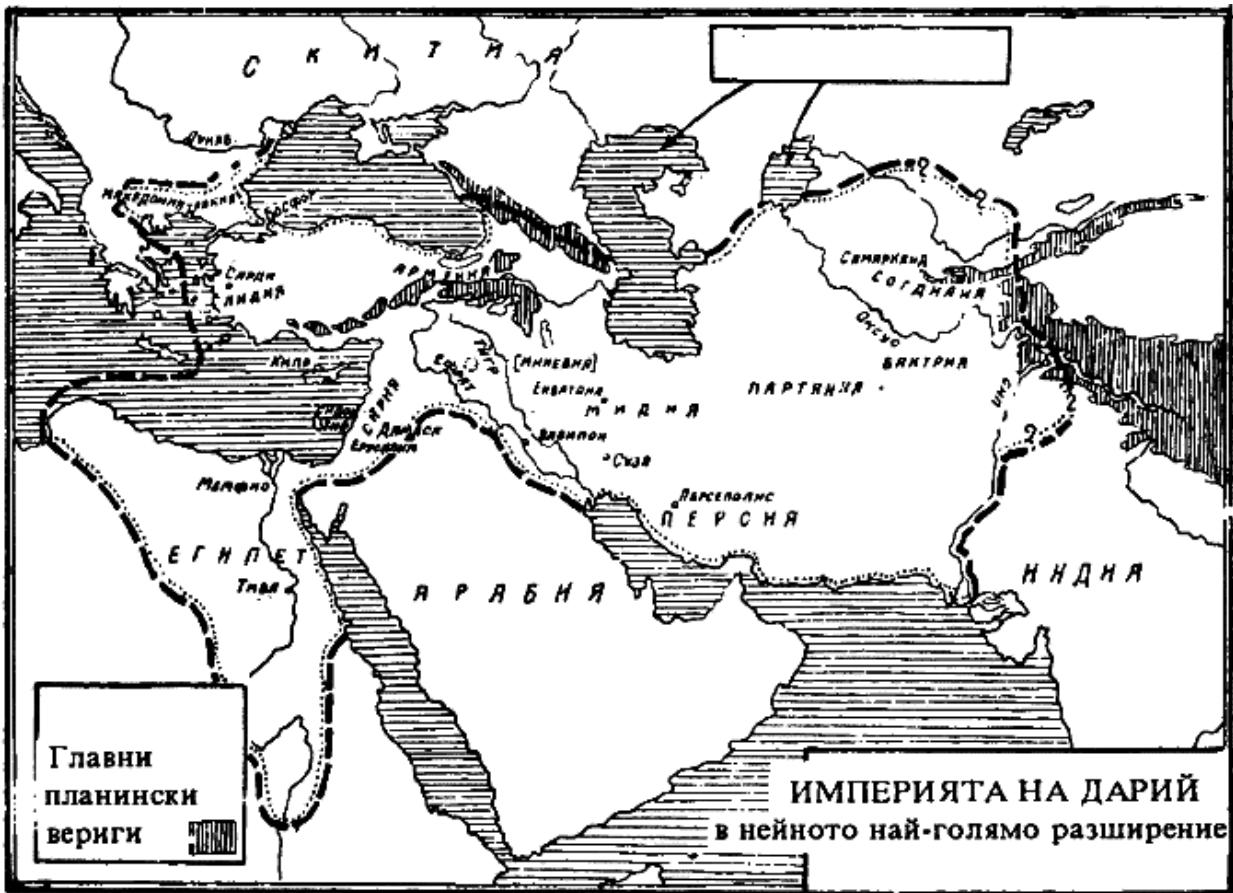

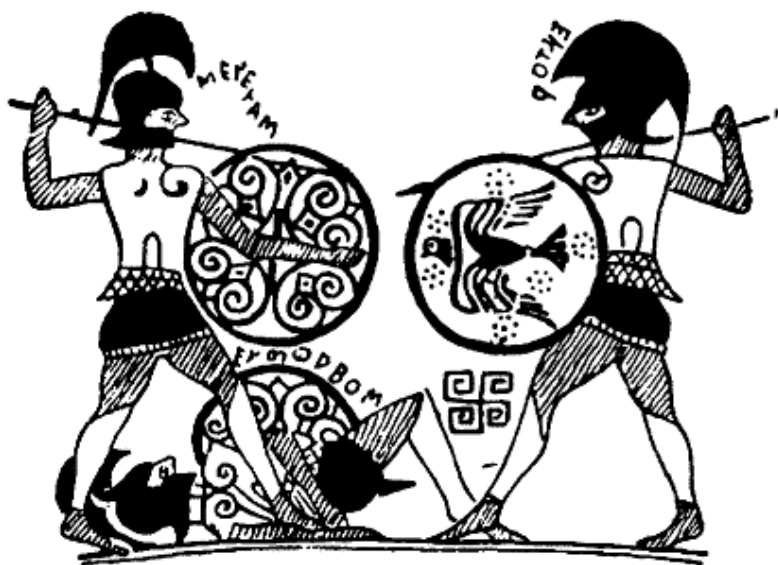
Съкровищата в гробницата на Тутанкамон

Царски дворец в Ниневия

Боят между Менелай и Хектор.
Картина от VII в. пр. н. е.

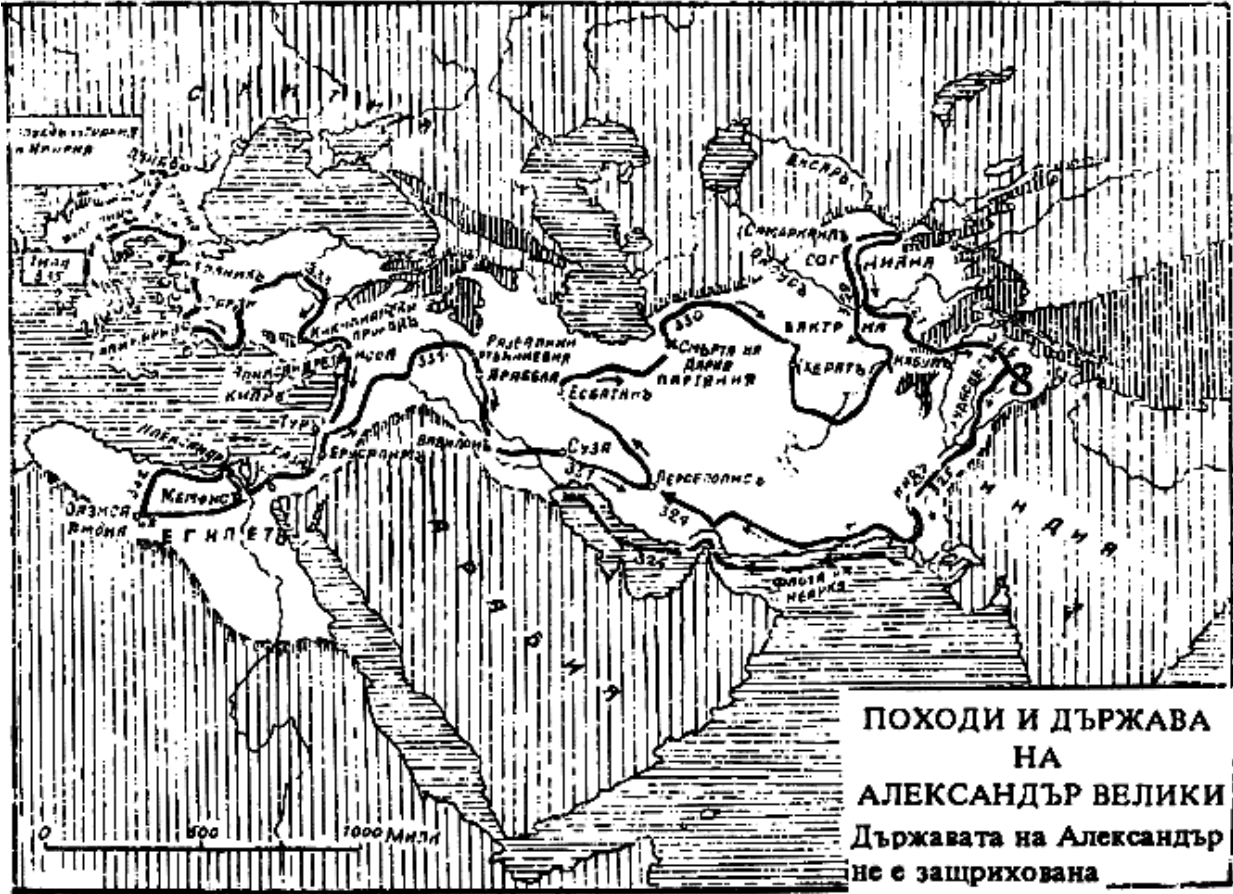

Морски бой - стара гръцка рисунка

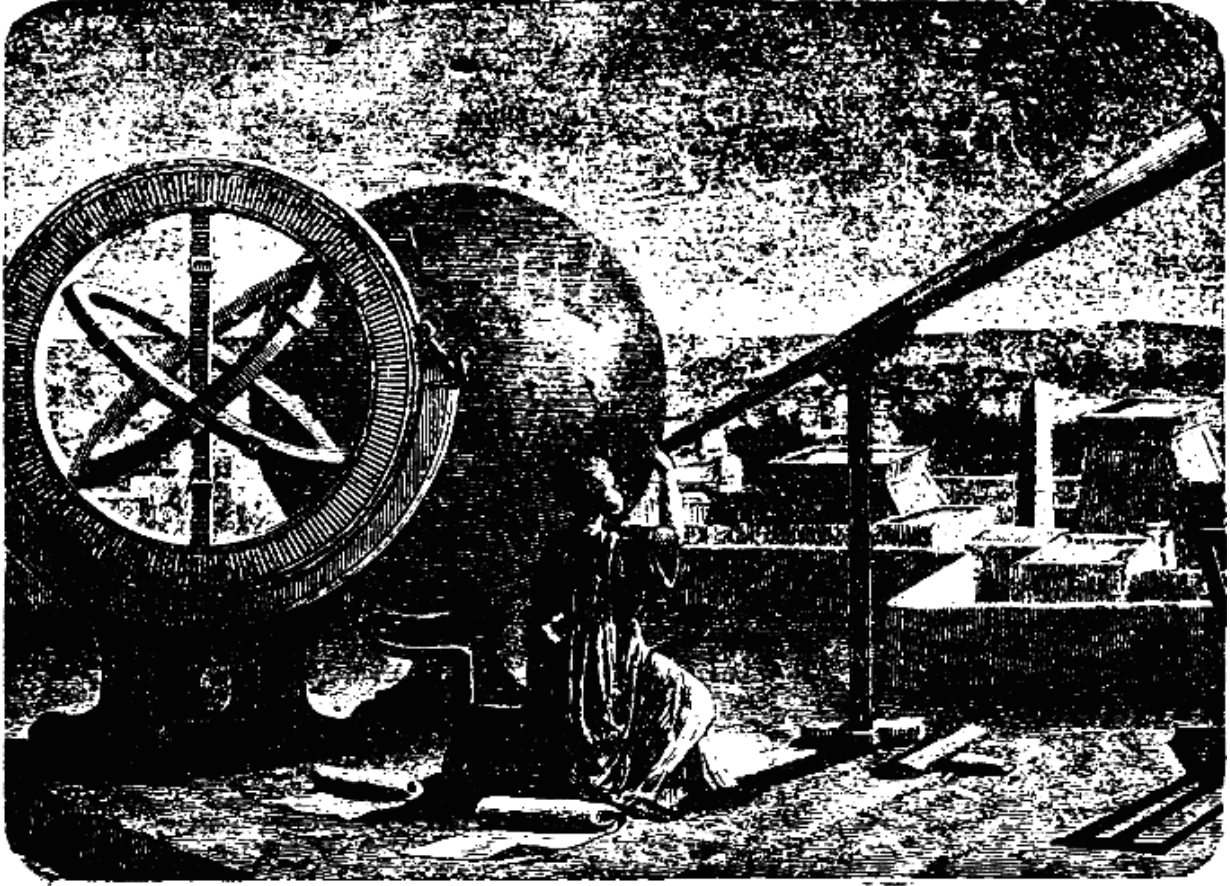
СКОТИ

Македонски войник

Александрийски астроном

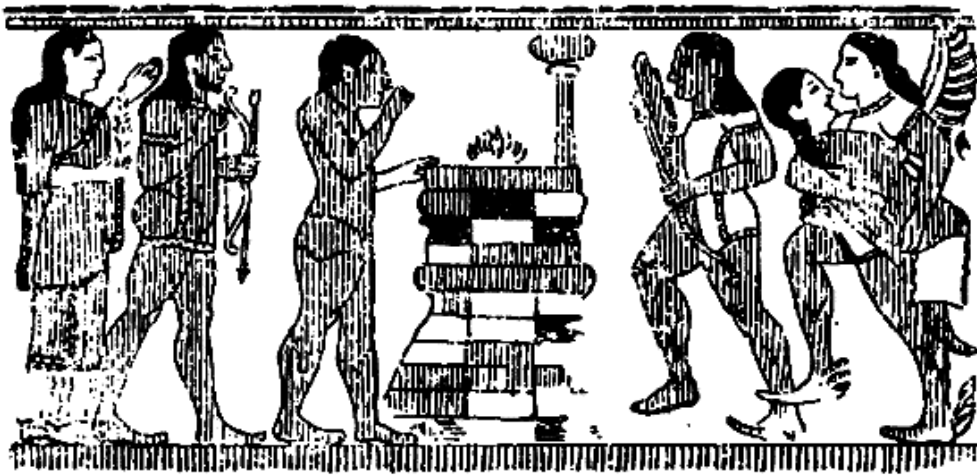
Вишна

Брама

Сива

Етруско погребение

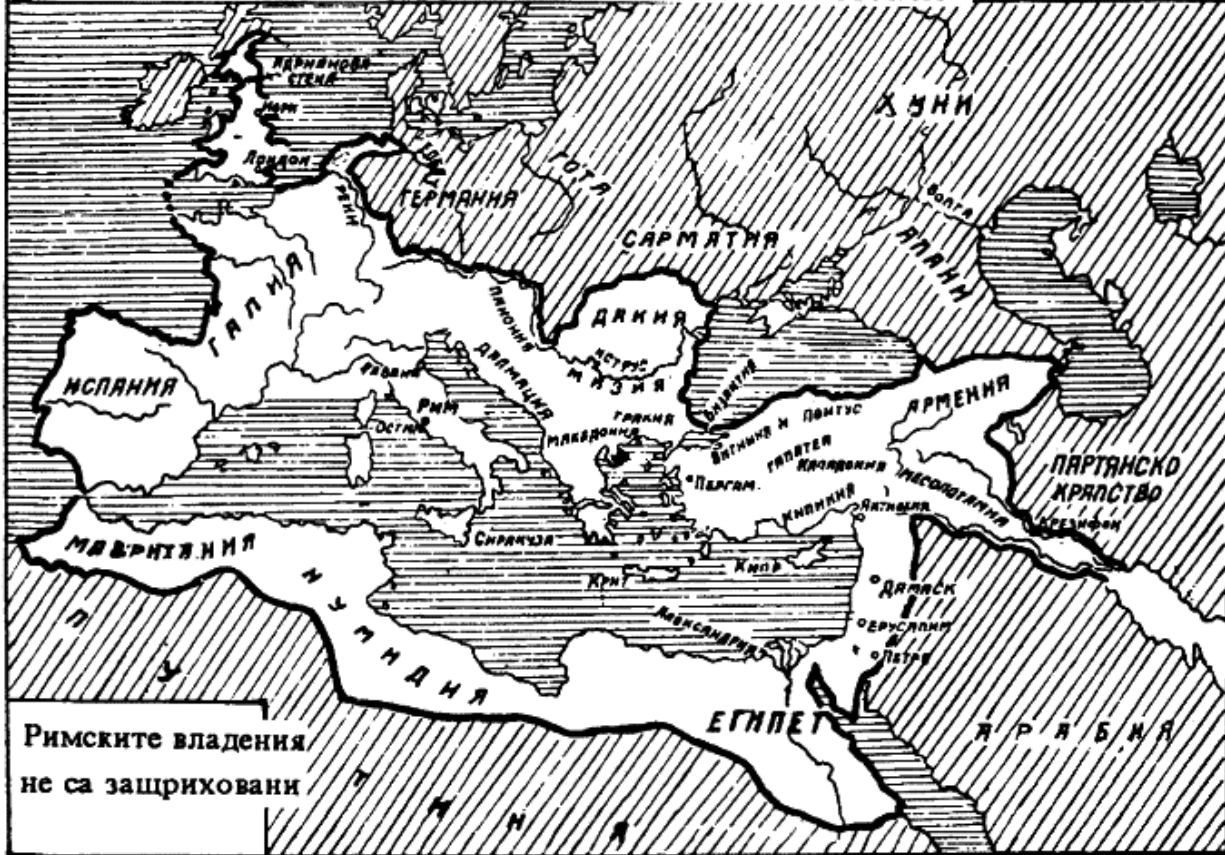
Корнелия и синове ѝ (брата Гракки)

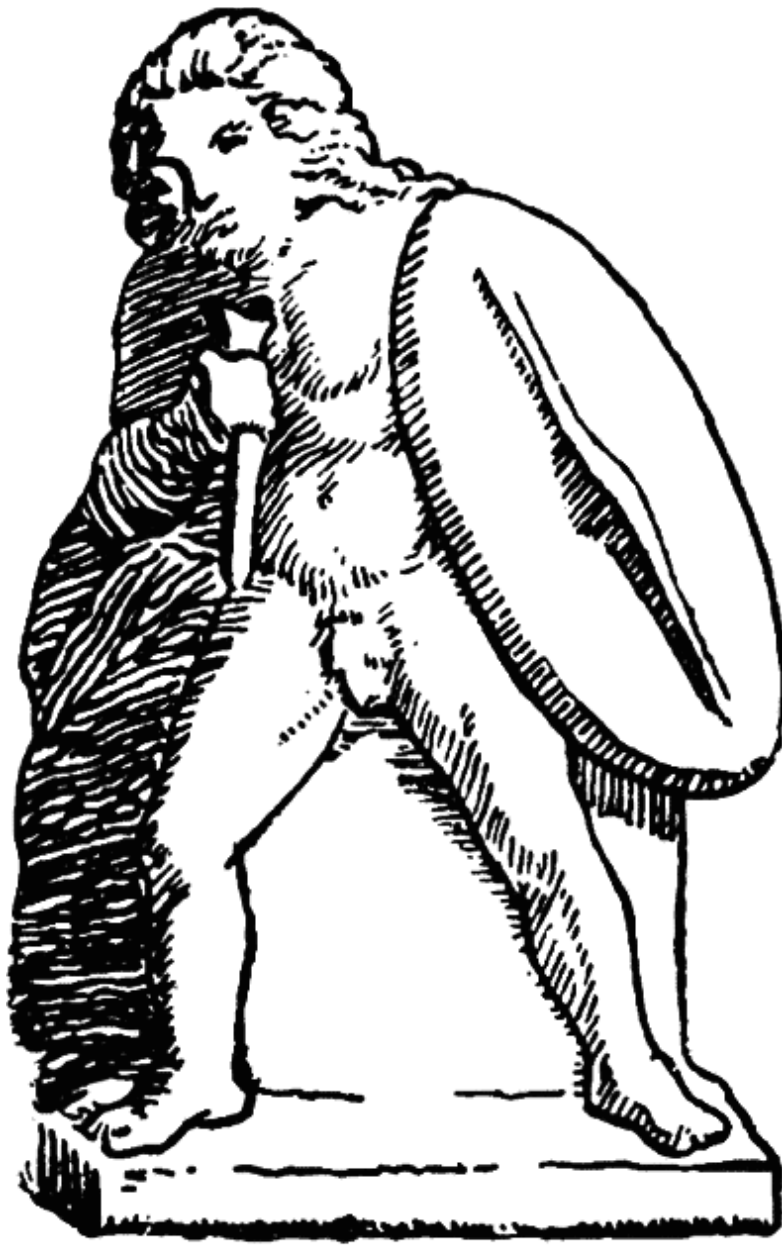
ОБСЕГЪТ НА РИМСКАТА ВЛАСТ И НА НЕЙНИТЕ СЪЮЗИ ОКОЛО 150 Г. ПР. Н. Е.

(т.е. в навечерието на Третата Пуническа война)

РИМСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ВРЕМЕТО НА ТРАЯН

Галски войник,
стара рисунка

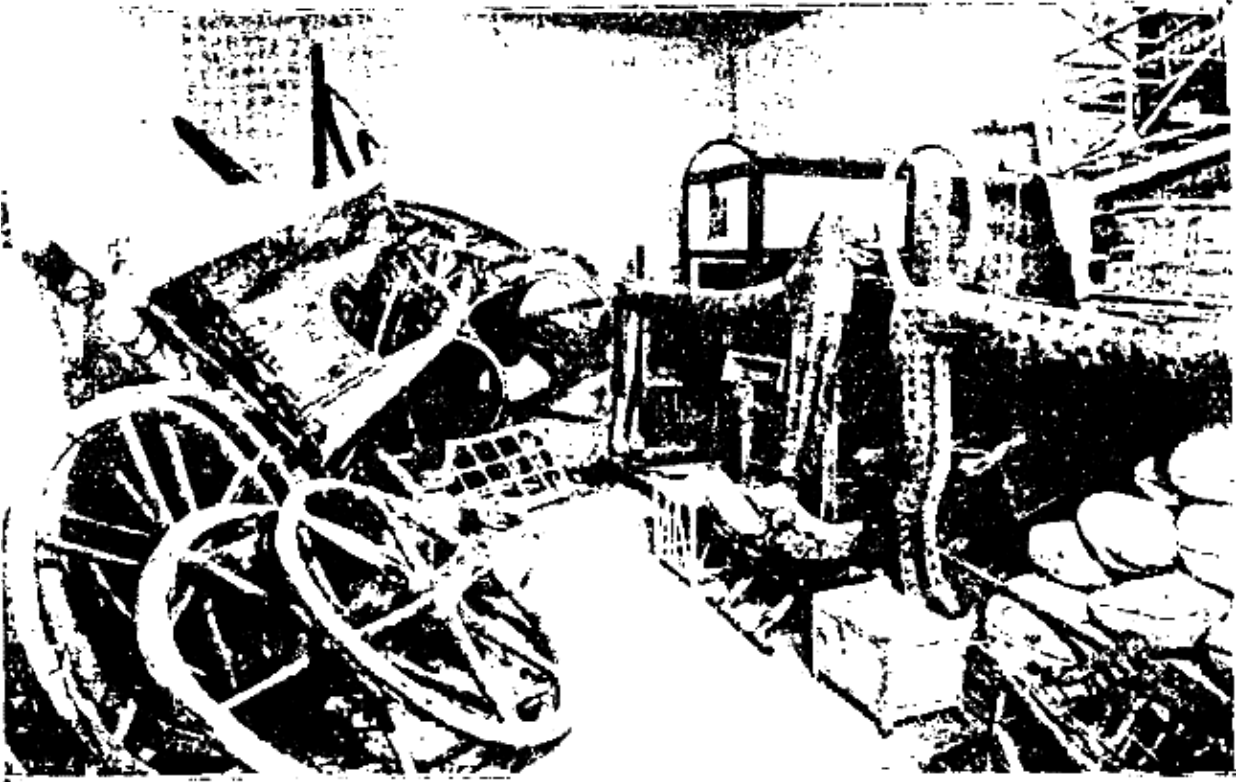
Нерон възпява горящия Рим

МОХАМЕД

Карта, която показва
географското положение
на
ЦАРИГРАД

Съкровищата в гробищата на Тутанкамон

Асировавилонски паметник

Издание:

Автор: Хърбърт Уелс

Заглавие: Кратка история на света

Преводач: Асен Радославов

Година на превод: 1928

Език, от който е преведено: английски

Издание: второ

Издател: „Венера“

Град на издателя: Бургас

Година на издаване: 1992

Тип: Историография

Националност: английска

Печатница: „Полиграфюг“

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/2522>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.